Steven Runciman

KONSTANTINÁPOLY ELESTE 1453

OSIRIS KIADÓ, 2000

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült
Steven Runciman: *The Fall of Constantinople 1453*
Cambridge, 1965, Cambridge University Press

Fordította
Bánki Vera

TARTALOM

Bátyámnak

ELŐSZÓ

Azokban az időkben, amikor a történészek még egyszerű lelkek voltak, az 1453-as esztendőt, Konstantinápoly elestének az évét úgy tartották számon, mint a középkor lezárulásának az időpontját. Manapság már jól tudjuk, hogy a történelem folyama megállás nélkül hömpölyög előre, és semmi sem állhat az útjába.

Nincs olyan időpont, amelyről kijelenthetjük: akkor változott a középkori világ modern világgá. A reneszánsznak nevezett mozgalom már jóval 1453 előtt folyamatban volt Itáliában és a mediterrán világban, 1453 után pedig még sokáig tovább éltek ezek az eszmék az északi országokban. Az úttörők már 1453 előtt hozzákezdtek az óceánokon keresztül vezető új utak fölfedezéséhez, s ez azután átalakította az egész világ gazdasági életét. Ezek az utak azonban csak jó néhány évtizeddel 1453 után nyíltak meg a hajósok előtt, és a hatásuk is csak akkor érződött Európában. Bizánc hanyatlása és bukása, az oszmán törökök diadala szintén befolyással volt ezekre a változásokra, de a végkifejlet nem csak egyetlen esztendő eseményeinek tudható be. A bizánci tudománynak nagy szerepe volt a reneszánszban, de már több mint fél évszázaddal 1453 előtt a bizánci tudósok rendre odahagyták szegény hazájukat, a bizonytalan életkörülményeket, és kényelmes tanári állást kerestek maguknak Itáliában. Az 1453 után Itáliában letelepedő görög tudósok sem úgy érkeztek, mint a hitetlenek elől menekülők, hanem mint a még mindig velencei uralom alatt álló szigetek polgárai. Az oszmán hatalom növekedése már régóta gondot okozott Itália kereskedővárosainak, de nem fojtotta meg, csak akadályozta tevékenységüket, mert elzárta a Fekete-tengerhez vezető utakat. Velencének sokkal nagyobb baj volt Egyiptom oszmán fennhatóság alá kerülése, mint Konstantinápoly eleste, s ha Genova számára komoly csapást is jelentett,

hogy a szultán ellenőrizte a Fekete-tengerhez vezető szorosokat, a város hanyatlásának fő oka mégsem csökkenő külkereskedelme volt, hanem az, hogy Genova helyzete megrendült Itáliában.

Magasabb politikai szempontból vizsgálva a kérdést, szintén azt látjuk, hogy Konstantinápoly eleste igen csekély változást hozott. A törökök már korábban eljutottak a Dunáig, és Közép-Európát fenyegették. Régóta tudhatta már mindenki, hogy Konstantinápoly napjai meg vannak számlálva, és azt is, hogy a bizánci birodalom, amely tulajdonképpen már csak egy hanyatló város volt, nem állhatott sokáig ellen egy olyan hatalomnak, amely magában foglalta a Balkán-félsziget nagyobb részét, egész Kis-Ázsiát, amelyet erős kézzel kormányoztak, és amely a kor legnagyszerűbb katonai szervezetével rendelkezett. A kereszténységet valóban mélyen megrázta Konstantinápoly eleste. Az akkori emberekben nem volt meg a mi utólagos bölcsességünk, a korabeli nyugati hatalmak nem látták a török hódítás elkerülhetetlenségét. Ugyanakkor a tragédia egyáltalán nem változtatta meg politikájukat, azaz nem hozott létre semmit se a hiányzó „keleti politika" pótlására. A pápaság is meg volt rendülve, tervezett is valami ellenlépést, de csakhamar más, súlyosabb gondokkal kellett megküzdenie.

Mindebből arra is lehetne következtetni, hogy 1453 története nem nagyon érdemel meg még egy könyvet. Két nép számára azonban ennek az évnek az eseményei valóban életbevágó fontosságúak voltak. Az ősi császári székváros elfoglalása nem csak azt jelentette, hogy a törökök új fővárosra tettek szert a szultán számára: Konstantinápoly elfoglalása egyben európai birodalmuk tartósságának is a záloga volt. Amíg nem volt a kezükben ez a város, amely birodalmuk közepén feküdt Európa és Ázsia érintkezési pontján, nem érezhették biztonságban magukat. Nemcsak a görögöktől kellett tartaniuk, hanem egy nagy keresztény szövetségtől is, amely egy ilyen bázisról kiindulva még mindig kiakolbólíthatta volna őket állásaikból. Konstantinápoly birtokában biztonságban érezhették magukat. Ma, a történelem oly sok vihara után, még mindig a törököké Thrákia, még mindig van egy talpalatnyi területük Európában.

A város eleste talán még nagyobb jelentőségű volt a görögök szempontjából. Számukra ez az esemény valóban egy fejezet lezárása volt. Bizánc ragyogó civilizációja már megtette a magáét a világ kiművelésé-

ben, és most együtt haldokolt a várossal. Nem volt azonban még halott. A bukás előestéjén Konstantinápoly egyre csökkenő lakossága még köréhez tartozónak nevezhette a kor sok kiemelkedő elméjét. Ezek az emberek olyan hatalmas kulturális hagyományokon nevelkedtek, amelyek gyökerei az antik Görögországig és Rómáig nyúltak vissza. Mindaddig, amíg a Boszporusz partján ott élt a császár, Isten földi helytartója, minden egyes görög, bármilyen rabiga alatt is nyögött, büszkén érezhette magát az igaz ortodox keresztény világközösség tagjának. A császár a földi, gyakorlati életben csak nagyon csekély segítséget tudott nyújtani ezeknek a görögöknek, de megmaradt mindvégig a gyújtópontban, ő volt Isten uralkodásának a jelképe. Amikor a császár városával együtt elesett, megkezdődött az Antikrisztus uralma, Görögország a föld alá szorult, és képességei szerint igyekezett túlélni a nehéz időket. Az, hogy a hellenizmus nem halt ki teljesen, a görög szellem bátorságát és elpusztíthatatlan életképességét tanúsítja.

Ebben a történetben a tragikus hős a görög nép: a könyv írása közben ezt tartottam szem előtt. Előttem már sokan elbeszélték ezeket az eseményeket, amelyek annyira felkavarták Gibbont is, hogy majdnem – de csak majdnem – megfeledkezett Bizánc-ellenes érzelmeiről. Angolul utoljára Sir Edwin Pears írt e témáról hatvan évvel ezelőtt egy könyvet, amelyet még ma is érdemes elolvasni. Teljes mértékben helytálló az ostrom leírása, amely a források alapos tanulmányozásán, és a helyszín kitűnő személyes ismeretén alapul. Talán egyes pontokon a modern kutatás egy kissé meghaladta már a könyv megállapításait. Személy szerint igencsak adósa vagyok e műnek, amely a legjobb az 1453-as események bármely nyelven született leírásai közül. Megjelenése óta azonban számos tudós bővítette e tárgyban is ismereteinket. Különösen 1953-ban, az ötszázadik évforduló kapcsán jelent meg e témában sok cikk és tanulmány. Eltekintve Gustave Schlumberger 1914-ben kiadott könyvétől – amely szinte teljesen Pearsén alapul –, az utolsó fél évszázad folyamán egyetlen nyugati nyelven sem jelent meg könyv az ostrom teljes leírásával.

Munkámmal kísérletet teszek a hiány enyhítésére. Az előkészületek során nagy haszonnal forgattam igen sok élő és halott tudós munkáit, a Jegyzetek rámutatnak majd adósságaimra. A ma élő görög tudósok közül szeretném kiemelni Prof. Zakynthos és Prof. Zoras nevét. Az

oszmán történelemmel kapcsolatban mindenki Babinger professzor adósa, még ha a hódító szultánokról írt nagy műve meg is foszt minket attól a segítségtől, hogy megismerjük forrásait. A korai török történelem megértéséhez felbecsülhetetlen értékű Wittek professzor munkássága, és a fiatalabb török tudósnemzedék tagjai közül meg kell említenem Inalcik professzort. Igen hasznos volt számomra Gill atya nevezetes műve a firenzei zsinatról és annak utólagos hatásairól.

Külön függeléket szántam a történettel kapcsolatos főbb forrásaimnak. Nem mindegyik könnyen hozzáférhető. A néhai Prof. Dethier körülbelül nyolc évvel ezelőtt két kötetbe gyűjtötte a keresztény forrásokat, a *Monumenta Hungariae Historica* XXI. és XXII. kötete 1. és 2. részébe, de ezek a kötetek, habár kinyomtatták őket, sohasem kerültek forgalomba azzal az indoklással, hogy bennük túl gyakori a hiba. Nem sok mohamedán forráshoz lehet könnyedén hozzájutni. Különösen nehéz annak a helyzete, aki csak nagy üggyel-bajjal és lassan tudja az oszmán szerzőket olvasni. Remélem, sikerült e művek lényegét megragadnom.

Ez a könyv nem születhetett volna meg a London Library nélkül, és szeretném kifejezni hálámat a British Museum olvasóterme személyzetének is a türelmes segítségért. Szeretnék köszönetet mondani S. J. Papastavrou professzornak is, aki sokat segített a levonatok javításában, valamint a Cambridge University Pressnek a kitartó gondoskodásért és kedvességért.

London, 1964

Sir Steven Runciman

1. fejezet

A HALDOKLÓ BIRODALOM

Az 1400-as esztendő karácsonyán IV. Henrik angol király fényes vacsorát adott elthami palotájában. Nemcsak a szent ünnepet kívánta megülni, hanem egy magas rangú vendéget is meg akart tisztelni. Ez a vendég II. Palailogosz Manuél volt, a görögök császára, ahogyan általában Nyugaton hívták, habár néhányan még emlékeztek arra, hogy Manuél valójában római császár volt. Manuél végigjárta Itáliát, megállt Párizsban, ahol VI. Károly francia király rendbe hozatta számára a Louvre egyik szárnyát. A Sorbonne tanárai boldogan találkoztak egy olyan uralkodóval, aki ugyanannyi tudás és kifinomult érvelési képesség birtokában beszélgetett velük, mint amivel ők rendelkeztek. Angliában mindenkire nagy hatást tett méltóságteljes viselkedése, és a makulátlan fehér öltözék, amelyet nemcsak ő, de a kísérete is viselt. A vendéglátók azonban a császár minden szépen hangzó címe dacára is csak sajnálatot éreztek iránta, hiszen koldusként érkezett körükbe, és reménytelenül keresett segítséget a birodalmát harapófogóba szorító hitetlenek ellen. A Henrik király udvarában működő Uski Ádám jogtudós tragikusnak ítélte a császár angliai látogatását. „Elgondolkoztam azon – írta –, hogy milyen szomorú is, hogy ezt a nagy keresztény uralkodót a szaracénok a Kelet legtávolabbi csücskéből a legtávolabbi nyugati szigetekig kergetik, hogy ott keressen segítséget ellenük..." „Ó, Istenem – tette hozzá –, mi lett mára Róma régi dicsőségéből!"[1]

Valóban, az egykori Római Birodalom nagyon kicsire zsugorodott össze. Manuél Augustus és Konstantin jog szerinti utóda volt, de sok évszázad telt már el azóta, amikor a Konstantinápolyban székelő császárok még valóban számíthattak a római világ szövetségére. A Nyugat szemében már csak a görögök uralkodói voltak, vagy Bizáncé; nem számítottak többnek, mint a feltörekvő nyugati császárok említésre sem

méltó vetélytársainak. Bizánc a XI. századig ragyogó, tekintélyes hatalom volt, a kereszténység bástyája az iszlám támadásaival szemben. A bizánciak szorgalmasan és sikeresen teljesítették kötelességüket egészen addig, amíg a XI. század derekán keletről új iszlám kihívás érkezett, a török invázió. Egyidejűleg Nyugat-Európa a normannok segítségével támadást intézett Bizánc ellen. Bizáncnak olyan pillanatban kellett két fronton háborút vívnia, amikor súlyos belső alkotmányos és dinasztikus válsággal is küzdött. A normannokat visszaverték, habár Bizánc elveszítette itáliai birtokait. Ugyanakkor örökre török kézen kellett hagynia Anatólia fennsíkjait, ahonnan a birodalom egykor a katonáit toborozta, és az élelmiszer-szükségletét szerezte be. Attól kezdve a birodalom állandóan két tűz között volt. Köztes helyzetét tovább bonyolította az a mozgalom, amelyet keresztes háborúknak nevezünk. A bizánciak keresztényként rokonszenveztek a keresztes hadjáratok eszméjével, hosszú politikai tapasztalatuk azonban arra tanította őket, hogy némi türelmet tanúsítsanak a mohamedánokkal szemben, és fogadják el létezésüket. A szent háború, úgy, ahogyan azt a nyugatiak folytatták, a bizánciak szerint veszélyes és irreális volt.

Reménykedtek azonban abban, hogy a keresztes hadjáratokból rájuk is háramlik majd némi előny. Olyan ember, aki két ellenfél között áll, csak akkor érezheti magát biztonságban, ha erős. Bizánc továbbra is a nagyhatalom szerepét játszotta, még akkor is, amikor a valóságban hatalma már alaposan alá volt aknázva. A szüntelen háborúzások idején az anatóliai fennsíknak, legfontosabb toborzási területének az elvesztése arra kényszerítette a császárt, hogy külföldi szövetségesektől, idegen zsoldosoktól függjön. Cserében mindenki fizetséget kért, ki pénzt, ki kereskedelmi kiváltságokat. A kérések olyan időben futottak be, amikor a birodalom gazdasági helyzetét felborította az anatóliai gabonatermő vidék elvesztése. A XIII. század folyamán Konstantinápoly még gazdag, ragyogó városnak tűnt, a császári udvar pompás volt, a kikötők és a bazárok annyira tele voltak áruval, hogy a császárt még mindenki úgy kezelte, mint nagy hatalmú embert. A mohamedánoktól azonban nem kapott köszönetet azért, mert fékezte a keresztesek buzgalmát, a keresztényeket pedig sértette, hogy szent háborújukat csak lagymatagon támogatta. Időközben a keleti és a nyugati kereszténység között egyre nőttek azok az igen

mélyen gyökerező vallási különbségek, amelyeket megkeserített a XI. század során folytatott politika. A XII. század végére Róma és Konstantinápoly egyháza végérvényesen elszakadt egymástól.

A válság akkor következett be, amikor egy keresztes sereg, vezetői becsvágyától és a velük szövetséges velenceiek féltékenységétől elvakítva s attól a sértődöttségtől hajtva, amit akkorra már minden nyugati táplált a bizánci egyházzal szemben, Konstantinápoly ellen fordult, elfoglalta és kifosztotta a várost, és a romokon egy latin császárságot hozott létre. Ez az 1204-es negyedik keresztes hadjárat vetett véget a régi Keletrómai Birodalomnak, mint nemzetek feletti államalakulatnak. Félszázados nikaiai száműzetés után a császári hatalom Kis-Ázsia északnyugati csücskéből visszaköltözött Konstantinápolyba, és a latin császárság összeomlott. Úgy látszott, hogy Bizánc újra nagy és fényes korszak küszöbén áll. A Palailogosz Mihály által újra életre hívott császárság azonban nem volt már többé a keresztény Kelet vezető hatalma, ha meg is tartott valamit régi, misztikus tekintélyéből. Konstantinápoly még mindig az Új Róma volt, az ortodox kereszténység dicsőséggel övezett, történelmi jelentőségű fővárosa. A császár a keleti emberek szemében még mindig a római császár volt. A valóságban azonban csak egyike volt az azonos hatalommal rendelkező vagy nála erősebb uralkodóknak, hiszen ebben az időben voltak már más görög uralkodók is. Keletebbre ott volt a trapezunti császárság, a Nagy Komnénosz birodalma, amelynek gazdagságát ezüstbányái és a távoli ázsiai területeket és Tabrízt a tengerrel összekötő ősi kereskedelmi útvonal biztosította. Epeirosz ekkor az Angelosz családból származó despoták uralma alatt állott. E despoták egy időben a nikaiai császárok vetélytársai voltak a főváros visszafoglalásáért folytatott versenyben, de Konstantinápoly visszavétele után gyorsan lehanyatlott az epeiroszi despota hatalma. A Balkánon ott volt Bulgária és Szerbia, egyik a másik után hatalmában tartotta a félszigetet. Szerte a görög szárazföldön és a szigeteken mindenütt voltak kisebb frank birtokok és olasz kolóniák. A bizánciak, hogy kiűzzék a fővárosból a velenceieket, a genovaiak segítségéért folyamodtak, akiket azután meg kellett jutalmazni. Az Aranyszarv-öböl túlpartján alapított genovai gyarmat, Pera (vagy más néven Galata) elszippantotta azután a kereskedelem nagy részét a fővárostól.[2]

Konstantinápolyra mindenünnen veszély leselkedett. Itáliában számos olyan nagy hatalmú úr élt, aki bosszút akart állni a latin császárság bukásáért. A Balkán szláv uralkodói a császári címre vágytak. Ázsiában a törökök egy darabig nyugton maradtak: az igazság az, hogy e nyugalmi időszak nélkül Bizánc aligha maradhatott volna fenn. A törökök azonban nemsokára ismét nagyon tevékenyek lettek egy új, nagyszerű dinasztia, Oszmán és utódai vezetése alatt. A helyreállított bizánci birodalomnak, amely bonyolult szálakkal volt elkötelezve Európában, és amelyet a nyugati államok szüntelenül fenyegettek, több pénzre lett volna szüksége, mint amennyivel rendelkezett. Addig takarékoskodott a keleti határ védelmével, míg egyszer csak az oszmán törökök áttörték védelmi vonalát.[3]

Kiábrándultság lett úrrá Bizáncban, ahol a XIV. század folyamán egymást érték a politikai csapások. Néhány évtizedig úgy látszott, hogy a növekvő nagy szerb királyság el fogja nyelni az egész birodalmat. A vidéket a „katalán társaság", egy zsoldosokból verbuválódott banda pusztította. A polgárháborúk hosszú sora következett. A harcokat az udvarnál dúló személyes és dinasztikus ellentétek robbantották ki, amelyek egyre elkeseredettebbé váltak, amikor mindehhez még társadalmi és vallási okok is járultak. V. Palailogosz János császárt nem kevesebb mint három alkalommal fosztották meg a trónjától, egyszer az apósa, másszor a fia, majd az unokája, a végén mégis a trónján halt meg.[4] A felbukkanó járványok szörnyű pusztítást vittek végbe. 1347-ben a nagy pestisjárvány egy polgárháború kellős közepén sújtott le, és elpusztította a birodalom lakosságának egyharmadát. A törökök kihasználták Bizánc gondjait és a balkáni problémákat, átjöttek Európába, egyre tovább nyomultak, míg végre a szultán serege elérte a Dunát, és Bizánc birtokait bekerítették a törökök. Ekkorra a birodalomból már csak Konstantinápoly maradt meg, néhány város a Márvány-tenger partján, Thrákiában, valamint a Fekete-tenger partvidéke Mezembriáig, Thesszaloniki és környéke, néhány kisebb sziget és a Peloponnészosz, ahol Morea despotája, a császári család ifjabb ágának a képviselője, kisebb sikereket ért el, és földeket szerzett vissza a frankoktól. Görögországban és a görög szigeteken néhány latin birtok és gyarmat tovább élt, állandó bizonytalanság közepette. Athénban még mindig

firenzei hercegek uralkodtak, és veronaiak az Égei-tenger szigetvilágában. Minden mást elfoglaltak a törökök.[5]

A történelem fintora, hogy a politikai hanyatlás e szakaszában olyan eleven és termékeny volt a kulturális élet, mint talán soha előtte a bizánci történelem folyamán. A palailogoszi korszak művészeti és intellektuális szempontból kiemelkedő fontosságú volt. A XIV. század eleji mozaikok és freskók a konstantinápolyi Chora templomban olyan elevenségről, frisseségről, szépségről tanúskodnak, amely mellett a korabeli olasz munkák primitívnek és durvának tűnnek. Hasonló minőségű alkotások születtek ebben az időben a fővárosban és Thesszalonikiben egyaránt.[6] A ragyogó műalkotások megvalósítása nagyon költséges volt, a pénz pedig egyre fogyott. 1347-ben feljegyezték, hogy VI. János és felesége koronázásakor a koronák ékköveit már színes üveggel helyettesítették.[7] A század végére – habár kisebb művészi munkák még készültek – már csak vidéken, például a Peloponnészoszon, Misztrában és Athosz hegyén épültek új templomok, amelyeket már csak szegényesen díszítettek. Továbbra is nagyszerű volt azonban az intellektuális élet, amely nem függött közvetlenül a pénzügyi háttértől. Theodorosz Metokhitész, a nagy államférfi, kifinomult ízlésű, nagy tudású ember, a XIII. század végén újraalapította Konstantinápoly egyetemét, és támogatásának köszönhető a Khóra templom díszítése.[8] Ez ihlette az elkövetkező jeles tudósnemzedéket is. A XIV. század kiemelkedő intellektusai, mint például a történész Nikeforosz Gregorasz, a teológus Palamasz Gergely, Kabaszilasz Miklós, a mysticus (titkár) vagy Demetriosz Künodész és Akündinosz filozófusok, mind tanultak egy ideig az egyetemen, és Metokhitész hatása alá kerültek. Mindegyiküket támogatta és bátorította Kantakuzénosz János is, Metokhitész utóda a főminiszteri székben. Vele egyes tudósok megszakították a kapcsolatot, amikor János a császári koronát bitorolta. E tudósok mindegyike egyéni módon gondolkodott: vitáik éppoly elevenek voltak, mint a barátságuk. Szüntelenül Platón és Arisztotelész egymással vetélkedő érdemeiről vitatkoztak úgy, ahogyan a görögök immár két évezrede tették. Szemantikai és logikai problémákat vitattak meg, és ezek a viták időnként óhatatlanul teológiai síkra is terelődtek. Az ortodox hagyomány nem kedvelte a filozófiát. A felkészült egyházi emberek azonban hittek a

filozófiai műveltségben, platóni terminológiát használtak, és arisztotelészi módszereket. Teológiájuk azonban negatív jellegű volt, azt tartották, hogy a filozófia nem képes a isteni problémák megoldására, mert Isten lényege túl van az emberi megismerésen és tudáson. Bajok támadtak a XIV. század közepén, amikor néhány filozófus, a nyugati skolasztika hatására, megtámadta az egyház hagyományos miszticizmuselméletét. Ennek az elméletnek a védelmezői ekkor formába öntötték a tanítást, és kihirdették, hogy hisznek Isten nem teremtett energiáiban. Ez a tan keserű ellentétek forrása lett, megosztott pártokat és barátokat. Az energiákkal foglalkozó tan főként a szerzetesek között talált támogatásra, akik hagyományosan antiintellektuálisok voltak. Fő képviselőjük Palamasz volt, gyakran az ő nevével jelzik ezt a doktrínát. Palamasz kiváló elme volt, de nem rokonszenvezett a humanizmussal. Szövetségesei közé sorolhatott azonban olyan humanista értelmiségieket, mint Kantakuzénosz János és Kabaszilasz Miklós. Az ő győzelmük egyáltalán nem a sötétség győzelme volt, ahogyan azt olyan gyakran hangoztatták.[9]

Egy kérdés azonban nemcsak a teológusok és a filozófusok, hanem a politikusok szempontjából is nagyon fontos volt: a római egyházzal való egyesülés kérdése. Ekkora már teljes volt a szakadás, és a palamizmus sikere csak elmélyítette az ellentétet a keleti és a nyugati egyház között. Számos bizánci államférfi azonban világosan látta, hogy a birodalom nem képes fennmaradni nyugati segítség nélkül. Ha a segítségnek az ára a római egyház fennhatóságának az elfogadása, akkor a görögöknek el kell fogadniuk ezt a fennhatóságot. Palailogosz Mihály császár úgy szerette volna ellensúlyozni a latin császárság restaurálására irányuló nyugati terveket, hogy a lyoni zsinaton megígérte: népével együtt csatlakozik a római egyházhoz. Ez a lépése rendkívül sértette a bizánciakat, s amikor a közvetlen veszély elhárult, fia, II. Andronikosz is elutasította az egyesítést. Most, amikor a törökök már teljesen körülvették Bizáncot, a helyzet még sokkal fenyegetőbb volt. Az egységre már nem azért volt szükség, hogy azzal semlegesítsenek egy esetleges keresztény ellenséget, hanem hogy barátokra tegyenek szert egy még rosszabb, hitetlen ellenséggel szemben. Az ortodox Keleten senki sem volt abban a helyzetben, hogy segítséget nyújtson Konstantinápolynak.

A Duna menti országok és a Kaukázus uralkodói gyengék voltak, s ők maguk is nagy veszélyben forogtak. Az oroszok messze voltak, és megvoltak a saját problémáik. Eljön-e egyetlen katolikus hatalom is egy szakadárnak tekintett nép megsegítésére? Nem fogják-e a katolikusok úgy tekinteni a törökök előrenyomulását, mint az egyházszakadásért járó jogos büntetést? V. János császár ezeket a gondolatokat forgatta a fejében, amikor 1369-ben alávetette önmagát a pápa fennhatóságának. Igen bölcsen cselekedett azonban, amikor nem keverte a dologba az alattvalóit. Titokban természetesen abban reménykedett – hiába –, sikerül meggyőznie őket, hogy kövessék példáját.[10]

Se VIII. Mihály, se V. János nem volt teológus. Mindkettőjük számára az egyesítés politikai előnyei elsőbbséget élveztek minden más meggondolással szemben. A teológusok nehezebb helyzetben voltak. A keleti és a nyugati kereszténység már a legkorábbi idők óta lassan távolodott egymástól teológiai és liturgikus kérdésekben, egyházi elméletben és gyakorlatban. Ebben az időben egy alapvető teológiai kérdésben nem értettek egyet. Ez a Szentlélek eredetére vonatkozott, és arra, hogy a latin hiszekegybe beiktatták a filioque kifejezést. Voltak természetesen más, kisebb jelentőségű eltérések is. A nyugati egyház számára elfogadhatatlan volt az újsütetű energia-doktrína, míg a purgatóriumra vonatkozó nyugati tanítás pedig a keletiek szemében gőgös elbizakodottságnak tűnt. Liturgiai téren a fő kérdés az volt, hogy a szentségi kenyérnek kovásszal vagy kovásztalanul kell-e készülnie. A keletiek szerint a nyugaton szokásos kovásztalan kenyér zsidózás volt, és tiszteletlenség is a Szentlélekkel szemben, akit éppen a kovász jelképezett. A nyugatiak hasonló módon tiszteletlenül jártak el, amikor elutasították az epiklesziszt, a Szentlélek segítségül hívását: a keletiek szerint e nélkül a kenyér és a bor nem szentelődött meg kellőképpen. Arról is vita folyt, hogy a világiak áldozhatnak-e két szín alatt, és hogy házasodhatnak-e a világi papok. A legalapvetőbb ellentét azonban a hierarchia területén mutatkozott. Tiszteletbeli elsőbbséget vagy abszolút felsőbbséget élvez-e az egyházban Róma püspöke? A bizánciak ragaszkodtak a régi hagyományhoz, amely szerint a püspökök karizmatikusan egyenrangúak. Egyikük, még Szent Péter utóda se formálhatott jogot arra, hogy doktrínákat erőltessen a többiekre, bármilyen nagy

tiszteletet is ébreszthettek a nézetei. A doktrínák meghatározása kizárólag az egyetemes zsinatok feladata, amikor is, akár az első pünkösdkor, az egyház minden püspöke jelen van, és leszáll rájuk a Szentlélek, hogy megihlesse őket. A hiszekegy római kibővítése megbotránkoztatta a keleti egyházat, s nemcsak teológiai okokból, hanem mert egyoldalú megváltoztatása is volt egy olyan formulának, amelyet egy egyetemes zsinat szentesített. A keleti hagyomány nem fogadhatta el Róma adminisztratív és fegyelmi főhatalmát sem, mert hite szerint ilyen hatalom az öt pátriárka kezében volt, akik közül a római volt a rangidős, de nem a legfontosabb. A bizánciak nagyon komolyan vették hagyományaikat és liturgiájukat: az üdvrendről szóló tanításuk azonban – amely szerint a kisebb nézeteltéréseknek nem kell jelentőséget tulajdonítani Isten egyházának gördülékeny kormányzása érdekében – némi rugalmasságot biztosított számukra. A római egyház ugyanakkor, már csak természeténél fogva sem tudott könnyen engedményeket tenni.[11]

A bizánci tudósok nézetei megoszlottak. Sokan a végletekig hűségesek voltak egyházukhoz, és egyáltalán nem gondoltak a Rómával való egyesülésre. Mások azonban, különösen a filozófusok, készen álltak arra, hogy elfogadják a római fennhatóságot azzal a feltétellel, hogy Róma ne ítélje el a bizánci hitvallást és szokásokat. Számukra mindenekfelett a kereszténység, a keresztény civilizáció egysége volt a fontos. Néhányan közülük jártak Itáliában, és megtapasztalták az ottani szellemi élet elevenségét. Láthatták, hogy milyen nagyra becsülik ott a barátként érkező görög tudósokat. 1340 táján Demetriosz Küdonész lefordította görögre Aquinói Szent Tamás munkáit. Tamás skolasztikája sok gondolkodót vonzott, és bebizonyította, hogy nem kell lebecsülni az itáliai tudományokat sem. Ezek a tudósok erősíteni szerették volna Itáliával a szellemi szálakat, és óhajuk nem volt egyoldalú. Egyre több görög tudós kapott kedvező ajánlatot nyugati tanári állásokra. Egyre vonzóbb volt az ötlet, hogy integrálják a bizánci és az itáliai kultúrát. Ha meg lehet őrizni a görög hagyományokat, milyen nehézséget okozhat Róma fennhatóságának az elfogadása, főként ha tekintetbe veszik a Rómának a múltban megadott tiszteletet és a jelen pezsgő, ragyogó itáliai életét?[12]

Az egyházegyesítésnek azonban csak az értelmiségiek és a politikusok között voltak hívei, a szerzetesek és az alsópapság keserűen elle-

nezte. Rájuk nem nagyon hatott a kultúrára való hivatkozás. Büszkék voltak hitükre és hagyományaikra. Emlékeztek a megpróbáltatásokra, amelyeket elődeik szenvedtek el a latin papoktól a latin császárság idején. Ők gyakoroltak hatást a népre, és ők azt tanították, hogy az egyesítés erkölcsileg gonosz dolog, és az elfogadása az örök kárhozatot vonja maga után. Az pedig sokkal rosszabb sors, mint bármilyen más szerencsétlenség, amely ebben az átmeneti világban sújthatja őket. Ezt az ellenállást nagyon nehéz lett volna legyőznie a császárnak. A nép ellenére nem lehetett komolyan megígérni az egyházegyesítést, és az ellenzők mögött ott álltak támaszul a teológusok és tudósok, akik mind érzelmi, mind intellektuális okokból erősen kötődtek a hagyományokhoz. Hozzájuk csatlakoztak azután azok a politikusok, akik kételkedtek abban, hogy a Nyugat képes lenne-e megmenteni Bizáncot.

E szenvedélyes vitákra az általános anyagi hanyatlás légkörében került sor. Konstantinápoly, nagyszerű tudósai ellenére, a XIV. század végén már szomorú, halódó város volt. Lakossága a XII. században – beszámítva a külvárosokat is – egymilliót számlált. Most már csak százezer ember lakott ott, és ez a szám is állandóan csökkent.[13] A Boszporusz túlsó partján levő városok mind török kézen voltak. Pera az Aranyszarv-öböl túlpartján genovai gyarmat volt. A Boszporusz és a Márvány-tenger thrákiai partján egykor pompás villák és gazdag kolostorok álltak, most pedig már csak néhány nyomorúságos falu, ahol omladozó, öreg templomokat vettek körül a házak. A város a maga tizennégy mérföld hosszú falával még a legdicsőbb napokban is tele volt parkokkal és kertekkel, amelyek elválasztották egymástól az egyes városrészeket. Ekkorra már sok negyed eltűnt, és a meglevő lakott területek között mezők és veteményeskertek voltak. A XIV. század derekán Ibn Battuta utazó tizenhárom különálló városkát számlált össze a városfalakon belül. Gonzales de Clavijo a XV. század első éveiben meglepődve látta, hogy a hatalmas város tele van romokkal, és Bertrandon de la Broquière-t néhány évvel később megdöbbentette a városban tapasztalható nagy üresség. 1437-ben Pero Tafur jegyezte fel, hogy a várost kis létszámú, szegénység sújtotta nép lakta. Sok városnegyedben azt gondolhatta az ember, hogy a vidéket járja, a nyílt mezőn tavasszal vadrózsák nyíltak, és csalogányok daloltak a bozótosban.

A város délkeleti részén a régi császári palota épületei már régen lakhatatlanok voltak. Az utolsó latin császár szorult helyzetében – miután már eladta a város legtöbb értékes ereklyéjét Franciaországi Szent Lajosnak, és fiát és örökösét is zálogba csapta a velenceieknél – leszedette az épület ólomtetejét, és pénzzé tette. Palailogosz Mihálynak és utódainak sohasem volt elegendő pénzük ahhoz, hogy a régi császári palotát helyreállítsák. A palota környékén csak néhány templom maradt fenn, mint például I. Bazil Nea Basilicája és az Istenanya temploma a világítótoronynál. A palota mellett ott omladozott a hippodrom, a lóversenyek helye, küzdőterét az ifjú nemesek pólópályának használták. A palotával szemközt, a tér túloldalán, még mindig működtek az irodák a pátriárkai palotában, de a pátriárka nem kockáztatta meg, hogy ott is lakjék. Egyedül a Szent Bölcsesség katedrálisa, a Hagia Szophia volt még mindig káprázatos: fenntartására külön összeget biztosítottak az állami bevételekből.

Az a fő útvonal, amely kettészelte a várost, és a Khariszian-kaputól (a mai Drinápolyi kapu) a régi palotáig vezetett, sűrűn tele volt házakkal és üzletekkel. Az útvonal legkiemelkedőbb épülete a Szent Apostolok temploma volt. Ez a hatalmas épület is siralmas állapotba került. Az Aranyszarv-öböl mentén egymást követték a sűrűn lakott települések, különösen az öböl két végén, a Blakhernai-palotánál, a szárazföldi falak kiindulópontjánál, ahol ekkoriban a császár lakott, és a félsziget csücskében, az arzenál dombja alatt. A velenceiek virágzó negyede lent volt a kikötőnél, és a közelben terültek el a nyugati kereskedők – anconaiak, firenzeiek, raguzaiak, katalánok és zsidók – számára fenntartott utcák is. A tengerparton végig raktárak húzódtak, és a bazár akkor is ott volt, ahol ma a nagy török bazár található. A negyedek azonban elkülönültek egymástól, s gyakran fallal vagy sövénnyel voltak körülvéve. A város déli lankáin, a Márvány-tengerre néző részen kevesebb falu volt, és nagyobb volt a köztük levő távolság is. Studionban, ahol a szárazföldi falak a Márvány-tengerhez értek, az egyetemi épületek és a pátriárkai akadémia épülete Szent János ősi temploma mellett emelkedett. A templomhoz történelmi fontosságú kolostor és csodálatos könyvtár is tartozott. Studiontól keletre, Pszamathiában volt néhány raktár. Konstantinápolyban még mindig álltak nagyon szép paloták, voltak kolosto-

rok mindkét nem számára. Még mindig lehetett látni, lóháton vagy hordszéken, gazdagon öltözött urakat és hölgyeket, habár de la Broquière-t nagyon elszomorította, hogy milyen csekélyke kísérettel lovagolt haza a Hagia Szophiából a palotába a bájos Mária császárné. Még mindig árubőség volt a bazárban és a rakpartokon, és még mindig sok velencei, szláv vagy mohamedán kereskedő volt, aki szívesebben intézte az ügyeit a régi városban, mint az Aranyszarv-öböl túlsó partján, a genovaiaknál. Évente még mindig nagyszámú zarándok látogatta a várost. Főként Oroszországból érkeztek, hogy megcsodálják a templomokat és az ereklyéket. Az állam még mindig tartott fenn vendégházakat a zarándokok számára éppen úgy, ahogyan erejéhez mérten igyekezett kórházakat és árvaházakat is fenntartani.[14]

A birodalom másik megmaradt fontos városa Thesszaloniki volt, amely megőrizte virágzó arculatát. Még mindig itt volt a Balkán legfontosabb kikötője, és az évente itt megrendezett vásáron még mindig sok nemzet fiai találkoztak. Mivel a város kisebb területen feküdt, kevésbé volt látható a pusztulás és a hanyatlás. Thesszaloniki sem tért azonban teljesen magához, amióta a XIV. század derekán néhány évre zelótáknak nevezett népi felkelők uralma alá került, akik – még mielőtt elfojtották volna mozgalmukat – számos palotát, kereskedőházat és kolostort leromboltak. Thesszalonikit még a XIV. század vége előtt elfoglalták a törökök, habár egy rövid időre sikerült visszafoglalni tőlük a várost. A moreai despota fővárosa a Peloponnészoszon Misztra volt. A benne levő palota, erődítmény, néhány templom, kolostor és iskola dacára Misztra alig volt több egy falunál.[15]

II. Manuél császár 1391-ben a bizánci birodalom e tragikus maradékát kapta örökségül. Tragikus figura volt. Ifjúságát családi viták és háborúskodás közepette töltötte, melynek során egyedül ő maradt hű atyjához, V. János császárhoz, akit egyszer még a velencei adósok börtönéből is kiváltott. Túszként a török udvarnál töltött néhány évet, ahol arra kényszerítették, hogy szövetséget esküdjön a szultánnak, sőt, hogy bizánci csapatokkal támogassa hűbérurát, a szultánt Philadelphia szabad bizánci város elfoglalásában. Manuél a tudományokban talált vigaszt, sok egyéb munkája közt írt egy kis könyvet török barátai számára, amelyben összehasonlította a kereszténységet az iszlámmal: ez a könyv

lett azután minden hasonló témájú mű mintája. Kiváló uralkodó volt. Nemeslelkűen kollégájává fogadta unokaöccsét, VII. Jánost, bátyja fiát, és jutalma az a hűség volt, amelyet ez az ingadozó jellemű ifjú rövid élete folyamán iránta tanúsított. Megpróbált kolostori reformokat bevezetni, emelni szerette volna a kolostori élet színvonalát. Minden megtakarított pénzét az egyetemre költötte. Belátta a nyugati segítség politikai szükségességét. Az igaz, hogy az 1396-os keresztes hadjárat – amelyet indulásakor két vetélkedő pápa is megáldott, és amely vezetői ostobasága miatt Nikápolynál odaveszett a Duna menti csatában – nem annyira az ő, mint a magyar király kérésére gyűlt egybe, de Boucicault francia marsall Manuél kérésére ment el kis csapatával 1399-ben Konstantinápolyba, mégha nem is ért ott el nagy eredményeket. II. Manuél ellenezte az egyházegyesítést, egyrészt mély, vallásos meggyőződésből, amelyet teljes nyíltsággal ki is fejtett a Sorbonne professzoraihoz címzett értekezésében, másrészt mert túlságosan jól ismerte alattvalóit ahhoz, hogy elhiggye: képesek volnának valaha is elfogadni az egyesítést. Fiát és örökösét, VIII. Jánost arra biztatta, hogy tartsa fenn barátságos modorban az egyházegyesítést célzó tárgyalásokat, de tartózkodjék az olyan ígéretektől és kötelességvállalástól, amelyeket sohase tudna megvalósítani. Olyan pillanatot választott a nyugati körutazásra, amikor a nagy szakadás miatt a pápaság hitelét veszítette, és ő a világi hatalmasságokhoz fordulhatott segítségért: így remélte elkerülni az egyházi nyomást. Annak ellenére, hogy mély benyomást tett mindenkire, utazása nem hozott számottevő eredményt, vendéglátói csak kisebb összegeket adtak neki, amelyeket nem túlzottan lelkes alattvalóiktól szedtek be. 1402-ben azután nagy sietve haza kellett térnie székvárosába, mert híre jött, hogy a szultán Konstantinápoly ellen vonul. Bizánc azonban már a császár hazaérkezése előtt megmenekült, mert a tatár Tímur keletről rátámadt a szultán birodalmára. Az a megkönnyebbülés azonban, amelyet Bajazid szultán ankarai veresége okozott Bizáncnak, nem állíthatta már többé talpra a haldokló császárságot. Az oszmán uralkodók hatalma csak átmenetileg gyengült meg. Két évtizeden át dinasztikus harcok akadályozták őket a támadásban. Amikor például 1423-ban II. Murád szultán Konstantinápoly ellen vonult, azonnal vissza is kellett vonnia csapatait családi bonyodalmak és lázadások miatt.[16]

Tímur fellépése fél évszázaddal késleltette Konstantinápoly elestét. Manuél azonban csak nagyon csekély előnyt tudott szerezni magának az eseményekből. Thrákiában visszaszerzett néhány várost, és biztonságban érezte magát, mert egy barát került a szultáni trónra. Ha Európa hatalmai akkor szövetkeztek volna az oszmán törökök ellen, talán véget lehetett volna vetni a veszélynek. Kellő idő és jóakarat nélkül nem lehet azonban szövetségeket létrehozni, és itt mind a két feltétel hiányzott. A genovaiak, akik féltették üzleti ügyeiket, azonnal követeket küldtek Tímurhoz, és hajókról gondoskodtak, hogy a legyőzött török csapatokat átszállítsák Ázsiából Európába. A velenceiek, akik attól tartottak, hogy kijátszák őket a genovaiak, gyarmati hatóságaikat szigorú semlegességre utasították. A nagy egyházszakadás súlya alatt vergődő pápaság nem tudott kiutat mutatni. A nyugati világi hatalmak jól emlékeztek még a nikápolyi tragédiára, és mindegyiknek megvolt a maga gondja-baja. Luxemburgi Zsigmond magyar király, aki azt hitte, hogy a török nem fogja többé fenyegetni, belemerült a német intrikákba, és végül német-római császárrá választották. Konstantinápoly nem volt közvetlen veszélyben. Miért kellett volna bárkinek is tovább törődni vele?[17]

Bizáncban nem uralkodott hasonló derűlátás. A veszély tudatosulása ellenére is pezsgett azonban a ragyogó szellemi élet. Ekkor már halott volt az idősebb tudósnemzedék. A császáron kívül fontos szerepet töltött be az intellektuális életben Brüenniosz József, a pátriárkai akadémia vezetője és az egyetem tanára. Ő oktatta a bizánci tudósok utolsó jelentős nemzedékét. Igen jól ismerte a nyugati és a görög irodalmat, és a császár segítségével nyugati tananyagot is bevett az egyetem oktatási tervébe. Nagy örömmel fogadta a nyugatról érkező diákokat. Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa írta, hogy ifjúkorában minden olasz, aki tanult embernek akarta feltüntetni magát, azt állította, hogy Konstantinápolyban tanult. Manuélhez hasonlóan Brüenniosz is ellenezte az egyházegyesítést. Nem tudta elfogadni a római teológiát, és nem akarta feladni a bizánci tradíciókat.[18]

Egy még kiválóbb tudós, a Brüenniosznál valamivel fiatalabb György Gemiszthosz Plethon ezekben az években költözött el szülővárosából, Konstantinápolyból, Misztrába, ahol a császár legműveltebb fiának, II. Theodor moreai despotának az udvarában telepedett le. Ott alapított

egy platóni akadémiát, és írt egy sor könyvet, amelyekben elmagyarázta, hogy hogyan kellene a platóni útmutatások alapján újjászervezni az államot. Véleménye szerint csakis így lehetett volna új életre kelteni a görög világot. Tanácsai kiterjedtek a társadalmi, gazdasági és katonai kérdésekre, azonban ezek közül a gyakorlatban csak kevés volt megvalósítható. A vallásban a platóni kozmológiát hirdette, egy csipetnyi epikureizmussal és zoroasztrianizmussal vegyítve. Habár névleg ortodox volt, nem volt valami túlbuzgó keresztény, és írásaiban Istent mindig csak Zeuszként emlegette. Sohasem publikálta nyíltan vallási nézeteit. Az a kézirat, amelyben elméletét körvonalazta, halála és Konstantinápoly eleste után régi barátja és vitapartnere, Gennadiosz pátriárka kezébe került, aki egyre növekvő csodálattal és rémülettel olvasta, majd némileg vonakodva, de elrendelte az elégetését. Ebből az írásból csak néhány töredék maradt fenn.[19]

Plethon olyan terminológiát szorgalmazott, amely megmutatta, hogy mekkorát változott a bizánci világ. Egészen az ő idejéig a hellén szót a bizánciak – a nyelv megjelölésétől eltekintve – csak akkor használták, ha egy pogány görögöt akartak megkülönböztetni egy keresztény görögtől. Most, amikor a birodalom már alig volt több, mint városállamok kis csoportja, s amikor a nyugati világ olyan nagyon csodálta az antik Görögországot, a humanisták helléneknek kezdték neveztetni magukat. A birodalom hivatalosan még mindig a római császárság volt, de a romanoi szó, amellyel a bizánciak a múltban mindig is jelölték magukat, nem volt többé használatos művelt körökben, s végül a romaic pusztán a nép nyelvét jelölte, megkülönböztetve azt az irodalmi nyelvtől. A divat Thesszalonikiből indult útjára, ahol az értelmiségiek igencsak tudatában voltak görög örökségüknek. Kabaszilasz Miklós, aki tesszáliai volt, „a mi közösségünkről, Hellászról" írt. Számos kortársa követte példáját. A század vége felé Manuélt is gyakran hívták a hellének császárának. Néhány századdal korábban, ha egy nyugati követség olyan levelet hozott Konstantinápolyba, amelyet a „görögök császárának" címeztek, nem is fogadták az udvarnál. Ekkoriban, bár néhány hagyománytisztelő nem kedvelte az új kifejezést, senki se tekintette már azt a császárság ökumenikus jogairól való lemondásnak. Széles körben használatos volt, és

emlékeztette a bizánciakat hellén örökségükre. Konstantinápoly fennállása utolsó évtizedeiben már tudatosan görög város volt.[20]

II. Manuél 1423-ban visszavonult az uralkodástól, és két évvel később meghalt. Halott volt már barátja is, I. Mohamed szultán, és II. Murád, az új szultán alatt az oszmán hatalom erősebb volt, mint valaha. Sok görög csodálta Murádot, aki vallásos muszlim létére kedves, tiszteletreméltó és igazságos volt. Valódi arcát azonban akkor mutatta meg, amikor 1422-ben megindult Konstantinápoly ellen. Habár a város ostromából nem lett semmi, a birodalom többi részére olyan nyomást gyakorolt, hogy Thesszaloniki kormányzója, Manuél beteges, ideges harmadik fia, Andronikosz, reménytelennek érezte városa helyzetét, és eladta azt Velencének. Azoknak sem sikerült azonban megtartaniok a várost, amely rövid ostrom után 1430-ban a törökök kezére került. A következő években Murád nem mutatott különösebb harci kedvet. Meddig tarthatott azonban ez a nyugalom?[21]

Manuél legidősebb fia, VIII. János annyira biztos volt abban, hogy csakis nyugati segítséggel mentheti meg a császárságot, hogy apja figyelmeztetését semmibe véve úgy határozott, hogy ha kell, erővel is szorgalmazni fogja az egyházegyesítést. Csakis a nyugati egyház képes felrázni a Nyugatot Bizánc megmentésére. A pápaság már új erőre kapott a nagy szakadás után, de ez az eredmény a zsinati mozgalomnak volt köszönhető. János jól tudta, hogy csak egyetlen módon veheti rá a népet az egyházegyesítésre: ha azt egy egyetemes zsinat mondja ki. A zsinatnak a lehetőségek szerinti legegyetemesebbnek kell lennie. Ilyen időkben a pápaság nem utasíthatta vissza a zsinatra vonatkozó terveket. IV. Jenő pápa hosszas tárgyalások után meghívta a császárt, hogy látogasson küldöttséggel az Itáliában megtartandó zsinatra. János jobban szerette volna Konstantinápolyban tartani a zsinatot, de elfogadta a meghívást. 1438-ban nyílt meg a zsinat Ferrarában, majd a következő évben átköltözött Firenzébe. Ott került sor a döntő tárgyalásokra.

A zsinat részletes története nagyon száraz olvasmány lenne. Megvitatták az elsőbbség problémáját. A császárnak kell-e elnökölnie a zsinaton, ahogyan a korábbi zsinatokon mindig is a császárok elnököltek? Hogyan kell fogadni a pápának a konstantinápolyi pátriárkát? Elhatározták, hogy megvitatják az egyetemes zsinatok kánonjainak a helyes

értelmezését és az egyházatyák szövegeit. Az egyházatyákat – legyenek latinok vagy görögök – úgy kell tekinteni, mint akik isteni sugallatra alkották műveiket. Sajnálatos módon az így nyert ihlet nem mindig járt együtt a következetességgel. Az egyházatyák gyakran egymással sincsenek összhangban, s időnként ellent is mondanak egymásnak. Végeláthatatlan viták folytak nyelvi kérdésekről. A görög teológiai formulákra szinte lehetetlen volt latin megfelelőt találni, és gyakran voltak különbségek a zsinati kánonok latin és görög változatai között. Be kell ismerni, hogy a viták során a görögök húzták a rövidebbet. A latin küldöttség magasan képzett vitatkozókból állt, akik csapatmunkát végeztek, és mögöttük a háttérben ott állt tanácsadóként a pápa. A görög delegáció nem volt ilyen egységes. A görög püspökök gyülekezete meglehetősen gyászos volt, hiszen a legtiszteletreméltóbb személyiségek közül sokan nem is voltak hajlandók részt venni a zsinaton. A színvonalat emelendő, a császár három tudós szerzetest metropolitai székbe emelt: a trapezunti Besszarionból Nikaia metropolitája lett, Izidort kinevezte Kijev és egész Oroszország metropolitájává, Eugenikosz Márkot pedig Epheszosz metropolitájává. Meghívott a küldöttségbe négy világi filozófust is, Scholariosz Györgyöt, Amirutzesz Györgyöt, Trapezunti Györgyöt és a már előrehaladott korú Plethont. Felkérte a keleti pátriárkákat, hogy keressenek maguk számára képviselőket a zsinaton részt vevő püspökök közül. A pátriárkák csak vonakodva engedelmeskedtek, és képviselőiket nem ruházták fel teljhatalommal. Az ortodox hagyományok szerint minden püspök, beleértve a pátriárkákat is, egyformán részesül a doktrínákkal kapcsolatos isteni ihletből, a világiaknak pusztán teológiai vélemény kialakításához van joguk. Így azután minden görög vitatkozó partner ment előre a maga útján. A pátriárka, egy szeretetreméltó, idős, József nevű férfiú, egy bolgár herceg és egy görög hölgy törvénytelen gyermeke, nem volt se túl okos, se túl egészséges és mindent összevetve, nem túl sokat nyomott a latban. Maga a császár avatkozott be időről időre a dolgok menetébe, hogy elterelje a figyelmet a kényes pontokról, például az energiákkal kapcsolatos tanításról. A görögöknek nem volt világosan rögzített, követendő politikájuk, pénzük se, és alig várták, hogy hazamehessenek.

Végül, nagy erőfeszítések árán, megszületett az egység. A filozófusok közül Scholariosz, Amirutzesz és Trapezunti György – mind Aquinói

Szent Tamás nagy csodálói – elfogadták az egyházegyesítést. Plethonnak sikerült valahogy elkerülnie az okmány aláírását. Szerinte a latin egyház még inkább elítélte a szabadgondolkodást, mint a görög. Plethon ugyanakkor remekül töltötte az időt Firenzében. Úgy ünnepelték, mint a legnagyobb élő platonista filozófust. Cosimo de' Medici a tiszteletére platonista akadémiát alapított Firenzében. Mindez nagyban enyhítette esetleges ellenkezését. József pátriárka elfogadta a nyugati egyház véleményét – amely szerint a latin formula, hogy a Szentlélek a Fiútól származik, ugyanazt jelenti, mint a görög formula, amely szerint a Szentlélek a Fiún keresztül mutatkozik meg –, majd megbetegedett és meghalt. Egy rosszmájú tudós szerint ugyan mi mást is tehetett volna, miután mindent alaposan összekevert? A latin érvek meggyőzték Besszariont és Izidort. Nagy benyomást gyakorolt rájuk az olaszok műveltsége, és szívből kívánták a latin és a görög kultúra egyesülését. A görög püspökök egy kivétellel aláírták az egyesítésről szóló okmányt, bár néhányan tiltakoztak, és felpanaszolták, hogy a császár nyomást gyakorolt rájuk. Az egyetlen kivétel Epheszoszi Márk volt, aki még akkor sem volt hajlandó aláírni az okmányt, amikor püspöki széke elvesztése fenyegette. Az aláírt okmány engedélyezte néhány görög szokás megtartását, lényegileg azonban a latin doktrína kinyilatkoztatása volt. Ez az okmány ugyanakkor nem szólt kellő világossággal a pápa és a zsinatok szerepéről.[22]

Könnyebb volt az okmányt aláírni, mint az egységet megvalósítani. A hazatérő küldöttséget egyértelműen ellenséges hangulat fogadta Konstantinápolyban. Besszarion, aki előtte nagy tiszteletnek örvendett, hamarosan okosabbnak látta, ha visszavonul Itáliába. Csatlakozott hozzá Izidor is, akit elűztek a felháborodott oroszok. A keleti pátriárkák kijelentették, hogy képviselőjük aláírása semmire se kötelezi őket. A császár nagyon nehezen talált megfelelő személyt a konstantinápolyi pátriárkai trónra. Első jelöltje csakhamar meghalt. Mammasz Gergely, a következő jelölt, 1445-ben kapta meg kinevezését. Hat évig kedveszegetten töltötte be tisztét, s ez idő alatt szinte az egész papság bojkottálta. Ekkor átköltözött a barátságosabb légkörű Rómába. Epheszoszi Márkot megfosztották püspöki székétől, de a nép őt tekintette a papság valódi vezetőjének. Trapezunti György filozófus Itáliába költö-

zött. Scholarioszt is kétségek gyötörték, de inkább politikai, mint vallási okokból. Továbbra is nagy csodálója maradt a skolasztikának, de úgy gondolta, hogy az egyházegyesítés nem szolgálja a görögök érdekeit. Visszavonult egy kolostorba, és felvette a Gennadiosz szerzetesi nevet. Epheszoszi Márk halála után ő lett az egyesülést ellenző párt feje. Amiroutzes György még tovább ment, ő az iszlámmal való megegyezés lehetőségeit kutatta. Maga a császár is kétségek közt vergődött. Nem tagadta meg az egyesítést, de anyja, Helena császárné hatására nem erőltette a megvalósítását. Ezzel azonban csak azt érte el, hogy megosztotta a haldokló várost, és megkeserítette a lakosság életét.[23]

Ha az okmány aláírását azonnal követte volna egy sikeres törökellenes akció, talán el lehetett volna fogadtatni a néppel az egyesítést. 1440-ben Jenő pápa keresztes háborúra buzdított, és végül sikerült összehoznia egy főként magyarokból álló sereget. Ez a sereg 1444-ben átkelt a Dunán. Cesarini bíboros, a pápai legátus először rávette az erdélyi vajdát, Hunyadi Jánost, a sereg parancsnokát, hogy szegje meg a szultánnal kötött ünnepélyes egyezségét, azon az alapon, hogy a hitetleneknek tett eskü nem érvényes, majd vitába bocsátkozott Hunyadival a követendő stratégiáról. Murád szultán ezek után minden különösebb nehézség nélkül megverte a keresztény sereget Várnánál, a Fekete-tenger partján.[24]

Számos történetíró szerint, amikor a bizánciak makacsul visszautasították az egyesítést, tulajdonképpen szántszándékkal öngyilkosságot követtek el. A szerzetesek által befolyásolt egyszerű embereket azonban szenvedélyes hűség kötötte hitvallásukhoz, liturgiájukhoz, hagyományaikhoz. Mindezeket a dolgokat isteni rendelésűnek tartották, bűnnek számított volna tehát elhagyni azokat. A bizánciak tudták, hogy a földi élet csak előjátéka az eljövendő örök életnek. Nem is gondoltak arra, hogy örök üdvösségük árán vásároljanak maguknak anyagi biztonságot itt a földön. Élt bennük egy jókora adag fatalizmus is. Ha szerencsétlenség fog lesújtani rájuk, az bizonyára Isten büntetése lesz bűneikért. Borúlátók voltak. A Boszporusz nyirkos, szomorú éghajlata elhomályosította a görögök természetes jókedvét. Még a birodalom fényes napjaiban is voltak emberek, akik arról suttogtak próféciákat, hogy mindez úgysem fog örökké tartani. Mindenki tudta, hogy szerte a városban

különböző kőtáblákon és a régi bölcsek könyveiben meg volt írva a császárok névsora, és ez már a vége felé járt. Nem késhetett már sokáig az Antikrisztus országa sem. Egyre kevesebben voltak azok is, akik bíztak abban, hogy az Istenanya sohasem fogja megengedni, hogy a hitetlenek kezére kerüljön a neki szentelt város. Az eretnek Nyugattal való egyesülés se az üdvösséghez nem vezet, se a várost fenyegető végzetet nem tudja elhárítani.[25] Lehet, hogy ez a kegyes vélekedés sokak szemében tudatlan, szűklátókörű álláspont volt. Voltak azonban kiváló államférfiak is, akik kételkedtek az egyesítés jótékony hatásában. Sokan józan ésszel úgy gondolkodtak, hogy a Nyugat sohase lesz képes vagy sohase akar majd kellően hatékony segítséget küldeni, olyant, amely valóban féken tudná tartani a nagyszerűen szervezett török katonaságot. Mások, különösen az egyházi emberek, attól tartottak, hogy az egyesülés pusztán újabb szakadáshoz fog vezetni. A görögök, akik olyan kitartóan küzdöttek integritásuk megőrzéséért a frank megszállás idején, nem érezték-e árulásnak az egyesítést? Mind több görög került török uralom alá, és csakis az egyházon keresztül tudtak kapcsolatot tartani Konstantinápollyal. Ha a patriarkátus megegyezik a Nyugattal, követik-e majd ezek a gyülekezetek? Feudális hűbéruraik bizonyára nem néznék ezt jó szemmel. Készen állnak-e vajon az egyesülésre a kaukázusi, a dunai és az orosz ortodoxok? A keleti társpatriarkátusok már kinyilvánították rosszalásukat. Volt-e valós remény arra, hogy a bizánci patriarkátustól függő ortodoxok, akik azonban már nem voltak a birodalom polgárai, elfogadják a nyugati vallási fennhatóságot pusztán azért, hogy megmentsék a bizánci császárságot? Különösen az orosz egyházról volt köztudomású, hogy gyűlölte a latin egyházat, hiszen az lengyel és svéd ellenségei egyháza volt. Egy 1437-es memorandumból tudjuk, hogy a konstantinápolyi pátriárkától függő hatvanhét metropolitai székből csak nyolc maradt a császár birtokain, további hét pedig a moreai despotátusban volt.[26] E szerint a Rómával való egyesülés azt is jelenthette, hogy a pátriárka elveszíti a hozzátartozó püspökök háromnegyedét. Ez nagyon nyomós érv volt, és megerősítette a bizánciak természetes vonakodását, amellyel vallási szabadságukat készültek feláldozni. Csak néhány államférfi tekintett a jövőbe. Bizánc, amint azt minden tárgyilagos szemlélő megállapíthatta, halálra volt ítélve. A gö-

rög egyház és a görög nép egyesítésére az egyetlen esély abban rejlett, hogy alávetik magukat annak a török igának, amely alatt máris nyögött a görögök többsége. Csakis így volt némi esély az ortodox görög nemzet helyreállítására, új életre keltésére. Csakis így lehetett némi remény arra, hogy egyszer ismét elég ereje legyen, lerázhassa a hitetlenek igáját, és újra létrehozza Bizáncot. A görögökből – kevés kivétellel – nem hiányzott a bátorság, s így nem gondoltak arra, hogy testüket önként alávessék a hitetlenek uralmának, mint ahogyan a lelküket sem voltak hajlandók Róma fennhatósága alá rendelni. Nem lett volna-e azonban bölcsebb dolog megtenni az elsőt, hogy így kizárják a második lehetőségét? Talán jobban megőrizhető a görög integritás egy muszlim uralom alatt egyesített nép segítségével, mint egy nyugati világhoz kötődő kis töredék csoport által. Bizánc utolsó nagy államférfiának, Lukasziz Notarasznak az ellenségei a következő szavakat tulajdonították neki: „Jobb a szultán turbánja a bíborosok kalapjánál." Ez a mondás azonban korántsem volt olyan sértő, mint amilyennek az első pillantásra tűnhet.[27]

Besszarion és humanista társai számára, akik Itáliában szorgoskodtak annak érdekében, hogy honfitársaik segítséget kapjanak, a Konstantinápolyban uralkodó légkör őrültnek, furcsának, szűklátókörűnek tűnt. Ők meg voltak győződve arról, hogy a Nyugattal való egyesülés új politikai és kulturális erőt önt majd Bizáncba, s hogy az állam új erőre fog kapni. Ki tudná ma megmondani, hogy igazuk volt-e, vagy sem?

Itáliából megtérve VIII. János császár még kilenc boldogtalan évet élt meg. Mire hazaért, imádott felesége, Trapezunti Mária császárné már halott volt, egy járvány ragadta el. Nem voltak gyermekei. Fivérei egymás közti vitákkal ütötték el az időt a Peloponnészoszon, vagy ellene fondorkodtak Thrákiában. Családjában csak idős anyjában, Helena császárnéban bízhatott meg, ő pedig nem helyeselte fia politikáját. János minden lehetőt elkövetett, hogy tapintattal és előrelátással megőrizze a megosztott város békéjét. Nagyon bölcsen minden megtakarított pénzét a várost övező falak javítására költötte, hogy azok készen várják az elkerülhetetlen török támadást. 1448. október 31-én megváltás volt számára a halál.[28]

2. fejezet

A FELLENDÜLŐ SZULTANÁTUS

A múlt dicső napjaiban a bizánci jólét mögött mindig ott állt az a tény, hogy a császárság szilárdan birtokolta Anatóliát. Ez a nagy félsziget, amelyet a régiek Asia Minornak neveztek, a római időkben a világ egyik legsűrűbben lakott területe volt. A Római Birodalom hanyatlása – amelyet járványok és a malária elterjedése követett –, majd a VII. és a VIII. századi perzsa és arab inváziók erősen lecsökkentették a népességet. A IX. században azonban Anatólia ismét biztonságos volt. Jól megtervezett védelmi rendszer tompította az ellenség támadásait. Ismét fellendült a mezőgazdaság, és a termények piacra találtak Konstantinápolyban és a tengerpart virágzó városaiban. A gazdag nyugati völgyek bővelkedtek olaj- és gyümölcsfákban és gabonában. A felföldeken birkanyájak és marhacsordák legeltek, és ott, ahol az öntözést még fenn tudták tartani, búzát termesztettek. A császári politika nem kedvezett a nagybirtokoknak, jobban kedvelte a faluközösségeket. Ezek a közösségek úgy fizettek a földbérletekért, hogy katonákat állítottak a császári hadseregbe vagy a helyi milíciába. A központi kormányzat gyakran végzett ellenőrzést, és a vidéki tisztviselők egyenesen a császári kincstárból kapták fizetésüket.

A jólét nagyban függött a jól őrzött határoktól. A határvidéken különleges élet folyt. E vidékek védelmét az akritákra, a határ menti bárókra bízták. Az ő életük azzal telt, hogy vagy betörtek az ellenség földjére, vagy kivédték az ellenség támadását. Törvényt nem ismerő, független emberek voltak, akik nem nagyon szerették, ha a kormányzat megpróbálkozott az ellenőrzésükkel. Nem akartak adót fizetni, sőt elvárták volna, hogy ők kapjanak pénzt szolgálataikért. Embereikkel mindenféle kalandba keveredtek. A határvidéken nemigen folyt nyugodt élet, és nem volt erős a faji hovatartozás érzése sem. Ez alól csak a

hagyományaikhoz erősen ragaszkodó örmények által benépesített területek képeztek kivételt. A háborúzás folyamatos volt, függetlenül attól, hogy a bizánci és az arab kormányok hivatalosan háborúban álltak-e egymással, vagy sem. A határ menti bárók ugyanakkor nem voltak barátságtalanok a határon túli vetélytársaikkal, akik hozzájuk hasonló módon éltek. A mohamedán határ menti urak talán egy árnyalattal fanatikusabbak voltak hitbeli kérdésekben, de ez a fanatizmus nem akadályozta a két fél közötti kapcsolatokat, és még vegyes házasságokra is sor került. A hivatalos vallás a határ egyik oldalán sem volt túlságosan népszerű. Sok határ menti úr a független örmény egyházhoz tartozott, és szinte kivétel nélkül mindannyian szívesen pártolták az eretnekeket. A muszlim eretnekek szintén menedékre leltek a határ menti muszlim uraságoknál.[1]

Ez a rendszer egy időre egy kissé meggyengült, amikor erejét vesztette maga a kalifátus is, és Bizáncban új, támadó szellem bontakozott ki. A X. század derekától kezdődően a császári seregek a határvidéken, különösen Szíriában nagy területeket hódítottak vissza. Az új határ többé nem vad hegyvidéken keresztül húzódott, hanem megművelt földeken, sűrűn lakott területeken. A védelemről az Antiókhiában vagy más, újonnan visszafoglalt városban székelő, Kontantinápolyból érkezett tisztviselők gondoskodtak. Nem volt többé szükség az egykori határ menti bárókra, akik azzal vigasztalódtak, hogy a korábbi hadjáratokban szerzett zsákmányt Anatólia-szerte földvásárlásba fektették. Ugyanolyan büszkék és fékezhetetlenek maradtak, mint a múltban voltak. Kísérők seregével vették körül magukat, s e kísérők rendszerint az egykori szabad falvak lakosai közül kerültek ki. E falvak felett – általában törvénytelen módon – megszerezték a hatalmat. Ezek a bárók alkották az alapját annak a földbirtokos arisztokráciának, amelynek a hatalma a XI. század derekán megrendítette a császári kormányzatot. A központi kormány abban az időben ellenőrizni igyekezett az északi örmény határvidéket, és nagy kiterjedésű provinciákat csatolt formálisan a birodalomhoz, bevonva azokat a bizánci adószedők és a bizánci vallási hatóságok gyűlölt hatáskörébe. Az így támadt hangulat csak gyengítette a határok védelmét.[2]

Ez volt a helyzet a bizánci birodalom határain, amikor ellenségként lépett fel egy nép, amellyel addig Bizánc baráti kapcsolatokat tartott

fenn. A megelőző néhány évszázad során Turkesztán nagy síkságai egyre szárazabbak lettek, s a török törzseknek új haza után kellett nézni. Megindultak nyugat felé. Bizánc már a VI. század óta kapcsolatban állt a közép-ázsiai törökökkel, és jól ismerte azokat a török törzseket is, amelyek az orosz sztyeppékre vándoroltak. Ezekhez tartoztak a jelentős kultúrájú, zsidózó kazárok (két hercegnőjükből lett bizánci császárné), és közéjük tartoztak a vadabb besenyők és kunok is, akik gyakran betörtek bizánci területre, de akik – sokkal hasznosabb utat választva – gyakran felvételüket is kérték a császári hadseregbe. Sok zsoldos katona azután végleg a birodalom területén telepedett le, főként Anatóliában, és felvette a kereszténységet. A legtevékenyebb az oghuz törökök törzse volt, amely Perzsián át az arab kalifátusok felé vándorolt. Török ezredek voltak mind a kalifa seregében, mind a bizánci császáréban, de a kalifa törökjei az iszlámot vették fel. Ahogy hanyatlott a kalifa hatalma, úgy nőtt török vazallusaié. Az első nagy muszlim török, Ghaznavída Mahmúd, olyan birodalmat teremtett magának, amely Iszfahántól Bokharáig és Lahoréig terjedt. Halála után a törökök feletti főhatalom az oghuz törzs vezetőihez, Szeldzsuk családjához került. Szeldzsuknak, ennek a félig mitikus hősnek a leszármazottai uralmuk alá vonták a kalifátus területén letelepedett törököket, s a Turkesztánból érkező bevándorlók is készségesen elfogadták vezető szerepüket. 1055-ben a család feje, Tugril bég, olyan birodalmat teremtett, amely magában foglalta Perzsiát és Khoraszant is, s a területére északon testvérei és unokatestvérei vigyáztak. A bagdadi abbászida kalifa is felkérte Tugrilt, hogy vállalja el a kalifa birtokainak világi kormányzását.

A kalifa felkérése mögött az a félelem rejlett, amelyet a kalifa táplált az egyiptomi fátimida kalifátussal szemben: a fátimida kalifák ekkorra már Szíria nagy részét is hatalmukban tartották. A fátimida uralkodók jó kapcsolatban álltak a bizánci császársággal, és a szeldzsuk uralkodók meg akartak hiúsítani minden olyan lépést, amely támogatott volna egy fátimida támadást az északi abbászida határon. A bizánci határok mentén igen sok török telepedett le kíséretével, és a határ menti bárók szerepét játszotta: mindenütt támadtak, ahol csak lehetett. Tugril unokaöccse és utóda, Alp Arszlán elhatározta, hogy megelőz minden Bizáncból kiinduló támadást. Kifosztotta és a saját birtokaihoz csatolta

Anit, az ősi örmény fővárost, és arra biztatta határ menti báróit, hogy sokszorozzák meg támadásaikat. Bizánc ellenlépésként elfoglalta az utolsó független örmény hercegséget. A császári helyőrségek nem voltak azonban elég erősek ahhoz, hogy megfékezzék a török betöréseket, és nem voltak többé ott az acritai, a határ menti bizánci urak, hogy elbánjanak a támadókkal. 1071-ben Romanosz Diogenész császár elhatározta, hogy katonai akciókkal védi meg a határokat. Nem sokkal korábban takarékossági intézkedéseket vezettek be Bizáncban, amelyek révén csökkent a császári hadsereg létszáma, és a császár főként csak zsoldosokra támaszkodhatott. Ezek egy része Nyugat-Európából jött, de a többség a kunok, tehát egy török nép soraiból került ki. Amikor Alp Arszlán hírét vette a bizánci készülődésnek, éppen Szíriában hadakozott a fatimidák ellen. Arra a következtetésre jutott, hogy a bizánci hadjárat a fátimida–bizánci szövetség egyik lépése, és azonnal északra indult, hogy kivédje a bizánci támadást. Nagyon érdekes, hogy ebben a hadjáratban, amely olyan nagy jelentőségű volt a világtörténelem szempontjából is, mind a két fél azt hitte, hogy védekeznie kell.[3]

1071. augusztus 19-én, pénteken, Manzikert városa mellett került sor a döntő csatára. Romanosz vitéz katona volt, de nagyon rossz taktikus, és nem bízhatott meg zsoldosaiban sem. Seregét megverték, őt pedig elfogták.[4]

Alp Arszlán beérte azzal, hogy elhárította a bizánci veszélyt. Enyhe feltételekkel szabadon engedte császári foglyát, és visszatért Szíriába, fontosabb ügyeihez. Határ menti bárói azonban másképp gondolkoztak. Megsemmisültek a bizánci határ védelmi berendezései, és a konstantinápolyi politikai válságok megakadályozták a helyreállítást. A kevés megmaradt bizánci határ menti báró, zömmel örmények, nem tudtak többé kapcsolatot tartani a fővárossal, és embereikkel elszigetelt erődökbe zárkóztak. A nyugtalan határ menti török urak megsokszorozták támadásaikat, s amikor csekély ellenállásba ütköztek, le is telepedtek az elfoglalt területeken, és gyarmatosították azokat követőik és más olyan törökök részvételével, akik hallottak már ezekről a gazdag vidékekről, amelyekért most csak a kezüket kellett kinyújtani.[5]

A muszlim határ menti urak ekkor már egy ideje a ghází, a hit harcosa nevet viselték. Ezek a harcosok valamilyen jelet hordtak, és bizonyos

esküt is le kellett tenniük hűbéruruknak, elméletileg a kalifának. Viselkedésüket a futuvva, az a misztikus viselkedési kódex határozta meg, amely a X. és a XI. század során alakult ki, és amelyet az iszlám világ szervezetei tettek magukévá. A török gházik elsősorban harcosok és hódítók voltak, nem fűződött érdekük szervezett kormányzat megalakításához. Előrenyomultak, területekre tettek szert, és azokat úgy igazgatták, mint előtte a határ menti területeket. Nagyon keveset törődtek a helyi lakossággal, amely úgy tekintett rájuk, mint védelmezőire az esetleges további zaklatásokkal szemben. Az uralkodáshoz szükséges pénzt a harcok során szerzett zsákmányból fedezték. A határ menti területeken, amelyek a századok során hozzászoktak az ilyen élethez, megjelenésük nem okozott különösebb gondot. Arról lehetett legfeljebb szó, hogy néhány kereszténynek biztonságosabb helyre kellett menekülnie, mert helyét a gházik kíséretének tagjai foglalták el. Ezeken a területeken a népesség zöme máris vegyes volt, és képlékeny: a török bevándorlás nem sokat változtatott az általános helyzeten. Amikor azonban a török hódítók benyomultak Kis-Ázsiába, minden megváltozott. A keresztények a törökök közeledtének a hírére egyes vidékekről elmenekültek, és így a török törzsek könnyedén elfoglalhatták földjeiket. Máshol a keresztény városok és falvak igyekeztek megmaradni, de hamarosan elszigetelődtek, és arra kényszerültek, hogy elfogadják a hódítók uralmát. A szüntelen harcok következtében rohamosan romlott az utak, a hidak, a védőfalak és az öntözőcsatornák állapota. Ilyen körülmények között nem tudott tovább fennmaradni a régi gazdaság.[6]

A gházi hódítók nem ütköztek ellenállásba, lerohanhatták az egész félszigetet, és csak néhány part menti sávot hagytak meg a bizánciaknak. Bizánci földek visszahódításáról pedig egészen addig nem lehetett szó, amíg Alexiosz Komnénosz császár újjá nem szervezte a bizánci birodalmat, a császári sereget, és nagy diplomáciai munkával ki nem játszotta egymás ellen a gházikat. A szeldzsuk dinasztiát elborzasztotta az Anatóliában uralkodó zűrzavar. Az ifjabbik ág egyik tagját küldték oda, hogy szervezze rendes iszlám királyságba a meghódított területeket. Szulejmán szeldzsuk uralkodó és fia, Kilidzs Arszlán munkáját Alexiosz háborúi és szüntelen intrikái akadályozták, no meg az a segítség, amelyet az első keresztes hadjárat harcosai jelentettek Bizáncnak.

A XII. század elején a bizánci–török határ körülbelül azzal a vonallal esett egybe, amely Nyugat-Anatólia termékeny völgyeit és az északi és déli parti területeket elválasztotta a középső felföldektől. A szeldzsuk uralkodókat ekkoriban nem annyira a Bizánccal fenntartott kapcsolatok érdekelték, hanem a gházik, különösen a hírhedt dánísmendi klán megfékezése. Vigyázó szemüket szüntelen a keleti vidékeken tartották, ahol családjuk hatalmának a központja volt.

A XII. század vége felé Bizánc hanyatlása, majd a szerencsétlen negyedik keresztes hadjárat lehetővé tette, hogy a szeldzsuk királyság növelje területeit. A XIII. század első felében a rúmi szeldzsuk szultánok (így nevezték őket Róma után, mert birtokaik a régi római és bizánci területek szívében feküdtek) a muszlim világ tisztelt és nagy hatalmú szereplői voltak. Ekkorra már uralmuk alá vonták a ghází urakat is. Általában jó viszonyban voltak bizánci szomszédaikkal, a nikaiai császárokkal. Felhagytak keleti terveikkel, és beérték azzal, hogy fővárosukból, Konyából irányították rendezett államukat, amelyben vallási türelem uralkodott. Fellendítették a városi életet, helyreállították a közlekedés feltételeit, támogatták a művészetet és a tudományokat. Bölcs és rátermett kormányzásuknak köszönhető, hogy Anatólia átállása zömmel keresztény országból többségében mohamedán országgá olyan simán zajlott le, hogy senki sem hagyott ránk leírást e folyamat részleteiről.[7]

A szeldzsukok jóindulatú uralmának a mongol inváziók vetettek véget. Először is igen sok olyan török törzs érkezett Kis-Ázsiába, amely a mongolok elől menekült. A nyugati határokon telepedtek le, csatlakoztak a gházikhoz, akik elégedetlenek voltak a szeldzsuk fennhatóság és a szigorú ellenőrzés miatt. 1243-ban megjelentek azután a mongolok is. A szeldzsuk szultán óriási vereséget szenvedett, s birodalma többé nem támadt új életre. Attól kezdve ő és utódai a Perzsiában székelő mongol ilkán adófizető vazallusaivá váltak; hatalmuk, tekintélyük lehanyatlott. Nem egészen egy évszázad alatt ki is halt az uralkodó szeldzsuk dinasztia.[8]

A szeldzsuk szultanátus hanyatlása egyre inkább felszabadította a gházikat. Mind több és több menekült csatlakozott hozzájuk a mongolok által meghódított területekről, tisztviselők jöttek a szeldzsuk városokból, falusi lakosság az elpusztított vagy súlyosan megadóztatott te-

rületekről, szent emberek, sejkek, dervisek, akiket szigorú muszlim körökben általában eretneknek tartottak, s akiknek a fanatizmusa nagyon jól beleillett a határvidék légkörébe. Ezeket az embereket mind a rájuk nehezedő nyomás, mind a hitük arra ösztönözte, hogy támadják a keresztényeket. Eleinte ez nem ment könnyen. A nikaiai császárok nagy gonddal ügyeltek a határokra, felelevenítették az acritai rendszert, de a bárókat szigorúan ellenőrizték.[9] Konstantinápoly 1261-es visszahódítása a frankoktól igen nagy diadal volt, de járt bizonyos hátrányokkal is. Attól kezdve a birodalom erősen függött az európai ügyektől. Már nemcsak a balkáni hatalmak támadásaitól kellett tartania, hanem a nyugati országokéitól is, amelyek csak arra vártak, hogy megbosszulhassák a latin császárság bukását. A bizánciak csapatokat vontak el az ázsiai határról. A flottánál bevezetett takarékossági intézkedések gyengítették a parti védelmet. Az egész birodalom területén nőttek az adók, hogy eleget lehessen tenni az új kötelezettségeknek. Az akriták egyszerre csak azon kapták magukat, hogy rosszul keresnek, és még görbén is néznek rájuk. A XIII. század utolsó három évtizedében számos gházi hatolt át a bizánci határon. A határ török oldalán csak úgy tolongtak a zsákmányra éhes gházik, akik szüntelen vallási vezetőik nyomása alatt álltak, így azután ők és követőik beszivárogtak a bizánci Ázsia még megmaradt területeire. Eredménytelenek maradtak a császári sereg rendszertelen visszavetési kísérletei. A legvállalkozóbb gházik, például Menteshe és Ajdin urai, a tenger és a szárazföld felől egyaránt támadtak, s a bizánci flotta túl gyenge volt ahhoz, hogy megakadályozza a törököket számos sziget és a nyugat-anatóliai parti sávok elfoglalásában. 1300-ra Bizánc kezén Ázsiában – egy-két elszigetelt várost leszámítva – a következő területek maradtak: a bitüniai Olümposz és a Márvány-tenger közötti síkság, a közvetlenül a Boszporusznál kiinduló félsziget a Sakarya (egykori neve: Szangariusz) folyóig, és ettől keletre körülbelül százötven kilométer hosszúságban a Fekete-tenger partvidéke.

A török mozgalmakban eleinte a Kis-Ázsia délnyugati részén elterülő mentesei emirátus vitte a vezető szerepet. Hatalmát meggyengítette azonban, hogy az ispotályosok elfoglalták Ródoszt, és ott le is telepedtek. A hegemónia ekkor az ajdini emíreké lett. Ők voltak az első ázsiai törökök, akik elérték az Égei-tenger európai partjait. Megfékezésükhöz

Velence, Ciprus és az ispotályos lovagok együttes erejére volt szükség. Északabbra a szarakhani uralkodók éltek, székhelyük Manissza (Magneszia) lett, amely nem is olyan régen még a nikaiai görög császárok második számú városa volt. A közelükben ott éltek a trójai fennsíkon letelepedett karaszi hercegek. A Fekete-tenger partján, Szinopban Cselebi gházi emirátusa terült el, amely kalózakcióiról volt hírhedt. A belső területeken számos kisebb emirátus alakult ki, és volt még két nagyobb is, a karamán és a germidzsan emirátus. Mindkét államalakulat a szeldzsukok örökösének tekintette magát: elhatározta, hogy rendezett viszonyokat teremt, és szigorúan ellenőrzi a gházikat. A karamán uralkodók 1327-ben elfoglalták Konját. Kellő távolságban éltek a határoktól, és így képesek voltak megsemmisíteni a helyi gházikat. A germidzsan uralkodók székhelye Kuthaijában volt. Ők elutasították a gházi nevet, és megpróbálták hatalmukat kiterjeszteni a környéken élő gházikra, akik közül sokan eredetileg germidzsan katonai vezetők voltak. Törekvéseiket többé-kevésbé siker koronázta. Az Égei-tenger partján és a bizánci határon fekvő emirátusok – egy kivétellel – tisztelettel övezték a germidzsan uralkodót, még ha nem is mind ismerték el a fennhatóságát.[10]

Ez a kivétel a XIII. század második felében született államocska volt, amely a bitüniai Olümposztól kelet felé elterülő határvidéken alakult meg. Alapítója egy bizonyos Ertogrul volt, aki 1281-ben halt meg. Utóda a fia, Oszmán lett. Az Oszmán vagy Ottomán család eredete – így hívták Oszmán leszármazottait – igencsak eltorzult, és legendákkal lett felékesítve, amikor a család már fontos szerepet játszott. Rendelkezünk egy huszonegy ősből álló névsorral, amely egészen Noéig vezet vissza bennünket. Ezt a névsort később azután, a szavahihetőség érdekében még vagy harmincegy névvel kibővítették. A családfa Oghuz kánon (az oghuz törökök névadóján), fián, Gök Alpon át unokájáig, Csamundarig terjed. Csamundar Csavuldurral azonos, és egyes legendák szerint egyike Oghuz huszonnégy unokájának, akiktől a huszonnégy főbb oghuz törzs származott. A valóságban valóban lézetett egy csaudar törzs, amely a XIII. század végére bekerült az oszmánok vonzáskörzetébe, és eleinte ellenségesen viselkedett az oszmán török vezetéssel szemben. Egy másik legenda úgy nemesítette meg a családot, hogy őseként Quayit, Gun kán fiát, Oghuz legidősebb unokáját jelölte meg, és így az oszmán törököket a rangidős

oghuz törzs egyik ágává tette. Ez a hagyomány azonban csak a XV. században jelent meg, azután, hogy már általánosan elterjedt a Gök Alptól való származás hagyománya. A XV. századi udvari talpnyalók még jobban bonyolították a témát, amikor arab ősökkel ajándékozták meg a dinasztiát, habár az sohasem származtatta magát a prófétától, hiszen Mohamed leszármazottainak a sora túlságosan is közismert volt.[11]

II. Mohamed, a Hódító, mély benyomást óhajott gyakorolni mind török, mind görög alattvalóira, amikor azt az elméletet támogatta, hogy családja a Komnénosz uralkodóház egyik hercegétől származik, aki Konyába emigrált, ott felvette az iszlámot, és feleségül vett egy szeldzsuk hercegnőt.[12]

Komoly bizonyíték egyik elmélet mögött sem áll. A mértéktartó történetíró azt szögezheti le, hogy Ertogrul nem volt törzsi vezető, csak egy ismeretlen származású, ügyes gházi parancsnok, aki valahogyan eljutott a határra, ott saját vitézségének köszönhetően kellő számú hívet szerzett, és így lehetségessé vált számára egy emirátus megalapítása. Fő ereje az elfoglalt területek földrajzi helyzetében rejlett. Egy gházi közösségnek létezése igazolásához támadnia kellett a hitetlenek földjét, és el is kellett azt foglalnia. A XIII. század végére azonban már csaknem az összes gházi emír kijutott a kis-ázsiai partvidékre. A bizánciak visszavonultak ezekről a helyekről, és a tenger azután útját állta a további előrenyomulásnak. Vállalkozó szellemű kalózok, mint például az ajdini vagy a szinopi emír, haszonnal pusztították az ellenség partvidékét, de egyikük sem volt olyan erős a tengeren, hogy megszervezhette volna katonái átszállítását az európai partokra, és ott tengerentúli gyarmatokat hozhatott volna létre. A trapezunti császárság határán fekvő emirátusok kivételével csak az Oszmán által örökölt földek voltak határosak a hitetlenek területeivel. Így azután a legvállakozóbb török elemek Oszmán birtokaira vándoroltak. Olyan gházi vezetők mentek oda, akik gazdag és kifosztható földekre vágytak, olyan dervisek és tudósok, akik egyre messzebb kívántak jutni a gyűlölt mongoloktól, és sok paraszt is, aki hazát keresett, ahol nyájával letelepedhetett. Oszmán emirátusa kis méreteihez képest fölös emberi tartalékkal rendelkezett.

Ha Oszmán nem lett volna zseniális vezető, talán szétzúzta volna őt a bevándorlók tömege. Keveset tudunk arról, hogy hogyan is bánt az

emberekkel. Sokatmondó tény, hogy a legrégibb írásos emlék, amelyben egy oszmán vezető a szultán címmel illeti magát, az a felirat, amelyet Oszmán fia, Orhán helyezett el a burszai mecsetben. Ez így hangzik: „Szultán, a gházik szultánjának a fia, gházi, gházik fia, a horizont ura, a világ hőse."[13] Oszmán tehát mint legfelsőbb gházi vezető alapozta meg a hatalmát. A többi gházi emír, aki nem tudott tovább terjeszkedni, egymással kezdeményezett háborúkat, de Oszmán gházihoz illő életmódot tudott biztosítani mindenkinek, aki elfogadta uralmát.

A bizánci császárságnak tudomásul kellett venni ezt a kihívást. Talán az lett volna a legbölcsebb, ha Bizánc azonnal kivonta volna csapatait Anatóliából, átadta volna a területet Oszmánnak, erejét pedig a tengeri flottára összpontosította volna, elvágva annak a lehetőségét, hogy a törökök átkeljenek Európába. Talán Oszmán emirátusa is lehanyatlott volna, ha lezárul a tenger felé vezető út, követői szétszóródtak volna a világ minden égtája felé. A kor embereitől azonban nem lehetett elvárni ekkora előrelátást és ekkora önmérsékletet. Konstantinápolyban először nem is tulajdonítottak nagy jelentőséget Oszmánnak. A császári sereg a XIII. század utolsó évtizedeiben Ajdín és Manissza ellen harcolt, sikertelenül. Csak akkor figyeltek fel rá komolyan, amikor Oszmán 1301-ben Baphaeumnál (Nikaia [a mai Iznik] és Nikomédeia [a mai Izmir] között) legyőzte a bizánciakat, és megkezdte népe letelepítését az Olümposz hegységtől északra. A bizánciak nem nyugodhattak bele, hogy a mohamedánok ellenállás nélkül foglalják el utolsó ázsiai birtokaikat, olyan területeket, amelyek szabad szemmel is láthatók voltak a fővárosból. Az ellenállást azonban rosszul szervezték, és nem is volt valami hatékony. 1305-ben a „katalán társaság", amelyet II. Andronikosz bérelt fel, Leuké mellett megverte Oszmánt. A katalánok azonban nem sokkal később fellázadtak a császár ellen, és tízéves polgárháborúba sodorták az egész birodalmat. Ezekben az években azok a török csapatok, amelyeket részben a császár, részben a katalánok fogadtak zsoldjukba, ide-oda utazgattak a Dardanellákon, s Oszmán időközben még arra is képes volt, hogy uralmát egészen a Márvány-tengerig megszilárdítsa. Olyan feladatok lebonyolítását is elvállalta, amelyekben nem volt közvetlenül érdekelt. 1308-ban az ő csapatai végezték a munka zömét, amikor el kellett foglalni az Égei-tenger partján megmaradt

utolsó bizánci várost, Epheszoszt, habár maga a város azután az ajdini emíré lett. A következő években elfoglalta a fekete-tengeri bizánci városokat, Inebolutól a Szakariusz folyóig.

Bizáncban dinasztikus polgárháború követte a katalánok távozását. Oszmán ismét csekély ellenállásba ütközött. Serege azonban főleg lovasságból állt, és nem voltak ostromgépei. Erődített városok elfoglalásához előbb át kellett jutni a várost körülvevő vidéken, el kellett kergetni vagy rabságra vetni a helybeli parasztokat, és saját embereit telepíteni a helyükbe. Csakis ezzel a módszerrel tudta elvágni a várost az utánpótlástól. Ezután kiéheztette a bekerített várost, amíg az meg nem adta magát, hacsak közben egy felmentő seregnek nem sikerült áttörnie az ostromgyűrűt. Oszmán Bursza városára összpontosította erőit. A város az Olümposz hegység lankáin terült el, erős természetes védelmi rendszere volt, és a város fekvése ideális volt a Márvány-tenger partján zajló hadműveletek irányítására. Bursza erődítményei és a körülötte elterülő gazdag vidék lehetővé tette, hogy a város tíz évig ellenálljon Oszmánnak. A császár azonban nem tudott felmentő sereget küldeni, és 1326 őszén a kiéheztetett Bursza megadta magát. A hír novemberben jutott el a már haldokló Oszmánhoz, aki néhány nappal a hír vétele után meg is halt. A kínálkozó alkalmak remek kihasználásával egy kis határ menti emirátusból létrehozta az egyik vezető török hatalmat, s azt a kereszténység ellen harcoló gházik élcsapatává tette.[14]

Oszmánnak szerencséje volt a gyermekeivel is. Legidősebb fia, Orhán került utána a trónra. Azt beszélték, hogy Orhán, a török hagyományoknak megfelelően, felajánlotta testvérének, Aláddínnak a főhatalom megosztását. Aláddín nemeslelkűen úgy vélekedett, hogy a monarchiát nem szabad megosztani, és mindvégig Orhán hű alattvalója maradt. Orhán örökölt az apjától egy kiváló minisztert is, akit szintén Aláddínnak hívtak. Ma már nem könnyű megmondani, hogy az uralkodó vagy a minisztere érdeme volt-e az oszmán állam szembetűnő fejlődése. Orhán, apjához hasonlóan, gházi vezető volt, aki a hitetlenek meghódítását tűzte ki célul. 1329-ben Nikaia történelmi városa, amelyet Burszához hasonlóan évekre elvágtak a külvilágtól, megadta magát Orhánnak. III. Andronikosz császár és minisztere, Kantakuzénosz János megpróbálkozott az ostromzár áttörésével. Egy semmit el nem

döntő csata után elégedetlenség tört ki katonáik között, és az Európából érkező rossz hírek visszavonulásra késztették a bizánci sereget. Orhán következő célpontja a nagy tengeri kikötő, Nikomédeia volt. Nikomédeia kilenc évig állt ellen, mert a tenger felől erősítést és utánpótlást kapott. Amikor azonban Orhánnak sikerült blokád alá vonnia a város előtti keskeny öblöt, Nikomédeia 1337-ben megadta magát. Nikomédiával a kezében a szultán – ahogyan ekkor már hívatta magát – el tudta foglalni az egész partvidéket, fel a Boszporuszig.[15]

Ekkoriban Bizáncot Dusán István nagy szerb birodalma is szorongatta, majd 1341-ben polgárháború tört ki Kantakuzénosz János és az V. János gyermekcsászár nevében uralkodó régensek között. Ezekben a belharcokban a bizánci hadvezérek különböző török törzsekből származó katonákat fogadtak zsoldjukba, annak ellenére, hogy jól ismerték a törökök javíthatatlan szokását: kifosztottak minden területet, amelyen áthaladtak. Orhán emberei voltak a legkiválóbbak és a legfegyelmezettebbek, így azután, míg V. János hívei Maniszából és Ajdinból toboroztak csapatokat, Kantakuzénosz János 1344-ben megszerezte Orhán támogatását, sőt még Theodóra nevű lányát is feleségül adta Orhánhoz. Viszonzásképpen a szultán hatezer harcost küldött Thrákiába. Amikor Kantakuzénosz elnyerte a trónt, ismét oszmán-török csapatokat hívott be, hogy segítsék őt a szerbek elleni háborúban. A háború befejezése után a törökök közül sokan Thrákiában telepedtek le.[16]

1355-ben Kantakuzénosz János elveszítette hatalmát, s ez lehetőséget adott Orhánnak arra, hogy saját érdekeit szem előtt tartva támadjon Európára. 1356-ban fia, Szulejmán vezetése alatt egy serege kompokon átkelt a Dardanellákon. Egy év leforgása alatt ez a sereg elfoglalta Csorlut és Didümotikhont, és előrenyomult Drinápoly irányába. Éppen úgy, mint az ázsiai hódítások esetében, a szultán most is bátorította a török törzsek tagjait, hogy kövessék a gházikat, és azonnal telepedjenek le a meghódított területeken. Orhán halálakor (amely valószínűleg 1362-ben következett be) a törökök voltak az urak Nyugat-Thrákiában. A szultán közben növelte ázsiai birtokait is, nem annyira háborúzással, hanem mert a törökök igyekeztek csatlakozni a sikeres gházi államhoz. Így olvasztotta birodalmába a szultán északnyugaton a szarakhani és a karaszi emírségeket. Hanyatlóban volt a germidzsán hatalom is, így az-

után a szultán fennhatósága csakhamar kiterjedt Eszkishehírre és Ankarára is. Kis-Ázsiában a szultanátus fő célpontja az ajdini emirátus volt, amely délnyugaton egyelőre még az útját állta.[17]

Orhánt nem csak a hódításai tették nagy uralkodóvá. Vezíre segítségével szilárd szervezetet adott államának anélkül, hogy megsemmisítette volna az állam lendületét biztosító gházi erényeket. Bátorította a városi fejlődést, céljai érdekében felhasználta az akhisokat, a futuvvát követő kézműves- és kereskedő céheket. A dervisek némileg romboló hatását úgy igyekezett ellensúlyozni, hogy számított az ulémák – a muszlim hit és hagyomány hivatalos őrzői – együttműködésére. Az ulémák tanítása biztosította, hogy egyre szaporodó számú keresztény alattvalói megfelelő bánásmódban részesüljenek. Ha egy város ellenállt, és rohammal kellett bevenni, akkor az ott lakó keresztényeknek nem voltak többé jogai. A lakosság egyötödét rabságra lehetett vetni, a férfiak a hódítók földjeit művelték, a gyermekeket seregbeli szolgálatra képezték ki. Ha egy város azonban megadta magát, megtarthatta templomait és szokásait. Sok keresztény inkább vállalta Orhán uralmát, mint a bizánci császárét, mert a török adók alacsonyabbak voltak a bizánciaknál. A meghódított lakosság egy része elfogadta az iszlámot, attól a természetes óhajtól vezetve, hogy csatlakozhasson az új uralkodó osztályhoz, de erőszakos térítésre nem került sor. Az ulémák minden meghódított városban medreszeket, mecsetiskolákat létesítettek, és így gondoskodtak a szultán számára az állami szolgálathoz szükséges, kellően iskolázott elitről.[18]

A szultán egyidejűleg újjászervezte a sereget is, amely addig szinte kizárólag könnyűlovasságból állt, s a katonákat főként nomád törzsekből verbuválták. Most a sereget két fő részre osztották. Volt egy reguláris sereg, amelynek a tagjai a szultántól földet kaptak. Cserében alacsony földbérletet fizettek készpénzben, és szükség szerint katonai szolgálatot teljesítettek. Az ilyen kisméretű, örökölhető birtokot timarbirtoknak nevezték. A ziametek, a nagyobb, értékesebb birtokok bére magasabb volt, s a bérlő a seregben is magasabb pozíciót foglalt el, jobban is kellett fölfegyvereznie magát. A leggazdagabb zaimok pasává vagy szandzsákbéggé váltak, sőt még beglerbég is lehetett belőlük, államigazgatási kötelezettségekkel vagy magasabb katonai hatáskörrel. E he-

lyi alapokon nyugvó milícia mellett ott volt azután a hadsereg, amely zsoldot kapott szolgálataiért. A janicsárok élethosszig szolgáltak, később ők alkották a szultán testőrségét is. Ekkoriban azonban még csak egy gyalogsági hadtestet alkottak, amely főként keresztény vagy egykor keresztény rabszolgákból állt. Orhán idejében a sereg fő erejét összefoglaló néven a szpáhik alkották. Közülük kerültek ki a tüzérek, a fegyverkovácsok, a kovácsok, a tengerészek. Sokan kaptak közülük földet, s állandóan készen kellett állniuk a katonai szolgálatra. A katonáskodásért fizetséget kaptak, és általában csak egy hadjáratban kellett részt venniük. A szpáhikkal tartott a gyalogság, a pijade. Ez az elnevezés később azokra szállt, akik földdel rendelkeztek, a többieket pedig azaboknak nevezték. Ezeket azután összekeverték a basibazukokkal, azokkal az irreguláris katonákkal, akik bárhol szolgáltak, ahol zsákmányra volt kilátás. Így cselekedtek az akibik is, a könnyűlovas előőrsök. Orhán megkövetelte, hogy serege minden egységének megfelelő egyenruhája legyen. Igen jól működtek a mozgósítás eszközei, bármikor rövid idő alatt jelentős, jól képzett haderőt hívhatott egybe a szultán.[19]

Utóda, I. Murád, teljes mértékben kihasználta ezt a nagyszerű gépezetet. Murád anyja görög volt, egy határ menti törzsi vezető leánya, akit a törökök Nilüfernek, Vízililiomnak hívtak. Murád legidősebb édestestvére, Szulejmán, néhány hónappal Orhán halála előtt hunyt el. Volt meg egy idősebb féltestvére, Ibráhím, akit az új szultán azonnal megöletett, és egy öccse, Khalíl, Theodora Kantakuzéna fia, aki nemsokára szintén meghalt, talán természetes halállal. Murádot uralma első éveiben az ázsiai határ kötötte le, ahol az egymással vetélkedő emírek problémáját kellett megoldania. A bizánciak ezalatt visszafoglaltak néhány korábban török kézre jutott trák várost, de arról a vidékről többé nem tudták elűzni a törököket. Amikor 1365-ben Murád visszatért Európába, minden nehézség nélkül visszaszerezte ezeket a városokat, fővárosát pedig Drinápolyban rendezte be. Konstantinápoly és környéke el volt tehát szigetelve a világtól, pusztán a tengerről volt szabad a bejárás a városba. Bizánc ázsiai külvárosai máris török kézen voltak.[20]

Ekkoriban kezdett Európa rádöbbenni arra, hogy milyen nagy veszélyt jelentenek a törökök. Velence és Genova – mindkét várost aggasztotta gyarmataik és kereskedelmük sorsa – hozzáfogott, hogy egy

általános törökellenes szövetség lehetőségein gondolkodjék. Erőfeszítéseiket azonban nem koronázta siker. V. János császár Itáliába ment, hogy hírt adjon a Konstantinápolyt fenyegető veszélyről, és megpróbálkozzék nyugati zsoldosok toborzásával, akiket azonban nem tudott megfizetni. 1373-ban, hazatérte után, arra kényszerült, hogy hűbéruráu ul ismerje el a szultánt, évi adót ígérjen neki, és katonai segítséget minden olyan alkalomra, amikor a szultán azt igényli. János fia, Manuél, túszként Murád udvarába került. János hű vazallus volt. 1374-ben, amikor legidősebb fia, Andronikosz összeesküdött Murád fiával, Szaudzsival ellene és Murád ellen, Murád csapatai fojtották el, mintegy jutalomképpen, a lázadást. Amikor Andronikosz ismét fellázadt, és 1376–79 között ő volt az úr Kostantinápolyban, Manuél kellő segítséget kapott a szultántól, hogy visszasegíthesse atyját a trónra. Ennek azonban az volt az ára, hogy a bizánciaknak csatlakozniuk kellett ahhoz a török sereghez, amely Philadelphiát, Bizánc utolsó ázsiai birtokát, ezt a hű, hősies és elszigetelt várost készült bevenni. Philadelphia a trapezunti császárság határán feküdt.[21] A Nyugat ekkor már komolyan aggódott, és bővelkedett az elvetélt keresztes tervekben, de csak egyetlen kormány támadta következetesen a törököket, a ródoszi ispotályos lovagoké. Az ő fő ellenségük azonban az ajdini emír volt, és az emír hatalmának mindenfajta megnyirbálása csak kedvezett az emír vetélytársának, az oszmán szultánnak. Murád így szabadon hatolhatott előre a Balkánon. Ekkor már egész Anatóliából szivárogtak Thrákiába a törökök, családjukkal s gyakran nyájaikkal együtt. A betelepedés sürgős volt, mert a Balkánon még mindig Szerbia volt az úr, habár Dusan halála után veszített erejéből. 1330 után Bulgária nem tért többé magához: akkor szenvedett vereséget a szerbektől Velbuzdhnál. A Bulgária megalázását célzó szerb politika azonban így egyszerűen megszüntetett egy olyan államalakulatot, amely nagyon hasznos ütközőállam lehetett volna. A bolgárok azután, a törökök előrenyomulásakor, csak nagyon csekély ellenállást tanúsítottak: pusztán egy csapatot küldtek abba a nagy seregbe, amelyet 1371-ben Vukasin, Dél-Szerbia uralkodója toborzott Thrákiában. Vukasin azt remélte, hogy legyőzi a törököket, de nagyon gyenge hadvezér volt. Hagyta, hogy az övénél jóval kisebb török sereg meglepje és legyőzze Csirmennél, a Marica folyónál. A maricai győze-

lem Murádnak juttatta Bulgária nagy részét és a szerb Makedóniát. A bolgár király, Sisman János, elfogadta hűbérurául Murádot, s lányát, Thámárt, a szultán háremébe küldte. Szintén a szultán vazallusa lett Hrabeljanovics Lázár, Észak-Szerbia ura, aki ekkor átvette az egész szerb királyság feletti uralmat.[22]

Murád uralma megszilárdításával töltötte utolsó éveit. Megszervezte a törökök bevándorlását Európába. Legújabb európai területeit nem birtokolta még olyan szilárdan, mint Anatóliát vagy akár Thrákiát, de a görög, szláv és oláh falvak körül hamarosan török katonai kisbirtokok jelentek meg, és török bégek és pasák tartották hatalmukban a vidéket. 1368-ra Murád birodalma nyugaton csaknem az albán határig, Monasztirig terjedt, északon pedig Nisig. A következő évben a már négy esztendeje ostromzár alatt élő Thesszaloniki megadta magát Murádnak. Ennek a városnak a gazdagsága a hátországgal folytatott kereskedelméből származott, nem élhetett tehát elszigeteltségben. Murád jóindulatúan bánt a várossal, török kormányzót állított az élére, de nem avatkozott a belügyekbe.[23]

1381-ben a szultán – akinek ekkor már a germidzsan emirátus is a hűbérese volt – úgy vélte, hogy hadjáratot kell indítania a karamán emirátus ellen, és megparancsolta, hogy balkáni hűbéresei csapatokkal siessenek a segítségére. A büszke szerbek annyira szégyellték volna a kérés teljesítését, hogy Lázár király inkább felmondta a hűbéresi viszonyt. Ekkor egy gyors török támadás megfosztotta őt Niš városától, és arra kényszerítette, hogy ismét meghódoljon a szultán előtt. Lázár időközben egy összbalkáni szövetséget szervezett a megszállók ellen, és 1387-ben a szerbek a Toplitsa folyó partján megnyerték első és egyetlen csatájukat a szultán seregével szemben. Murád azonban nem késett a bosszúval. Gyorsan Bulgáriába vonult, és az ott székelő két királyt, a tirnovói Sisman Jánost és a vidini Stracimir Jánost megfosztotta területeik nagyobb részétől, majd átment Szerbiába, ahol Kjustendil Konstantin, egy vazallus herceg csapatai is csatlakoztak seregéhez. Onnan északra fordult, és a koszovói síkon, Rigómezőnél megütközött Lázár királlyal.

1389. június 15-én kora reggel, amikor a szultán még öltözködött, egy szerb szökevényt vezettek a sátrába, aki azt ígérte, hogy hírekkel

szolgál a keresztények állásairól. Az ember a szultánhoz lépett, hirtelen előrehajolt, és szíven döfte Murádot. A szerb férfit azonnal lemészárolták, s áldozata hiábavalónak bizonyult, mert a szultán két fia is ott volt a sereggel. Bajazid, az idősebb, azonnal átvette a parancsnokságot, és a csata végéig eltitkolta apja halálát. A tökéletes fegyelmezettséggel harcoló törökök a keresztények fölébe kerekedtek. Amikor a szerbek látták, hogy első támadásuk nem vezetett sikerre, meginogtak, és soraikban árulást rebesgettek. Éjszakára teljes volt a törökök diadala. Lázár királyt elfogták, és abban a sátorban ölték meg, ahol Murád meghalt. Bajazid ekkor szultánná kiáltotta ki magát, és nyomban kiadta a parancsot testvére megfojtására. Többé szóba sem került az egyeduralom megoszthatósága.[24]

I. Murád uralma harminc éve alatt az atyjától örökölt sereg és államszervezet nagyszerű felhasználásával a gházi emirátust Délkelet-Európa legerősebb katonai hatalmává fejlesztette. Az uralkodó jelleme tükrözte állama megváltozott természetét. Murád, atyjától és nagyatyjától eltérően, kedvelte a pompát, a szertartásokat: császárnak tekintette magát. Szigorú, kegyetlen ember volt, nagy adag cinizmussal megáldva, amelyet talán görög ősei hagytak rá. Tudott ugyanakkor nemes lelkű is lenni, mindig igazságos volt, és buzgó megszállottja a fegyelemnek.

Örököse, Bajazid, valószínűleg szintén egy görög nő fia volt. Ez az asszony, Nilüferrel ellentétben, csak rabnő volt, a törökök Gülcsicseknek, Rózsavirágnak hívták. Bajazid szintén osztozott apja pompakedvelésében, de annál temperamentumosabb volt, önmagával szemben elnézőbb, másokkal szemben nem olyan nemes lelkű, és kevesebb sikert ért el a fegyelem betartatása terén is. Gyors akciói megszerezték számára a Jilderim (Villám) melléknevet, de nem volt kiemelkedő katonai parancsnok. Uralma ragyogóan kezdődött. A rigómezei diadal a Balkán urává tette. Valószínűnek látszott, hogy néhány év alatt bekebelezi az egész félszigetet, beleértve Albánia és Görögország azon részeit is, ahova eddig még nem hatoltak be a törökök. Lázár király fia a szerény „despota" címmel került a trónra, mint a szultán vazallusa. Mária nevű testvérét a szultánhoz kellett feleségül adnia. 1393-ban megszűnt létezni a tirnovói bolgár királyság. 1394-ben török sereg szállta meg a Peloponnészoszt, és a szultán hűbéresévé tette a helyi uralkodókat.

1396-ban Bajazid magát Konstantinápolyt akarta elfoglalni. Amikor azonban a város falai alá vonult, hírét vette annak a keresztes hadjáratnak, amelyet Zsigmond magyar király szervezett, s amelyben az egész Nyugat képviseltette magát kiváló lovagokkal. A szultán visszafordult, északra tartott, és melléknevéhez híven Nikápolynál hirtelen a keresztény seregre vetette magát. A nyugati lovagok felelőtlen viselkedése nagyban hozzásegítette a szultánt a minden képzeletet felülmúló győzelemhez. Ezután a birodalmához csatolhatta a vidini bolgár királyságot is, és vazallusává tette a Duna túloldalán élő oláh fejedelmeket is. Amikor a dunai határon megszilárdította hatalmát, visszafordult Konstantinápoly felé, de nem merte ismét megtámadni, valószínűleg azért, mert azt híresztelték, hogy az itáliai tengeri hatalmak óriási flottát állítanak ki Konstantinápoly védelmére.[25] Bajazid ekkor megpróbálkozott azzal, hogy VII. János társcsászárt nagybátyja, II. Manuél ellen fordítsa, de hiába. A szokásos bizánci gyakorlattal ellentétben Manuél és János a legteljesebb egyetértésben osztotta meg a trónt. A Bizáncba bejutott egyetlen konkrét segítség Boucicault francia marsall maroknyi csapata volt. Ezek a franciák egy évig Konstantinápolyban maradtak, de semmi említésre méltót sem cselekedtek.[26] Amikor elutaztak, Bajazid – aki jól látta, hogy a nyugati erőfeszítések nem nyújtanak valódi segítséget a császári fővárosnak – készen állt arra, hogy ismét megkísérelje az ostromot. Akkortájt fejezte be a Boszporusz ázsiai oldalán a ma Anadolu Hiszárnak nevezett erőd építését. 1402 tavaszán dölyfös üzenetet küldött a császárnak, és felszólította, hogy adja fel fővárosát. II. Manuél még mindig európai körúton volt, de VII. János, vallásos hitére alapozott bátorsággal ezt válaszolta a szultán emberének: „Mondd meg uradnak, hogy gyengék vagyunk, de bízunk Istenben, aki erőssé tehet bennünket, és a leghatalmasabbakat is megfoszthatja trónjuktól. Urad cselekedjék úgy, ahogyan jónak látja."[27]

János Istenbe vetett bizalmát az is erősítette, hogy keletről aggasztó hírek érkeztek. A tatár Tímur, akit az angol irodalom Tamerlán néven ismer, valójában török volt, de anyai ágon Dzsingisz kán nagy mongol törzséből származott. 1336-ban született a turkesztáni Keshben. A XIV. század végére olyan birodalmat épített magának, amely Kínától és a Bengáli-öböltől a Földközi-tengerig terjedt. Katonai sikerei Dzsin-

gisz kánhoz tették hasonlóvá, és hozzá hasonlított irgalmat nem ismerő vadsága is. Nem rendelkezett azonban azzal az ügyességgel, amellyel a mongol kánok megszervezték a meghódított területeket. Halála egyben birodalma felbomlását is jelentette. Amíg azonban élt, büszke és rettegett ellenség volt. Mélyen vallásos muszlim létére sem élt benne semmi sem a gházi szellemből. Nem a hitért harcolt, hanem csakis saját dicsőségéért, hatalmáért: öldöklései legtöbb áldozata muszlim volt. Az oszmán szultanátus már régóta szálka volt a szemében. Egyrészt a féltékenység gyötörte, hogy a sajátján kívül létezik egy másik török nagyhatalom is, másrészt meg attól tartott, hogy a szultanátus veszélyeztetheti nyugati birtokai ellenőrzését. Már 1368-ban behatolt Kelet-Anatóliába, és Erzinjannál legyőzte azt a sereget, amelyet az anatóliai emírek állítottak ki ellene. Akkor visszavonult, de fenyegetően megígérte, hogy még visszatér. Nyolc évvel később Bajazid – aki egy germidzsan hercegnőt vett feleségül, és hozományként megszerezte vele felesége családi birtokai nagy részét is – maga ment Erzinjanba, hogy megtekintse a félsziget védelmi berendezéseit. 1395-ben Tímur ismét megjelent, betört Szivasznál, leméSzárolta a lakosságot, köztük Bajazid egyik fiát is, aki a tartomány kormányzója volt. Bajazid megkönnyebbülésére a tatár sereg ezután kelet felé indult, kifosztotta Aleppót, Damaszkuszt és Bagdadot. Az oszmán szultán gondjai azonban nem értek véget: Tímur szorosabb kapcsolatban állt ellenségeivel, mintsem Bajazid gyanította. Amikor az oszmán sereg Konstantinápoly falai alá vonult, megjelent a táborban Tímur követe azzal a szigorú felszólítással, hogy Bajazid adja vissza a keresztény császárnak az attól elfoglalt földeket. Bajazid ekkor felhagyott Bizánc ostromával, és átvitte seregét Anatóliába. Tímur már elérte Szivaszt. Ankaránál került sor a döntő ütközetre 1402. július 25-én. Az elbizakodott Bajazid hagyta, hogy kedvezőtlen helyzetbe kerüljön, katonái fegyelmezetlenek voltak, és szenvedtek a szultán fukarságától is. Amikor Tímur hatalmas, indiai elefántosztaggal megerősített serege vad támadásba lendült, az oszmán haderő megtört, a katonák menekültek, s Bajazidot másodszülött fiával, Músszával együtt Tímur kezében hagyták. Az egyetlen egység, amely végig kitartott a helyén a csatában, az István despota által küldött szerb kontingens volt. István megmentette Szulejmánt, Bajazid legidősebb

fiát, és Szulejmán egyik testvérét is. Egy negyedik szultánfi, Musztafa, eltűnt a harc forgatagában. A túlélők épségben eljutottak Anadolu Hiszárig, Tímur pedig diadalmenetben vonult végig Nyugat-Anatólián, kifosztotta a városokat, köztük Burszát, az ősi ottomán fővárost, és zsákmányul ejtette a szultán háremét is. Tímur egy hordszékben mindenhová magával vitte a rab szultánt: a legenda később ezt a hordszéket aranyozott ketreccé változtatta. A valóságban igen udvariasan bántak Bajaziddal, s amikor 1403 márciusában meghalt – valószínűleg öngyilkos lett –, fiát, Múszát szabadon engedték, és azt is megengedték neki, hogy apja holttestét a burszai családi sírboltba szállítsa. Az év második felében Tímur elhagyta Anatóliát, visszatért fővárosába, Szamarkandba, ahol 1405-ben, hetvenkét éves korában úgy halt meg, hogy éppen terveket szőtt Kína meghódítására.[28]

Ez volt az a pillanat, amelyben örökre el lehetett volna hárítani a kereszténység feje felől az oszmán veszélyt, ha az európai hatalmak képesek lettek volna egy erős szövetség létrehozására. A dinasztiát ért minden csapás ellenére a törökök továbbra is nagy gondot jelentettek a keresztényeknek. Azok a történészek, akik a keresztény országok szemére vetik, hogy elszalasztottak egy ilyen alkalmat, mely égi ajándékként pottyant az ölükbe, megfeledkeznek arról, hogy ekkoriban Európában már sok százezernyi török élt. Óriási vállakozás lett volna a legyőzésük, és csaknem megvalósíthatatlan feladat a kiűzésük. Tímur beavatkozása csak megerősítette az Európában élő törököket, hiszen a tatárok elől egész családok, sőt törzsek menekültek el, s az európai területeken leltek biztonságra. A genovaiak szép haszonra tettek szert azzal, hogy kompjaikkal átszállították Európába a török menekülteket. 1410 körül a történetíró Dukasz véleménye szerint több török élt Európában, mint Anatóliában. Bajazid ezenkívül jelentős haderőt hagyott hátra Európában a határok őrizetére. Ankaránál megalázták az oszmán uralkodóházat, meggyengítették az oszmán hadigépezetet, de nem semmisítették meg a törököket.[29]

II. Manuél császár a lehetőségekhez képest a legjobban kezelte a legősibb és legfényesebb bizánci fegyvert, a diplomáciát. Bajazid fiai megkezdték a harcot a trónért. Szulejmán, a legidősebb, császárnak kiáltotta ki magát, de nem volt biztos a helyzete. Megnyerte Manuél

segítségét, és visszaadta neki Thesszalonikit és több thrák tengerparti várost. Szulejmán odaígért olyan ázsiai városokat, amelyek felett valójában nem is rendelkezett. Öccsét, Kászimot túszként Konstantinápolyba küldte, és cserében feleségül kapta a császár egyik unokahúgát. Ez a hölgy a moreai despota, I. Theodor törvénytelen leánya volt. Szulejmán 1405-ben legyőzte és megölte Ísza nevű testvérét. Ideges alkatú volt, gyakran lerészegedett, és ilyenkor hosszabb időre közönybe süllyedt. A katonái nem becsülték, és jobban kedvelték nála Múszát, az öccsét. Músza a Szulejmán-féle bizáncbarát politikát ellenző iszlám párt bajnokaként tündökölt. 1409-ben Szulejmánt magára hagyták a csapatai, és megölték, amikor Konstantinápolyba akart szökni. Músza lépett a trónra. Kegyetlenül végigpusztította Szerbiát, mert az ország bátyja oldalán állt. Visszafoglalta és kifosztotta Thesszalonikit. A város védelmét a keresztények nevében Szulejmán fia, Orhán irányította, akit elfogtak és megvakítottak. Músza a tengeren vereséget szenvedett, de szárazföldi erőit Konstantinápoly falai alá gyűjtötte. Az öccse, Mohamed azonban, aki addig Anatóliában fáradozott az oszmán uralom helyreállításán, akkor Músza ellen fordult, és a bizánciak, a szerbek, valamint azon török csapatok segítségével, amelyeket taszított Músza kegyetlensége, legyőzte és megölte a bátyját. Így 1413-ban ő lett a szultán.[30]

I. Mohamedet kortársai a Cselebi melléknévvel illették, ami mai nyelven körülbelül annyit tesz, mint úriember. Mohamed nagyszerű katona volt, de szívében a béke embere. Visszaadta Manuélnak Thesszalonikét és több olyan várost, amelyet Músza vett el tőle, és egész életén át szívélyes baráti viszonyt ápolt a császárral. 1416-ban belehajszolták egy kétes kimenetelű háborúba Velencével, és 1419-ben hadban állt Magyarországgal is. Ezenkívül el kellett fojtania egy lázadást is, amelynek szítója azt hirdette, hogy nem más, mint a szultán Musztafa nevű fivére, aki túlélte az ankarai csatát. Mohamed szultán az idejét azzal töltötte, hogy várakat emelt határain, megerősítette a közigazgatást, és szépítgette birodalma városait. A burszai csodaszép Zöld Mecset őrzi ennek a kedves és művelt uralkodónak az emlékét. I. Mohamed 1421 decemberében halt meg Drinápolyban, agyvérzésben.[31]

Legidősebb fia, Murád alkirályként működött Anatóliában. Addig titokban tartották a szultán halálát, amíg Murád Drinápolyba nem ért,

és át nem vette a kormányzást. Mohamedhez hasonlóan Murád is békés természetű volt. Azt beszélték róla, hogy dervis volt, egy szerzetesi rend tagja, és mindig arra vágyott, hogy visszavonulhasson, és elmélkedő életet élhessen.[32] Lelkiismeretes uralkodó volt azonban, és a körülmények megkövetelték, hogy katona és bürokrata legyen. A trónkövetelő Musztafa még mindig a színen volt, és Murád arra gyanakodott, hogy Konstantinápolyból kap támogatást. Követet küldött Manuélhez, felpanaszolta ezt neki, és kérte, hogy maradjon meg közöttük is az a baráti kapcsolat, amely a császár és apja között fennállt. Manuél szívesen ráállt volna erre, de már öreg volt, és fáradt; hagyta, hogy a fia, VIII. János akarata érvényesüljön, aki, a bizánci szenátus tanácsára, úgy vélte, hogy hasznos dolog zavart kelteni az oszmán dinasztián belül. János ezért azt kérte, hogy a szultán két fivérét küldje el túszként Konstantinápolyba. Nem csodálkozhatunk, hogy Murád elhárította a javaslatot, s miután megszabadult Musztafától, 1422 júniusában ostrom alá vette Konstantinápolyt. A falak azonban nagyon erősek voltak egy olyan sereg számára, amely nem rendelkezett ostromgépekkel. Bizonyos értelemben beigazolódni látszottak János számításai. Lázadás tört ki Anatóliában, amelyet névleg Murád tizenhárom éves öccse, Musztafa vezetett, de igazi mozgatója a féltékeny germidzsán és karamán emír volt. Murád feladta az ostromot, hogy a lázadással foglalkozzék, s beérte azzal, hogy hagyta, a serege fosztogasson a Peloponnészoszon.[33]

Nem sok jutott neki abból a békéből, amelyre annyira vágyott. 1428-ban egy olyan betörést kellett meghiúsítania a Dunánál, amelyet a magyar és a lengyel király vezetett. 1430-ban csapatai bevonultak az epeiroszi Janinába. Ugyanabban az évben elfoglalta Thesszalonikit a velenceiektől, akik hét esztendőn át birtokolták a várost. Szerbia – ahol Brankovics György lett 1427-ben a despota, nagybátyja, Lazarevics István után – szorosabb vazallusi viszonyba került a török birodalommal. A despotát arra kényszerítették, hogy bontsa fel a szövetséget a magyarokkal, akiknek Brankovics átadta Nándorfehérvárt. Megparancsolták azt is, hogy leányát, Marát adja feleségül a szultánhoz. Mivel ezzel késlekedett, török hadsereg indult ellene. Murád nem bízott a despotában. 1440-ben másik hadjáratot indított ellene, lerombolta Szemendria várát a Dunán, holott ő maga adott engedélyt annak idején a vár fel-

építésére. Murád megpróbálkozott Nándorfehérvár ostromával is, de a vár védelmi rendszere túl erős volt számára, és visszavonulásra kényszerült.[34]

A nándorfehérvári kudarc felbátorította Murád ellenségeit. A pápa, aki nagyon örvendett a firenzei zsinat sikerének, keresztes hadjáratot szervezett. I. Ulászló magyar király üdvözölte a gondolatot. A szerb despota úgy döntött, hogy támogatni fogja a magyarokat. A vezető albán törzsfő, Kasztrióta György, más néven Szkander bég, hadat üzent a szultánnak, és rávették a karamán emírt, hogy támadja meg Murádot Ázsiában.[35] Miközben Murád szorgalmasan igyekezett megbüntetni a karamánokat, a magyar sereg a szövetségeseivel és Hunyadi János, erdélyi vajda, Zsigmond király fattya vezetése alatt átkelt a Dunán, és kikergette a törököket a szerb despotátusból. Murád egész seregével visszatért Európába, és elindult fölfelé a Duna mentén. Nem nagyon vágyott azonban nyílt össszecsapásra, és Ulászló király is hasonlóan gondolkodott. A magyarokhoz olyan csapatok is csatlakoztak, amelyeket a pápa toborzott Nyugaton. Ezeket Giuliano Cesarini bíboros, pápai legátus vezette. Ulászló csalódott: ő ennél nagyobb segítségben reménykedett. Murád és ő úgy döntött, hogy Szegeden találkoznak. 1444 júniusa volt. Ott a két uralkodó megesküdött – Murád a Koránra, Ulászló az Evangéliumra –, hogy tíz évig fegyverszünet lesz közöttük, és ez idő alatt egyikük sem fogja megkísérelni az átkelést a Dunán. Hunyadi nem helyeselte a fegyverszünetet, és nem volt hajlandó részt venni az egészben.

Murád úgy vélte, hogy eljött az idő, visszavonulhat, és élheti azt az elmélkedő életet, amelyre annyira vágyott. Amint visszavonta azonban seregét a határról, és bejelentette lemondási tervét, hírül vette, hogy a magyar király átkelt a Dunán, és Bulgárián át menetelt seregével. Cesarini bíboros ugyanis úgy érvelt, hogy a hitetlennek tett eskü érvénytelen, és a lehetőség túlságosan csábító ahhoz, hogy ne használják ki. Az eskü megszegése elborzasztotta a hithű ortodoxokat éppúgy, mint a törököket. VIII. János császár visszautasított minden segítséget. Brankovics György visszavonta csapatait, és megakadályozta azt is, hogy Szkander bég csatlakozzék szövetségeséhez. Hunyadi csak vonakodva ment a sereggel, stratégiai elgndolásairól Cesarini tudomást sem vett.

Murád, aki Anatóliában igyekezett elrendezni a dolgokat visszavonulása előtt, azonnal északra sietett seregével. 1444. november 11-én megtámadta a keresztényeket Várnánál, serege háromszor volt nagyobb Ulászló király seregénél. A magyar sereget megverték a törökök, Ulászló király és Cesarini bíboros életét vesztette. Csak Hunyadinak és csapatainak sikerült megmenekülni a mészárlás elől. A győzelem következtében a szultán ismét hatalmába kerítette a területet egészen a Dunáig.[36]

Nem sokkal később Murád formálisan lemondott tizenkét éves fia, Mohamed javára, és visszavonult Manisszába. Most sem talált azonban a vágyott békére. Miniszterei és a sereg nem volt megelégedve az új uralkodóval, aki koravén, előítéletekkel teli és gőgös volt, és még mindig voltak bajok az európai határokon is. A közvélemény nyomása és a kormányzati szükséglet visszaszólította a trónra Murádot. Szkander béget nem győzték le, és az ellene indított török hadjáratok sorra kudarcot vallottak. 1446-ban Murád sereget küldött Görögországba, amely végigpusztította a Peloponnészoszt. 1448-ban Hunyadi János, aki ekkor Magyarország kormányzója volt, ismét támadásba lendült. Seregében a magyarokon kívül havasalföldi, cseh és német zsoldosok is voltak. Megbeszélte Szkander béggel, hogy találkozik vele a rigómezei síkon. Mielőtt azonban a magyar és az albán sereg egyesült volna, nagy török sereg támadt Hunyadira, és megsemmisítette csapatait. A kormányzó csak német és cseh katonaságának segítségével tudott megmenekülni. Ez a vereség, amely csak néhány évvel követte a várnai szerencsétlenséget, nemzedékekre tönkretette Magyarország katonai erejét. Nándorfehérvár felett még ott lengett a magyar zászló, de már nem volt elég ereje az országnak, hogy a Dunától délre hadjáratokat indítson. Amikor beköszöntött a válság, Hunyadi semmit sem tehetett Konstantinápoly megsegítésére. Az egész Balkán-félszigeten csak az albán hegyek között volt állandó ellenállás a törökkel szemben.[37]

Murád Anatóliában is sikeres volt. Ezekben az években bekebelezte az ajdini és a germidzsán emirátust, és megszelídítette a karamánokat. Más független uralkodók, mint például Szinop és Attalia emírje, elismerték az oszmán fennhatóságot. A trapezunti császár pontosan olyan erőtlen és tehetetlen volt, mint konstantinápolyi sógora.[38] Az oszmán

birodalom rendezett és virágzó volt. Murád legfontosabb katonai reformja a janicsár egységek újraszervezése volt, amelyeket addig fogságba ejtett rabszolgagyerekekből állítottak fel. Murád most új rendszert hozott létre. E szerint minden keresztény családnak, legyen az görög, szláv, oláh vagy örmény, felkérésre át kellett adni egy fiúgyermeket a szultán tisztjeinek. Ezeket a fiúkat szigorú muszlim hitben, külön iskolákban nevelték. A különleges tehetségeket a közigazgatásban alkalmazták, vagy műszaki területen, de a zöme magasan képzett katona lett, és belőlük került ki a szultán válogatott ezrede is. Megvoltak a maguk kaszárnyái, nem házasodhattak, hogy egész életüket a szultán szolgálatának szentelhessék.[39] Murád, a keservesen viselt terhek és annak ellenére, hogy időnként tömegektől követelte meg, hogy az iszlámra térjenek, nem volt népszerűtlen keresztény alattvalói körében, akik gondos és igazságos uralkodónak tartották. Sok keresztény barátja volt, és azt beszélték, hogy csodaszép szerb felesége befolyása alatt állt, akit nagyon szeretett. Sok görög számára ez a rendezett és általában türelmes török uralom könnyebbnek tűnt, mint a régi keresztény birodalom maradványának gyötrelmes, aggodalmakkal teli világa.[40]

Murád 1451. február 13-án halt meg Drinápolyban, és pompás örökséget hagyott utódjára.

3. fejezet

A CSÁSZÁR ÉS A SZULTÁN

A néhai VIII. János császár hat fiútestvér közül volt a legidősebb. A fiúk apja II. Manuél császár volt, anyjuk, Helena császárné pedig egy Makedóniában birtokos szerb herceg és egy görög nő leánya. János után korban Theodor következett, majd Andronikosz, Konstantin, Demetriosz és Tamás. Theodor és Andronikosz még János életében meghalt. Andronikosz beteges volt, és jelentéktelen. Egyetlen említésre méltó tette az volt, hogy 1421-ben eladta Thesszalonikit a velenceieknek. Ezután visszavonult Konstantinápolyba, a Pantokrator kolostorba, felvette az Acacius szerzetesi nevet, és ott is halt meg 1428 márciusában.[1] Theodor jelentékenyebb férfiú volt, kiváló matematikus, aki örökölte apja intellektuális érdeklődését. Rosszkedvű, szeszélyes, neurotikus alkat volt, egyik percben becsvágyó, tele energiával, a következő pillanatban pedig egy kolostor békés csendjéért hajlandó lett volna odahagyni a világot. Nagybátyja, I. Theodor után 1407-ben ő lett Morea új despotája, habár akkor még csak gyermek volt. Apja az évek során sok időt töltött fia despotátusában, helyreállította a belső rendet, megépíttette a korinthoszi szorosnál a Hexamilion néven ismert nagy erődöt. 1423-ban egy török támadás szinte Manuél szeme láttára tette tönkre ezt az erődítményt.[2] Theodor jó uralkodó volt, már amennyire a természete és az őt szüntelenül mardosó féltékenység engedte. 1421-ben elvette feleségül Cleope Malatesta olasz hercegnőt, V. Márton pápa unokahúgát. A hölgynek nem volt könnyű élete nehéz természetű férje mellett. Cleope felvette a görög kereszténységet, amiért a felháborodott pápa a férjet okolta. A tények azonban azt mutatják, hogy a hercegnő szabad akaratából tért át az új vallásra. Cleope és Theodor szerény, de nagy

kultúrájú udvart tartott fenn Misztrában, habár az udvar fénye Cleope 1433-ban bekövetkezett halála után jócskán csökkent. Ennek az udvarnak legfénylőbb csillaga Plethon volt, aki nagyon ragaszkodott az uralkodópárhoz. Mivel korban Theodor állt a legközelebb Jánoshoz, a trón örökösének tekintette magát, és 1433-ban, amikor már egyértelmű volt, hogy Jánosnak nem lesznek gyermekei, elcserélte despotátusát a thrákiai Szelimbria (ma: Silivri) városért. Ez a város csak negyven mérföldre volt a fővárostól, Theodor tehát kéznél lett volna János halála esetén. A sors azonban megtréfálta, 1448 nyarán járványos betegségbe esett, és júliusban meghalt, három hónappal császári fivére halála előtt.[3] Egyetlen gyermeke egy Helena nevű leány volt, akit tíz évvel korábban feleségül adott II. János ciprusi királyhoz.[4]

Demetriosz és Tamás, a két ifjabb testvér értéktelen ember volt. A nyughatatlan, becsvágyó és gátlástalan Demetriosz önmagát a görög hit bajnokának tekintette János fivére latinizáló irányzatával szemben. Elkísérte fivérét a firenzei zsinatra. A nevezetes görög–bolgár Asen családból nősült, bár házasságát mindkét család ellenezte. Voltak barátai a török udvarnál, és 1442-ben török katonák segítségével megkísérelte Konstantinápoly ostromát. A császárt csak az mentette meg, hogy Konstantin nagy sietve erősítéssel a városba érkezett. Theodor halála után Demetriosz örökölte meg tőle Selymbriát.[5]

Tamás higgadtabb, megfontoltabb volt, de gyengébb is. 1430-ban fiatalemberként Moreába küldték, testvére segítségére. Ott vette el Caterina Zaccariát, Akhája utolsó frank uralkodójának az örökösét, s a hölgy családja egykori birtokaiból kapott apanázst. Hűséges, kitartó híve volt fivérének, Konstantinnak.[6]

A hat fiú közül a legderekabb Konstantin volt. 1404-ben született. Ifjúként megkapta Selymbriát és a környező trák városokat, 1427-ben a Peloponnészoszra ment, és VIII. Jánost segítette az utolsó frank területek visszahódításában. Jelenlétére akkor még nagy szükség volt, mert Theodor éppen kolostorba szándékozott vonulni, habár később meggondolta magát. 1428-ban Konstantin politikai házasságot kötött Carlo Toccónak, Epeirosz és Nyugat-Görögország urának az unokahúgával. Hozományként megkapta Tocco peloponnészoszi birtokait. A fiatal hercegnő, Magdalena, aki az ortodox vallásban a Theodóra nevet

kapta, két évvel később gyermektelenül halt meg, de Konstantin megtarthatta a hozományt, s ezekről a birtokokról kiindulva meg akarta szerezni a félsziget többi részét is. Gyakran volt feszült a kapcsolat Konstantin és Theodor között. Theodort különösen az bántotta, hogy VIII. János, mialatt Itáliában volt a zsinaton, Konstantinra bízta Konstantinápoly kormányzását: ez azt jelentette, hogy János Konstantint jelölte ki utódául. A két testvér közötti baráti viszony nem is állt helyre addig, míg Konstantin el nem cserélte thrákiai birtokait és a császárságra formált igényét Misztrára és a moreai despotátusra. Attól kezdve Konstantin Misztrában élt, Tamás testvére pedig Clarenzában, a nyugati parton volt despota, és onnan támogatta fivérét. 1433-ban teljessé vált a Peloponnészosz görög visszahódítása négy város, Argosz, Nauplia, Kroton és Modon kivételével, amelyek velencei kézben voltak. Konstantin már azt tervezte, hogy bekebelezi Attikát és Boiótiát. 1444-ben, Hunyadi János szerbiai sikereitől felbátorodva, északra ment Korinthosz ellen, mialatt legügyesebb tábornoka, Kantakuzénosz János átkelt Patraszból Phókiszba. Hamarosan egész Görögország a kezében volt, fel a Pindoszig, az athéni Akropolisz kivételével, amelynek uralkodója, II. Nerio, a törököktől kért segítséget. Sajnálatos módon a törökök gyorsan meg is tudták adni a kért segélyt, hiszen mialatt Konstantin végigsepert Boiótián, Murád szultán Várnánál nagy győzelmet aratott. 1446-ban maga a szultán vezetett sereget Görögországba. Konstantin visszavonult a Hexamilionba, amelyet előtte újjáépíttetett. Murádnak volt azonban neheztüzérsége, s kétheti szüntelen ágyúzás után katonái áttörték az erőd falát. Konstantin és Tamás alig tudta a puszta életét menteni. Csapataik, különösen az albán zsoldosok, feltűnően híján voltak mind a hűségnek, mind a bátorságnak. A szultán ismét lerombolta a Hexamiliont, és Patras és Clarenza ellen indult, útjában leöldösve a lakosságot. Akkor vonult csak vissza, amikor új hűbéreskiit és évi adót zsarolt ki a despotákból.[7]

Jelentős volt az emberveszteség és a despotátusnak okozott kár. Konstantinnak nem lehettek többé hódító tervei, ettől kezdve inkább külföldi szövetségesek hálójával igyekezett védelmezni magát. 1441-ben nősült meg másodszor. A menyasszony Leszbosz urának, Dorino Gattilusinak Caterina nevű leánya volt. A genovai dinasztia alapítója,

Francesco, V. János császár nővérét vette feleségül, és a család teljesen elgörögösödött. A következő évben azonban Caterina is gyermektelenül halt meg. Konstantin ekkor új feleségre gondolt, olyanra, aki hozományt és hasznos összeköttetéseket hozna a házasságba. Felmerült Isabella Orsini, Taranto hercege testvérének a neve. Nápolyi követei tapogatóztak egy portugál infánsnő ügyében is. A velencei követ azt vetette föl, hogy Konstantin talán megkaphatná Francesco Foscari dózse leányát. Nem akadt azonban egyetlen hercegnő sem, aki hajlandó lett volna megosztani Konstantinnal az ingatag bizánci trónt, és hasonlóan nem volt lehetséges szilárd szövetséget létrehozni egyetlen nyugati hatalommal sem. A császár hű titkára, Phrantzes György, aki gyanakodva figyelte a nyugati államokkal folytatott tárgyalásokat, egészen Trapezuntig elment, hogy megszerezze urának a Nagy Komnénosz egyik leánya kezét. A trapezunti császár politikailag gyenge lábakon állt, de még mindig nagyon gazdag volt, hála ezüstbányáinak és az országán átvezető kereskedelmi útvonalaknak. Egy trapezunti hercegnő valószínűleg megfelelő hozománnyal rendelkezett volna, és a család nőtagjai híresek voltak szépségükről. A kiszemelt hölgy nagynénjét, VIII. János feleségét, kora legszebb, legszeretetreméltóbb hölgyének tartották, habár de la Broquière, aki találkozott vele, felpanaszolta, hogy túlzásba vitte a különben is fölösleges erős arckikészítést. Phrantzes küldetése nem járt sikerrel,[8] és Konstantinnak még ezenkívül is volt egy sikertelen házassági terve. Tamás legidősebb lányát, Helenát Brankovics György szerb despotához akarta nőül adni, de György óvakodott magára vonni a törökök haragját azzal, hogy a moreai despotával lép szövetségre.[9]

VIII. János halálakor Konstantin Misztrában volt, Tamás pedig útban Konstantinápoly felé. Az utóbbi 1448. november 13-án érkezett a fővárosba, pontosan két héttel a császár halála után, és éppen időben, mert Demetriosz, aki odasietett szelimbriai birtokáról, máris bejelentette trónigényét. Abban reménykedett, hogy támogatni fogják az egyházegyesítés ellenfelei. Bizáncban azonban, ha nem volt megkoronázott császár, a hatalom az alkotmányos gyakorlat szerint a megkoronázott császárné kezében volt. Az idős Helena anyacsászárné felhasználta tekintélyét legidősebb élő fia, Konstantin igényének a támogatására, és

mellette állt a közvélemény is. Demetriosz reményei elhalványultak, s amikor Tamás megjelent, belátta vereségét, és ő is elismerte Konstantint császárnak. A császárné elküldte Phrantzest – aki éppen Konstantinápolyban tartózkodott egyik fia halála miatt – Murád szultánhoz fia trónra lépésének a hírével, és Murád kegyesen megadta jóváhagyását. Két magas rangú tisztviselő, Alexiosz Laszkarisz Philantropenosz és Manuél Palailogosz Iagrus ment el Misztrába a császári koronával. 1449. január 6-án az ottani székesegyházban a helyi metropolita koronázta meg Konstantint.[10] Ezer év óta ez volt az első olyan császárkoronázás – a nikaiai időszaktól eltekintve –, amelyre nem Konstantinápolyban került sor, és az első, amelyet nem a konstantinápolyi pátriárka celebrált. Senki sem vitatta Konstantin jogait, de a szertartás érvényességét illetően kétségek merültek fel. Ugyanakkor szükséges volt, hogy Konstantin a lehető leggyorsabban megkapja a császári címet. Konstantinápolyban hosszadalmas és nehézkes lett volna a koronázás megszervezése, hiszen Mammasz Gergely pátriárkát szinte az egész papság bojkottálta.[11]

Konstantin március 12-én érkezett a fővárosba, katalán gálya vitte oda Moreából. Néhány nappal később testvéreit, Demetrioszt és Tamást beiktatta a moreai despotátusba. Demetrioszé lett Misztra és a félsziget délkeleti része, Tamásé pedig az északnyugati rész, Clarenzával és Patrasszal. A két fivér ünnepélyes szertartás keretében – amelyen részt vett az anyacsászárné is – hűséget esküdött a császárnak, és kölcsönösen örök barátságot is fogadtak. Esküjüket gyakran megszegték, de azzal, hogy elhagyták Konstantinápolyt, Konstantin lehetett a város ura.[12]

A császár ekkor már csaknem negyvenöt éves volt. Nem áll rendelkezésünkre leírás a külsejéről. Valószínűleg meglehetősen magas volt, szikár alkatú, családja erős, szabályos vonásaival és sötét színeivel. Nem érdekelték különösebben az intellektuális foglalatosságok, sem a filozófia, sem a teológia, bár Misztrában nagyon barátságosan viselkedett Plethonnal, s mielőtt onnan Konstantinápolyba utazott, utolsó cselekedete az volt, hogy megerősítette Plethon fiait apjuk birtokaiban. Jó katona, rátermett vezető volt, mindenekfelett azonban becsületes ember. Sohasem viselkedett tisztességtelenül. Nehéz természetű testvé-

reivel is mindig nemes lelkű és türelmes volt. Barátai és tisztségviselői rajongtak érte, még akkor is, ha nem mindig értettek vele egyet: megvolt benne az a képesség, hogy alattvalóiban szeretetet és csodálatot ébresszen. A lakosság őszintén ünnepelte, amikor Konstantinápolyba érkezett.[13]

Szüksége is volt szeretetre a keserű, szomorú városban, ahol magasra csapott a gyűlölet lángja a római egyházzal való hivatalos egyesítés miatt. Konstantin úgy érezte, hogy fivére ígéretei őt is kötik. Rögtön az elején nem akart azonban erőteljes intézkedéseket foganatosítani. Ebben valószínűleg érdemei voltak anyjának is, akire nagyon hallgatott. Kegyetlen veszteség volt számára Helena 1450. március 23-án bekövetkezett halála. Konstantin minden pártból igyekezett maga köré gyűjteni embereket. A megadux, a legfontosabb miniszer – ma azt mondanánk: a miniszterelnök – a flotta admirálisa, Lukasz Notarasz volt. Notarasz ellenezte az egyesítést, de nem volt fanatikus. Kantakuzénosz János lett a stratopedarch. Ő még a peloponnészoszi időkben lett Konstantin bizalmas barátja, és nagy híve volt az egyházegyesítésnek. A nagy logothetész, Metokhitész és a protostrator, Demetriosz Kantakuzénosz, kételkedett az egyesítés helyességében, de készen állt elfogadni a császár politikáját, bármilyen volt is az. A császár titkára, Phrantzes, aki talán Konstantin legbizalmasabb embere volt, e két utóbbi úr nézeteit osztotta.[14] Gergely pátriárka csalódott, amikor látta, hogy az új császár milyen kevéssé támogatja. 1452 augusztusában Rómába utazott, ahol jobban megbecsülték, s ahol szünet nélkül panaszkodhatott a császári rezsim langyos magatartására.[15]

Konstantin még mindig feleséget keresett magának. Valószínűleg anyja ötlete volt, hogy a latinellenes érzelmek lecsillapítására az ortodox világban keressen magának asszonyt. 1450-ben a hű Phrantzes ismét keletre indult, a grúz és a trapezunti udvarba. Megállapította, hogy a grúz hercegnő nagyon alkalmas menyasszony volna, de lesújtotta, amikor a hölgy atyja, György király kijelentette, hogy náluk a férjek adnak hozományt az asszony családjának, és nem fordítva. Őfelsége azt kegyesen elismerte, hogy a különböző népeknek különböző szokásai lehetnek, s megjegyezte, hogy például Britanniában egyetlen asszonynak több férje és egy férfinak több felesége is lehet. Nemes

lelkű elbánást ígért, és még Phrantzes tulajdon leányát is örökbe kívánta fogadni.

Grúziában értesült Phrantzes Murád haláláról. Amikor Trapezuntba érkezett, és megvitatta az újságot János császárral, megtudta, hogy a szultán keresztény özvegyét, Szerbiai Marát, aki a trapezunti császárné unokatestvére volt, a török udvar elhalmozta ajándékokkal, és hazaküldte atyjához. Phrantzes fejében nagyszerű gondolat fogamzott meg. Azonnal írt Konstantinnak, és közölte, hogy Mara a megfelelő menyasszony a számára. A szultána még fiatal volt, gazdag is, és nagy népszerűségnek örvendett a török udvarban. Azt is állították róla, hogy képes mostohafiát, az új szultánt is befolyásolni. Phrantzes arra is rámutatott, hogy nem volna császári méltóságán aluli nőül venni egy hitetlen uralkodó özvegyét, hiszen Konstantin mostohanagyanyja, János császár második felesége, mielőtt a császár neje lett volna, egy török úr felesége volt, s annak még gyermeket is szült. Phrantzes hazasietett, hogy tervét megvalósítsa. A császár érdeklődést mutatott, de felpanaszolta, hogy ebben az ügyben mindegyik minisztere mást és mást tanácsol neki. Anyja, aki dönthetett volna helyette, halott volt, és éppen akkor halt meg bizalmas barátja, Kantakuzénosz János is. Végül maga az özvegy szultána döntötte romba a terveket. Annak idején megfogadta, hogyha valaha kiszabadul a hitetlenek háreméből, élete fennmaradó részét önmegtartóztatóan, jótékony cselekedetek gyakorlásával fogja tölteni. Konstantin ekkor visszatért a grúz hercegnőhöz. Küldöttséget indított Grúziába a menyasszonyért, és a házassági szerződés elkészítésére. A dolgok lassan haladtak, s mielőtt a menyasszony útra kelt volna, megérkezett Grúziába Konstantinápoly elestének a híre.[16]

A trapezunti császár annak idején alig várta Phrantzest, hogy együtt örvendezzenek Murád szultán halálán. Phrantzes azonban nem osztotta János véleményét. Murád – mutatott rá – alapvetően a béke embere volt, aki nem vágyott a harcokkal járó erőfeszítésekre és feszültségre. Az új szultánról az a hír járta, hogy gyermekkora óta a keresztények ellensége: ő bizonyára meg fogja támadni és el fogja pusztítani a keresztény császárságokat, Trapezuntot is, Konstantinápolyt is. Phrantzes félelmeiben osztozott császári gazdája: a bizánci udvart mindig gondosan tájékoztatták a török udvarnál működő ügynökei.[17]

A figyelmeztetések megalapozottak voltak. II. Mohamed, az új szultán, ekkor tizenkilenc éves volt. 1432. március 30-án született Drinápolyban. Boldogtalan volt a gyermekkora. Az anyja, Huma Khatún, minden bizonnyal török rableány volt, habár a későbbi legendák – amelyeket Mohamed nem nagyon igyekezett megcáfolni – átváltoztatták előkelő frank hölggyé. Apja nem törődött Mohameddel, előnyben részesítette előkelőbb feleségeitől született fiait. Mohamed kora gyermekkorát nyugodt körülmények között töltötte Drinápolyban az anyjával és a dajkájával, egy nagyszerű, vallásos török nővel, akit Daje Khatúnnak hívtak. 1437-ben hirtelen meghalt Amasziában a legidősebb fivére, Ahmed. A második fiút, Aláddínt, ugyanabban a városban hat évvel később rejtélyes körülmények között meggyilkolták. Mohamed tizenegy éves korára egyetlen fiú maradt, a trón örököse. A szultánon és egy távoli unokatestvérén kívül (Szulejmán szultán Orhán nevű unokájáról van szó, aki Konstantinápolyban élt száműzetésben) ő volt az oszmán dinasztia egyetlen élő hercege. Murád az udvarhoz hívatta a fiát, és megbotránkozott elhanyagolt nevelése miatt. A neves kurd professzor, Ahmed Kúráni vezetésével egy sereg tanárt szerződtetett mellé, akik alapos munkát végeztek. Mohamed kiváló tudományos és filozófiai képzést kapott, igen jó ismerője lett az iszlám és a görög irodalomnak. Török anyanyelvén kívül folyékonyan beszélt görögül, arabul, latinul, perzsául és héberül. Apja hamarosan megkezdte beavatását a kormányzás művészetébe is.[18]

Mohamed 12 éves volt, amikor Murád, miután fegyverszünetet írt alá Ulászlóval, úgy határozott, hogy visszavonul az uralkodástól, és fiára bízza a birodalmát. Először azonban el kellett fojtani az anatóliai zavargásokat. Murád még ezzel foglalkozott, amikor hírül vette, hogy egy keresztény sereg közeleg Várna felé. Khalíl pasa, a nagyvezír, visszahívta Európába a szultánt. Azért is sürgette visszatértét, mert megijesztette az ifjú Mohamed magatartása. Murád úgy képzelte, hogy a fia Khalíl gyámsága alatt marad: Khalíl a szultán régi és megbízható barátja volt. A fiú azonban saját útját kívánta járni. Alig indult el Murád Anatóliába, válságos helyzet alakult ki egy eretnek perzsa dervis miatt, akivel Mohamed megbarátkozott, de akit Khalíl, nagyvezírek fia és unokája, a régi iskolához tartozó muszlim, mélyen elítélt. Rábírták Mohamedet,

hogy adja át az eretneket Fakhraddín főmuftinak, aki felbiztatta a népet, hogy égessék meg a szerencsétlent. A mufti annyira a szívügyének tekintette az ügyet, hogy azt is ellenőrizni akarta: jól rakták-e meg a máglyát. Olyan közel ment a tűzhöz, hogy még a szakálla is megperzselődött.[19]

Ennek ellenére, amikor Murád visszatért a győztes csatából, megmaradt elhatározása mellett, hogy visszavonul, és a Khalíl gyámsága alatt álló Mohamedre bízza országát. A kísérlet újfent nem sikerült. Háború volt az albán és a görög fronton. Mohamed dühös volt a gyámjaira, amikor azok elvetették egy megvalósíthatatlan tervét: Konstantinápolyt akarta bevenni. Az ifjú gőgös modora, megközelíthetetlensége sértette mind az udvart, mind a népet. A legelégedetlenebb azonban a hadsereg volt. Khalíl el akarta kerülni a nyílt katonai lázadást, rávette hát Murádot, hogy térjen vissza Drinápolyba, és vegye kézbe ismét a kormányzást. Murád 1446 őszén tért vissza, általános örvendezés közepette. Mohamedet Manisszába küldték, oda, ahol apjának félbe kellett szakítania a már megkezdett visszavonult életet.[20]

Lehetséges, hogy Murád gondolt Mohamed kitagadására is, mert egyik felesége, egy előkelő hölgy, Ibráhím Csandaroglu emír leánya, maga is az oszmán ház rokona, fiút szült neki.[21] Murád azonban végül nem változtatott tervein. Kétévi száműzetés után visszahívta Mohamedet, hogy vegyen részt a Hunyadi elleni hadjáratban, amely a rigómezei török diadallal végződött. Ugyanabban az évben Mohamednek fia született egy Gülbehár nevű rabszolganőtől. A gyermek a Bajazid nevet kapta. Gülbehár egy Abdulláh nevű, iszlám hitre tért albán férfi lánya volt.[22] Murád nem helyeselte ezt a viszonyt. 1450-ben megparancsolta Mohamednek, hogy vegye el egy gazdag török herceg, Malatia ura, Szulejmán Zulkadroglu lányát. Nagy pompával ünnepelték meg az esküvőt. Mohamed sohasem törődött azonban Szitt Hanúmmal, a ráerőltetett feleséggel, a hölgy elhanyagoltan, gyermektelenül élt a drinápolyi háremben.[23]

Murád uralma hátralevő részében mindig nagyon barátságosan bánt Mohameddel, aki meg-megjelent az udvarnál, és néhány hadjáratba is elkísérte a szultánt. Gyakran tért vissza azonban manisszai palotájába. Ott volt akkor is, amikor 1450 augusztusában meghalt az anyja. Gondoskodott a megfelelő temetésről Burszában, és olyan feliratot készíttetett a sírjára, amely szinte említést sem tesz Murádról. Mohamed

Maniszában volt akkor is, amikor Murád 1451. február 2-án agyvérzésben meghalt Drinápolyban.[24]

Senki sem vitatta Mohamed jogát a trónra. Khalíl pasa pecséttel lezárt levelet küldött neki Manisszába, és sürgősen hazahívta. Amikor átkelt a Dardanellákon, Mohamed már tudta, hogy nincsenek viták a trónöröklés körül, így azután megállt két napra Gallipoliban, hogy Drinápolyban megfelelő fogadtatást készíthessenek elő a számára. Február 18-án ért oda. A nagyvezír és az összes magas állami tisztviselő kilovagolt elébe, hogy üdvözölje. A kaputól egy mérföldre azután leszálltak lovukról, és az új szultán lova előtt gyalogolva, díszmenetben vezették be őt a városba. Mohamed a palotába érve fogadást adott. Apja miniszterei idegesen álldogáltak a háttérben, míg a főeunuch, Szíhábaddin oda nem vezette őket szokásos helyükre. A szultán ezután megerősítette posztján a nagyvezírt. A másodvezírt, Iszháq pasát, Murád legközelebbi barátját kinevezte Anatólia kormányzójává: ez nagyon fontos, nagy méltóságot jelentő állás volt, de egyben elválasztotta Iszháqot szövetségesétől, Khalíl pasától. Saruja pasát és Zaganos pasát, akik mindketten Murád hű emberei voltak, de nem álltak szoros barátságban Khalíllal, segédvezírekké nevezte ki, Sehabeddinnel együtt. Nem sokkal később apja özvegye, Ibráhím emír leánya eljött, hogy kifejezze részvétét Murád halála miatt, s egyben gratuláljon Mohamed trónra lépéséhez. Mialatt Mohamed szívélyesen üdvözölte a hölgyet, szolgái a hárembe siettek, és a fürdőben megölték a szultána kisfiát, Ahmedet. A gyászoló anyát azután feleségül kényszerítették Iszháq pasához, és együtt kellett Anatóliába utazniuk. Ahogyan Phrantzes Trapezuntban értesült róla, Murád keresztény özvegyét, Szerbiai Marát a legnagyobb tisztelettel visszaküldték atyjához.[25]

Az ifjú szultán, miután rendbe hozta az államigazgatással kapcsolatos ügyeket, és elrendezte palotáját, hozzákezdett a politikai tervezéshez. A külvilág csak annyit tudott róla, hogy tapasztalatlan fiatalember, akinek nem volt valami fényes korai pályafutása. Mohamed csinos volt, közepes magasságú, de erős testalkatú. Arcát az íves szemöldök alatt átható tekintet jellemezte. Keskeny orr nyúlt a piros ajkak fölé. Idősebb korában vonásai leginkább érett cseresznyét eszegető papagájra emlékeztettek. Modora méltóságteljesen távolságtartó volt, kivéve amikor

túl sokat ivott, mert családja tagjaihoz hasonlóan mértéktelenül kedvelte az alkoholt. Mindig kegyes, sőt egyenesen szívélyes volt azokkal, akiknek a tudását tisztelte, és nagyon szerette a művészek társaságát. Közismert volt titkolózó természete. Gyermekkora szerencsétlen eseményei arra tanították, hogy ne bízzék senkiben. Sohasem lehetett kitalálni, hogy mire gondol. Nem szerettette meg magát, de nem is vágyott a népszerűségre; intelligenciája, energiája és elszántsága azonban tiszteletet parancsolt. Aki alaposan ismerte, nem remélhette komolyan, hogy ezt a kiváló ifjút valaha is el lehet majd téríteni az önmaga számára kitűzött céloktól, amelyek között az első és a legfontosabb Konstantinápoly meghódítása volt.[26]

4. fejezet

A NYUGATI SEGÍTSÉG ÁRA

Nem a trapezunti császár volt az egyetlen, aki megkönnyebbülten sóhajtott fel Murád halála hírére. Nyugat-Európa is derűlátó volt. A Murád udvarában járt követek elterjesztették Mohamed korai fiaskóinak a hírét. Mindenki arra gondolt, hogy ez a tehetségtelen ifjú bizonyára nem fenyegeti majd a keresztény világot. Az illúziókat táplálta az a szeretetreméltó készség, amellyel az ifjú szultán megerősítette az apja által kötött egyezségeket. 1451 nyárutóján, amikor trónra lépésének a híre bejárta Európát, követjárás kezdődött Drinápolyban. Szeptember 10-én a velencei követeket fogadta Mohamed, és formálisan is megerősítette azt a békeegyezményt, amelyet apja írt alá öt évvel korábban a Köztársasággal. Tíz nappal később Hunyadi János megbízottaival írt alá egy hároméves fegyverszünetről szóló egyezséget. Különösen kegyesen fogadta a raguzai küldöttséget, mert az felajánlotta, hogy évi ötszáz arannyal megemeli azt az adót, melyet a város fizetett a szultánnak. A ródoszi lovagok nagymesterének, az oláh vajdának, Leszbosz urának a követei, a híoszi kormány megbízottai, mind-mind drága ajándékokkal rakottan érkeztek, és mindegyiküket biztosították a szultán jóakaratáról. A szerb despota nemcsak a lányát kapta vissza, hanem néhány várost is a Struma folyó völgyében. Még Konstantin császár követeit is felderítette az a fogadtatás, amelyben részesültek. Ők érkeztek elsőnek a török udvarba, és nagyon idegesek voltak, mert már kaptak megfelelő információkat a szultán valódi jelleméről. Mohamed azonban a konstantinápolyi követek előtt nemcsak megesküdött a Koránra, hogy tiszteletben fogja tartani a bizánci területeket, hanem azt is megígérte, hogy megfizeti a császárnak a háromezer asper évi összeget, amely a Struma alsó folyásánál fekvő görög városok bevételéből származott. E városok jog szerint Orhán herceg birtokát képezték, és a

pénz arra szolgált, hogy fedezze Orhán kellemes rabsága költségeit. Még az Athosz-hegyi szerzetesek is – akik, miután Murád elfoglalta Thesszalonikit, bölcsen elismerték az oszmán fennhatóságot – biztosítékot kaptak, hogy senki sem fog beavatkozni autonómiájukba.[1]

Úgy látszott, hogy az új szultán Murád régi minisztere, Khalíl befolyása alatt áll, és Khalíl mindig is osztozott gazdája békés hajlamaiban. A bizánci diplomaták gondosan ápolták a barátságot Khalíllal. Nagyon kellemes volt most látni, hogy erőfeszítéseik nem voltak hiábavalók. Élesebb szemű megfigyelők azonban észrevehették, hogy Mohamed békés gesztusai nem voltak őszinték. Egyelőre megfelelt számára, hogy béke uralkodjék mindenütt, mialatt nagy hadjáratára felkészül. Khalíl befolyása nem volt már olyan nagy, ahogyan a keresztények gondolták. Mohamed valójában sohasem bocsátotta meg neki azt a szerepet, amelyet 1446-ban játszott. Khalíl szövetségese, Iszháq pasa most már Anatóliában volt, és Zaganosz pasa, a másodvezír, néhány éve nem volt már jó viszonyban Khalíllal, de jó barátja volt Mohamed bizalmasának, Síhábaddinnak, aki a háború híve volt.[2]

Európa azonban nem ismerte az oszmán birodalom belső ügyeit. A nyugati kereszténység örvendezve fogadta a szultán szeretetreméltóságáról Velencéből és Budáról érkező híreket. A nikápolyi és a várnai megaláztatás után egyetlen nyugati hatalom sem óhajtott újra harcba bocsátkozni a törökkel. Sokkal kellemesebb volt azt hinni, hogy erre nem is lesz szükség. A valóságban senki sem volt igazán tettre kész, mindenkinek épp elég gondja-baja akadt a saját hazájában. Közép-Európában Habsburg III. Frigyest túlságosan lekötötték római koronázásának előkészületei, amelyre 1452-ben került sor. E koronázás miatt Frigyes tizennégy évre előre eladta a német egyház kiváltságait. Jó eséllyel pályázott a cseh és a magyar trónra is, éppen ezért álmában sem gondolt arra, hogy együttműködjék Hunyadi János kormányzóval vetélytársa, a gyermek V. László érdekében. VII. Károly francia királynak is épp elég dolga volt: a százéves háború megpróbáltatásai után igyekezett rendbe szedni országát. Volt ezenkívül egy veszélyesen hatalmas vazallusa, Jó Fülöp burgundiai herceg, akinek a birtokai és gazdagsága messze felülmúlta mindazt, amivel Károly rendelkezett. Fülöp szívesen képzelte magát keresztes lovagnak, de ha meg is kockáztatta

volna, hogy magára hagyja országát, még elevenen élt emlékezetében apja, Félelemnélküli János szomorú rabságának a története. János a nikápolyi csatában esett török fogságba. Angliát is meggyengítette a franciákkal folytatott háború. Az országot egy szent életű, de gyengeelméjű király irányította, akiről nem nagyon lehetett elképzelni, hogy külföldi kalandokba keveredik a katonáival. Olyan távoli uralkodóktól, mint a skandináv királyok vagy a skót uralkodó, sem érdeklődést, sem segítséget nem lehetett remélni. Kasztília és Portugália urainak otthon is volt hitetlen ellenségük, amely ellen küzdhettek. A keleti eseményeket csak egyetlen uralkodó kísérte figyelemmel, Aragóniai V. Alfonso, aki 1443-ban foglalta el a nápolyi trónt. Ő szívesen küldött volna egy sereget keletre, róla azonban mindenki tudta, hogy konstantinápolyi császár szeretett volna lenni, így azután felajánlott segítsége gyanús volt, és nem is fogadták el.[3]

A pápai udvart is az új szultán jelentéktelenségéhez fűzött remények éltették. Voltak az udvarban görög menekültek, akik nyomást gyakoroltak a pápára, és konkrét lépéseket követeltek. Véleményük szerint addig kellett cselekedni, amíg az ifjú szultán szert nem tesz több tapasztalatra. A menekültek szóvivője egy olasz volt, a tolentói Francesco Filelfo, aki Krüszolorasz János görög professzor leányát vette feleségül, s akinek az anyósa Konstantinápolyban élt. Filelfo szenvedélyes felszólítást intézett a francia királyhoz. Azért választotta őt, mert a múltban Franciaország kiemelkedő szerepet játszott a keresztes háborúkban. Sürgette Károlyt, hogy szervezzen gyorsan sereget, és siessen keletre. A törökök nem tudnak majd ellenállni ennek a seregnek, vélte Filelfo. Károly király azonban nem is válaszolt neki.[4] V. Miklós pápa, aki 1447-ben került IV. Jenő után a trónra, tudós, békeszerető ember volt. A nevéhez fűződő legnemesebb vállalkozás a Vatikáni Könyvtár alapítása volt. Jó barátja és tisztelője volt Besszarionnak, és így rokonszenvezett a görögök ügyével. Nem tudta azonban, hogy melyik világi hatalmassághoz forduljon, de nem is nagyon kívánt segítséget küldeni egy olyan városnak, amely még mindig vonakodott alávetni magát az egyházegyesítésnek, annak ellenére, hogy a firenzei zsinaton a bizánci császár aláírta az egyesítésről szóló okmányt.[5]

Konstantin tisztában volt nehéz helyzetével. 1451 nyarán Andronikosz Brüenniosz Leontariszt küldte követségbe Nyugatra, aki először

Velencébe ment, és engedélyt kért, hogy a császár Krétán íjászokat toborozhasson a seregébe. Onnan Rómába utazott, baráti üzenetet vitt Konstantintól a pápának, és egy levelet is, amelyet az egyesítést ellenzőkből álló bizottság írt. Ez a bizottság magát szinaxisnak nevezte, mert a szinódus szót nem lehetett törvényesen alkalmazni egy olyan testületre, amely a pátriárka nélkül működött. A császár nyomást gyakorolt a szinaxisra, hogy írjanak egy kérvényt a pápának. Konstantin valószínűleg Lukasz Notarasz tanácsára cselekedett így. A szinaxis új zsinat megtartását javasolta, ezúttal Konstantinápolyban. Ez a zsinat valóban egyetemes lett volna, s azon képviseltette volna magát az összes keleti pátriárka, a római delegáció pedig nem lett volna olyan népes. Sokan aláírták ezt a levelet az egyesítés ellenzői közül, de például Scholarius Gennadiosz György nem, mert véleménye szerint az egészből úgysem származhatott semmi jó. Neki lett igaza. A pápa nem volt képes megfeledkezni a firenzei zsinatról, és nem hallgatta meg a disszidensek panaszait. Különösen szerencsétlen körülmény volt, hogy Brüenniosz római tartózkodása alatt odaérkezett Konstantinápolyból önkéntes száműzetésbe Mammasz Gergely pátriárka is. A Gergelyből ömlő panaszok végképp nem ösztönözték megbocsátásra a pápát. Miklós nem is válaszolt a szinaxisnak, de a császárral tudatta, hogy tisztában van kényes helyzetével. Róma ugyanakkor azt is Konstantin tudomására hozta, hogy nézete szerint a császár eltúlozza az egyesítés megvalósításával kapcsolatos nehézségeit. Határozottabban kell cselekednie: haza kell hívni a pátriárkát, s újból be kell iktatni a tisztébe. Rómába kell küldeni átnevelésre azokat a görögöket, akik nem akarják megérteni az egyesítésről szóló dekrétumot. A pápa üzenetében ez volt a legfontosabb mondat: „Ha te nemeseiddel és Konstantinápoly népével elfogadod az egyesítést, meglátod, hogy mi és tiszteletreméltó testvéreink, a szent római egyház bíborosai, még buzgóbb támaszai leszünk becsületednek és birodalmadnak. Ha azonban te és a néped megtagadja a határozat elfogadását, arra kényszerítesz bennünket, hogy megtegyük a szükséges lépéseket a ti üdvösségeketért és a mi becsületünk megőrzésére."[6]

Egy ilyen ultimátum nem nagyon könnyítette meg a császár dolgát, de megerősítette Gennadiosz hatalmát az ellenzék felett. Pár hónappal

később a prágai huszita udvar küldötte érkezett Konstantinápolyba, egy Platrisz nevű férfi, akit „az angol"-nak neveztek, s aki talán egy angliai lollard menekült fia volt. A nép lelkesedése közepette nyilvános hitvallást tett. Olyan levéllel tért vissza Prágába, amely erősen támadta a pápa kéréseit, és amelyet a szinaxis vezetői írtak alá. Közöttük volt Gennadiosz is. A városban éppen akkor növekedett a keserűség, amikor fel kellett hagyni a Mohamed gyámoltalanságához fűzött reményekkel.[7]

A császárság és a törökök közötti kapcsolatok megromlásáért a császár volt a felelős. 1451 őszén Ibráhím bég, a karamán emír – aki a nyugati uralkodókhoz hasonlóan a szultán tehetetlenségében reménykedett – olyan felkelést szervezett, amelyben részt vettek a nemrég leigázott emirátusok, Ajdín, Germidzsan és Menthese is. Mindegyik dinasztia egy ifjú hercegét küldte Ibráhímhoz a család trónigényével, Ibráhím pedig megtámadta az oszmán területeket. A helyi oszmán parancsnok, Isza bég lusta volt, és ügyetlen. Iszháq pasa, Anatólia kormányzója, a szultánhoz fordult: jöjjön, és személyesen fojtsa el a lázadást. A szultán azonnal Ázsiában termett, és ennek meg is volt a kellő hatása. Az ellenállás összeomlott. Ibráhím bég bocsánatért esedezett, mialatt Iszháq sereget vezetett a menthesei terület visszafoglalására. Amikor a szultán hazafelé tartott Európába, a janicsárok között nyugtalanság támadt, magasabb zsoldot követeltek. Mohamed néhány kérésüket teljesítette, de lefokozta a parancsnokokat, és számos hű emberét a janicsár alakulatoknál helyezte el. Ezek elsősorban a fővadász egységből származó kutya- és sólyomidomárok voltak.[8]

Konstantint bizonyára felbátorították a szultán nehézségei. Küldöttséget menesztett hozzá, és felpanaszolta, hogy nem kapta meg az Orhán herceg eltartására szolgáló pénzt. A követek dolga volt annak a burkolt fölemlegetése is, hogy a bizánci udvarnál él egy oszmán trónkövetelő. A bizánci küldöttség valószínűleg Burszában érte utol a szultánt. Jövetele nagy zavarba hozta és fel is dühítette Khalíl pasát. A pasa ekkorra már kellően kiismerte a gazdáját ahhoz, hogy tudja, hogyan fog reagálni ekkora arcátlanságra. Mindez veszélybe sodorhatta az általa olyan nagy gonddal kezelt békepolitikát, és lehetetlenné tehette saját helyzetét is. A követek látogatásakor nyilvánosan dühbe gurult. Mohamed beérte azzal, hogy hűvösen válaszolt, s azt mondta: ha visszatér Drinápolyba,

utánanéz a dolognak.[9] A szultán egyáltalán nem bánta a szemérmetlen és értelmetlen kérést, hiszen az jó ürügyül szolgálhatott egy napon számára, ha meg akarta szegni a bizánci területek sérthetetlenségére vonatkozó esküjét. A törökök szokásos útvonalán szándékozott visszatérni Európába, a Dardanellákon keresztül. Azt hallotta azonban, hogy egy olasz hajóraj őrködött a szorosnál, fel s alá hajózva. Így a Boszporuszhoz ment, és Anadolu Hiszárnál, Bajazid erődjénél kelt át a seregével. A Boszporusz európai partjának a földje hivatalosan még bizánci terület volt, de Mohamed nem is törődött azzal, hogy kikérje a császár engedélyét a partraszálláshoz. Jó megfigyelőként rögtön átlátta, hogy milyen fontos volna egy másik erőd a szoros felett, Anadolu Hiszárral szemben.

Amint visszatért Drinápolyba, elrendelte, hogy űzzék el a görögöket a Struma alsó folyásánál levő városokból, és kobozzák el minden pénzüket. 1451 telén parancsot küldött szét az egész birodalomban, hogy szedjenek össze a számára ezer jól képzett kőművest és megfelelő arányban kellő számú szakképzetlen munkaerőt. A munkásoknak 1452 tavaszán kellett gyülekezniük az általa kiválasztott helyen, a Boszporusz legérzékenyebb pontján, a mai Bebek, az egykori Aszomaton falu alatt, a szoros fölé kinyúló ponton. Alig múlt el a tél, a felügyelők már a terepet vizsgálták, és a munkások hozzákezdtek a közeli templomok és kolostorok lebontásához, kiválogatva az építkezésnél még újra felhasználható köveket.[10]

A szultán lépése nagy megdöbbenést keltett Konstantinápolyban. Mindenki előtt világos volt, hogy ez már szinte a város ostromának a kezdete. A császár sietve követeket küldött a szultánhoz, rámutatott, hogy ünnepélyes esküjét szegi meg, és emlékeztette, hogy annak idején Bajazid szultán Manuél császártól kért engedélyt Anadolu Hiszár erődje felépítéséhez. A követeket hazaküldték anélkül, hogy fogadták volna őket. Április 15-én, szombaton megindult az új erőd építése. Konstantin először be akart börtönözni minden Konstantinápolyban található törököt, azután rájött a gesztus hiábavalóságára, és elbocsátotta őket. Egyidejűleg ajándékokkal megrakott követeket küldött a szultánhoz, azzal a kéréssel, hogy legalább a Boszporusz partján fekvő görög falvaknak ne essék bántódása. A szultán rá se hederített a követekre. Júniusban Konstantin megtette az utolsó erőfeszítést: biztosítékot akart kérni

Mohamedtől, hogy az építendő erőd nem azt jelenti, hogy a küszöbön áll Konstantinápoly ostroma. Követeit ekkor börtönbe vetették, majd lefejezték. Gyakorlatilag ez már hadüzenet volt.[11]

Az az erőd, amelyet a törökök Boghaz-keszennek, a szorost átszelőnek (vagy más magyarázattal „torokelmetsző"-nek) neveztek, s amelyet ma Rumeli Hiszárnak hívnak, 1452. augusztus 31-ére készült el. Mohamed már az előző napot a közelben töltötte, majd seregével egészen Konstantinápoly falai alá vonult. Három napig maradt ott, és gondosan megvizsgálta az erődítményeket. Nemigen lehettek kétségek a szándékait illetően. A szultán időközben kiadott egy rendeletet, amely szerint a Boszporuszon le- vagy felhajózó hajóknak meg kellett állni átvizsgálásra az új erődnél. A nem engedelmeskedő hajókat elsüllyesztéssel fenyegette meg, s hogy nyomatékot is adjon a fenyegetésnek, három, eddig még sohasem látott méretű ágyút állíttatott fel az erődben, a vízhez legközelebb fekvő bástyán. A fenyegetés nem maradt üres szó. November elején két velencei hajó érkezett a Fekete-tengerről, és nem volt hajlandó megállni. Ellenük fordították az ágyúkat, de a hajóknak sikerült minden baj nélkül elmenekülni. Két héttel később egy harmadik megpróbálta követni a példájukat, de egy ágyúgolyó elsüllyesztette. A törökök elfogták Antonio Rizzo kapitányt és a legénységét, Didümotikhonba vitték őket a szultán elé, aki azonnal elrendelte a legénység lefejezését. Rizzót karóba húzták, és holttestét közszemlére kitették az út mentén.[12]

A velencei tengerészek balsorsa eloszlatta a Nyugat maradék illúzióit is a szultán jellemét és szándékait illetően. Velence nagyon nehéz helyzetben volt. Konstantinápolyban egy egész velencei városnegyed volt, és a császár 1450-ben megerősítette a velenceiek kereskedelmi kiváltságait. Ugyanakkor az olasz város nagy hasznot hajtó kereskedelmet folytatott a török kikötőkben is, és voltak olyan velenceiek, akik szerint a török kézre kerülő Konstantinápoly nagyobb biztonságot és fejlődést nyújthatott volna a velencei kereskedelemnek. A velenceieknek azzal is számolniuk kellett azonban, hogy a szultán Konstantinápoly elfoglalása után szemet fog vetni a Görögországban és az Égei-tengeren található velencei gyarmatokra is. Augusztus végén nagy vita zajlott le a velencei szenátusban, és csak hét szavazatot kapott az a javaslat, hogy

hagyják sorsára Konstantinápolyt. Hetvennégy szenátor másképp gondolkodott. Mit is tehetett voltaképpen Velence? Éppen ebben az időben egy kisebb, de költséges háborút viselt Lombardia ellen. Nem voltak túl szívélyesek a pápasággal fennálló kapcsolatai, mert a pápák még mindig nem fizették ki azoknak a gályáknak a bérleti díját, amelyeket 1444-ben a Köztársaságtól béreltek. Genovával lehetetlen volt az együttműködés. A nápolyi velencei követeket arra utasították, hogy Alfonso királytól kérjenek segítséget, de a király kitérő választ adott. A velencei flottának épp elég dolga volt gyarmatai védelmének a biztosításával. Nagyon költséges lett volna a kereskedőhajókat hatékony csatahajókká alakítani. A Köztársaság méltósága megkívánta, hogy szakítsák meg a kapcsolatokat a szultánnal, de a levantei velencei parancsnokok kétértelmű utasítást kaptak. Segíteniük és védelmezniük kellett a keresztényeket, de nem volt szabad megtámadniuk vagy maguk ellen ingerelniük a törököket. Ugyanakkor Velence megengedte, hogy a császár Krétán katonákat és tengerészeket toborozzon.[13]

Genova is siralmas helyzetben volt, és még idegesebben viselkedett. Gondjai voltak Európában, és szüksége volt hajóira, hogy megvédje az otthoni vizeket és a keleti gyarmatokat. A kormány egy-két buzdító felszólítást intézett a keresztény világhoz, segítséget kért a török ellen, de maga nem tudott semmilyen segítséget nyújtani. A genovai polgárok magánemberként a belátásuk szerint cselekedhettek. Különösen aggasztó volt Pera és a fekete-tengeri gyarmatok helyzete. Pera podestàja, polgármestere, azt az utasítást kapta, hogy állapodjon meg a törökkel abban, amiben tud. A genovaiak azt remélték, hogy ha el is esik Konstantinápoly, a genovai gyarmatot majd megkíméli a török. A mahona, a Híosz szigetét kormányzó testület is hasonló utasítást kapott. A törököket most semmiképp sem volt szabad ingerelni.[14]

A raguzaiak kiváltságait – éppúgy, mint a velenceiekét – nem sokkal korábban erősítette meg Konstantin, és nekik is voltak érdekeltségeik számos török kikötőben. Nem kockáztathatták kis flottájukat a szultán elleni harcokban, legfeljebb csak egy nagy szövetség részeként.[15]

Bármennyire is elégedetlen volt Miklós pápa a bizánciakkal, most mégis őszintén megrettentették a szultán valódi szándékait felfedő bizonyítékok. Amikor 1452 márciusában III. Frigyes Rómába ment a

koronázására, a pápa rávette, hogy intézzen szigorú ultimátumot a török kormányhoz. Mindenki jól tudta azonban, hogy ez nem volt több üres szócséplésnél, hiszen Frigyesnek sem hatalma, sem kedve nem volt ahhoz, hogy a felszólítást tettek kövessék. Alfonso jobban bele volt keverve az ügybe. Nápoly királya volt, érdekei és kintlevőségei voltak Görögországban, és a Konstantinápolyban székelő katalán kereskedők is az ő alattvalói voltak. Alfonso sok mindent ígért, s ezekből annyit valósított meg, hogy egy tíz hajóból álló kis flottát elküldött az Égei-tengerre. A költségek nagy részét azonban a pápa állta, és Alfonso néhány hónap elteltével – amikor szövetségre lépett Velencével a milánói Francesco Sforza ellen, és tartott a genovaiak bosszújától – hazahívta a hajóit. Miklós pápa, oldalán Besszarionnal, hiába fordult máshova segítségért. Sem az ő követei, sem Konstantinéi nem kaptak választ kéréseikre. A pápa ekkor úgy határozott, hogy mindent megtesz Konstantinért, mert a császár levélben megígérte neki az egyesítés megvalósítását. Konstantin levele nem sokkal azután íródott, hogy a szultán befejezte Rumeli Hiszár építését.[16]

A pápa 1452 májusában kinevezte a császár mellé legátusnak Izidort, Kijev és egész Oroszország elűzött pátriárkáját, aki rövid ideje a római egyház bíborosa volt. Izidor elindult Konstantinápolyba. Útközben megállt Nápolyban, ahol a pápa költségére kétszáz íjászt toborzott, majd megállt Mitülenében is, ahol csatlakozott hozzá a genovai származású Leonardo, Híosz érseke. Október 26-án érkeztek meg Konstantinápolyba. Izidor katonai kísérete csekély volt, de úgy tekintették, mint annak a bizonyítékát, hogy a pápa valóban megsegíti azt, aki elismeri fennhatóságát. A gesztus nem veszett kárba. Nemcsak a császár és udvara üdvözölte tisztelettel Izidort, hanem még a nép körében is támadt némi lelkesedés. A császár látta, hogy honnan fúj a szél. A város népét és a nemeseket képviselő bizottságokat nevezett ki, amelyeknek csatlakozniuk kellett az egyházegyesítéshez. A népet képviselő bizottság igent mondott, s ez annál is könnyebben ment, mert az egyesítés ellenzői nem voltak hajlandók részt venni a bizottság munkájában. A nemesek bizottsága – amelyben komolyabb viták folytak – jobban szeretett volna egy kompromisszumot, amely szerint a liturgia megemlíti a pápa nevét, de nem jelentik még be hivatalosan az egyházegyesítést.

A császár azonban Izidor sürgetésére leszavazta a nemesek bizottságát. A tárgyalásokat egészen bizonyosan Lukasz Notarasz vezette, a rá jellemző nagy tapintattal, de nem kapott érte köszönetet. Gennadiosz és a hajthatatlanok szemében úgy látszott, hogy magára hagyja az ellenzék ügyét, míg Izidor és a latinok kételkedtek őszinteségében. Annyiban igazuk volt, hogy Lukasz olyan messzire ment, hogy az ortodox teológusok kedvenc tanítására, az üdvrend doktrínájára hivatkozott, amely lehetővé tette a kisebb ellentétek feletti elsiklást a keresztény közösség magasabb céljai érdekében. Lukasz Notarasz valószínűleg utalt arra is, hogy a válság elmúltával az egész dolgot újra lehet majd tárgyalni. Gennadiosz rendkívül el volt keseredve. Még Izidor megérkezése előtt szenvedélyesen szólt a néphez, könyörgött, hogy ne hagyják el atyáik hitét olyan anyagi segítség reményében, amely a valóságban csak igen csekély értékű. Az emberek azonban meginogtak a bíboros katonái láttán. Gennadiosz akkor visszavonult a Pantokrator kolostorban levő cellájába, de előbb egy dühös hangú plakátot tűzött ki a kolostor kapujára, amelyben még egyszer figyelmeztette a népet arra, hogy milyen vétkes őrültség az igaz hit elhagyása. Notarasz levélben intette, hogy hiábavaló az ellenkezése. Ekkor azonban lassan, de érezhetően erősödni kezdett Gennadiosz befolyása. Az utcákon latinellenes megmozdulások voltak. Ahogyan múltak a hetek, és nyugatról nem érkeztek újabb csapatok, az egyesítés ellenzői visszanyerték erejüket.

Izidor bíboros maga is görög volt, így hát óvatosan és tapintatosan járt el, annyira, hogy Phrantzes, a császár bizalmasa, azt javasolta: talán helyes volna pátriárkának megtenni a távol levő Mammasz Gergely helyébe. Természetesen Konstantin tudta, hogy ebbe Izidor sohasem egyezne bele. Leonardo érsek azonban, aki a latinok szokásos ellenséges érzületével viseltetett a görögök iránt, nem volt megelégedve. Azt kérte, hogy a császár tartóztassa le az ellenzék vezetőit, és nevezzen ki bírákat, akik majd elítélik őket. Őrült ötlet volt, így csak mártírokat lehetett volna csinálni. Konstantin beérte azzal, hogy november 15-ére összehívta a szinaxis tagjait a palotába. Kérte, hogy magyarázzák el neki ellenvetéseiket. Így azután a császár felkérésére elkészült egy irat, amelyben elmagyarázták, hogy miért vetik el a firenzei egyesítést. Megismételték teológiai kifogásaikat a Szentlélekkel kapcsolatos formulát ille-

tően. Örömmel üdvözölnének – írták – egy újabb zsinatot, amelynek Konstantinápolyban kellene összeülnie, s amelyen részt vennének az egész keleti egyház magas szintű képviselői. E kérésük csakis a latinok vonakodása miatt nem valósult meg. A görögök még azt is hozzátették, hogy szívesen visszafogadják Gergely pátriárkát, ha az kijelenti, hogy azonosul a görögök hitével. Nem tudjuk, hogy Gennadiosz jelen volt-e a császárral lezajlott találkozáson, mindenesetre a neve nem szerepel az iraton található tizenöt név között. Ez a szám öt püspököt, a patriarkátus három magas rangú tisztviselőjét és hét apátot meg szerzetest takart. Magatartásuk nem volt minden ésszerűség nélküli, feltéve hogy az egyesítés nem vezet szakadáshoz a konstantinápolyi egyház és a többi ortodox egyház között. A politikusok szempontjából a nyugati egyházzal való egyesülés, amely anyagi előnyöket ígért, elsőbbséget élvezett a keleti egyházakkal fenntartandó egységgel szemben, hiszen e második kötelék semmiféle segítséggel sem kecsegtetett.

Néhány nappal később következett be az az esemény, amelyről már szóltunk: a törökök Rumeli Hiszárnál elsüllyesztettek egy velencei kereskedelmi hajót. A városon végigsöpört a félelem új hulláma: még sohasem látszott ilyen sürgetően szükségesnek a nyugati segítség. Az egyesítéspártiak számos támogatót hódítottak vissza. Gennadiosz attól tartott – és ezt el is ismerte –, hogy a segítség utáni vágyakozás futótűzként fog terjedni. Kiadott hát még egy vitairatot, amelyben hangsúlyozta, hogy a nyugati segítség együtt jár az egyházegyesítéssel. Ismét kijelentette, hogy nem szennyezi be hitét egy olyan segítség reményében, amelynek a haszna igencsak kétséges. Szavait az emberek elolvasták és megjegyezték.

1452. december 12-én a Hagia Szophiában, a Szent Bölcsesség templomában ünnepélyes szertartás zajlott le a császár és az udvar jelenlétében. Az imákban megemlékeztek a pápáról és a távol levő pátriárkáról, és felolvasták a firenzei zsinatnak az egyházegyesítésről szóló határozatát. Izidor bíboros azon igyekezett, hogy kimutassa: sikerült megnyerni a görögöket az ügynek. Így azután arról számolt be, hogy a nép zsúfolásig megtöltötte a templomot, és hogy csak Gennadiosz és nyolc másik szerzetes maradt távol. Pártja többi tagja azonban más képet festett az eseményről. A görögök egyáltalán nem voltak lelkesek, így

azután csak kevesen keresték fel a székesegyházat, ahol attól kezdve csak az egyesítést elfogadó papok teljesíthettek szolgálatot. Leonardo érsek szerint még maga a császár is csak nagyon lagymatagon és gyenge kézzel intézte az egyesítést, míg Lukasz Notarasz – legalábbis Leonardo szerint – nyíltan ellenezte. Ha Notarasz valóban megtette a sokszor idézett kijelentését, miszerint jobban kedveli a szultán turbánját a bíboros kalapjánál, kétségkívül azért tette, mert felbőszítették és provokálták a Leonardóhoz hasonló beállítottságú merev latinok, akik egyáltalán nem értették meg az egyesítés érdekében tett erőfeszítéseiket.

Az egyesítés kihirdetése után nem volt többé nyílt ellenállás. Gennadiosz csendben meghúzódott a cellájában. A nép zöme zárkózottan, passzívan fogadta a történéseket, de csak olyan templomokat látogatott, amelyekben az egyesítéstől meg nem fertőzött papok szolgáltak. Még az egyesítés támogatói közül is sokan abban reménykedtek, hogy megmenekül a város, és lehetséges lesz a döntés visszavonása. Ha az egyesítés kihirdetése után nyugati hajók és katonák jelentek volna meg, akkor a gyakorlati előnyök megszerezték volna a egyesítés ügyének a szükséges általános támogatást. A görögök, a maguk üdvrendelméletével, azt gondolták volna, hogy vallási hűségük feladását kellően ellensúlyozza a keresztény császárság megőrzésének a ténye. A helyzet azonban olyan volt, amilyen: a görögök megfizették az árat, amit a Nyugat kért, de cserébe becsapták őket.[17]

5. fejezet

KÉSZÜLŐDÉS AZ OSTROMRA

1452 utolsó hónapjaiban a szultán tovább szőtte terveit. Még a miniszterei sem ismerték pontosan szándékait. Beéri-e vajon azzal, hogy a Rumeli Hiszár erőd segítségével ellenőrzi a Boszporuszt, és blokád alá vonja Konstantinápolyt, míg a város meg nem adja magát? A szultán Drinápolyban, a Marica folyó partján pompás palota építését készítette elő. Azt jelentené ez, hogy pillanatnyilag nem gondol arra, hogy székhelyét átköltözteti az ősi császári fővárosba? Khalíl nagyvezír ebben reménykedett. Khalíl – tekintet nélkül arra, hogy kapott-e vagy sem szabályos időközökben ajándékokat a görögöktől, mint ahogyan azt abban az időben gyanították – nem lelkesedett a Konstantinápoly elleni hadjárat tervéért. Az ostrom költséges dolog, s ha nem jár sikerrel, rettenetesen megtépázza az oszmán dicsőséget. Konstantinápoly pillanatnyi állapotában politikailag teljesen jelentéktelen volt, kereskedelmileg pedig előnyös. Khalílnak akadtak támogatói a murádi időkből megmaradt régi miniszterek között. Volt a vezetésben azonban egy roppant eleven ellenzék is, amelynek az élén olyan katonák álltak, mint Zaganosz pasa és Turahan pasa. Velük tartott Szíhábaddín, a főeunuch is, és a szultán inkább rájuk hallgatott.[1]

Mohamed azon a télen, mialatt az ostromot tervezgette, sok éjszakát töltött álmatlanul. Azt beszélték, hogy éjjelente egyszerű katonának öltözve járta Drinápoly utcáit, és ha valaki felismerte és köszöntötte, azt azonnal kivégezték. Egyik éjjel, a második őrjárat idején, egyszer csak elrendelte, hogy hozzák elébe Khalílt. Az idős vezír remegve jött, attól tartott, hogy elbocsátják. Hogy ura kedvében járjon, gyorsan magához vett egy arannyal teli tálat. „Mi ez, tanítóm?" – kérdezte a szultán. Khalíl azt mormolta, hogyha valakit hirtelen a szultán elé hívatnak, úgy illik, hogy ajándékkal jelenjen meg előtte. Mohamed félrelökte a tálat.

Neki nem volt szüksége ajándékokra. „Én egyetlen dolgot akarok – kiáltotta. – Add nekem Konstantinápolyt!" Ezzel a szultán elárulta, hogy benne már megszületett a döntés: a lehető leghamarabb meg akarja támadni a várost. Khalîl, aki ideges volt, és elkeseredett, megígérte, hogy híven támogatja a szultán tervét.[2]

Néhány nappal később, január vége felé, a szultán összehívta minisztereit, hosszú beszédet tartott nekik, és emlékeztette őket az ősök tetteire. A török császárság – tette hozzá – sohasem lesz biztonságban, amíg nem szerzi meg Konstantinápolyt. Lehet, hogy a bizánciak gyengék, de már sokszor megmutatták, hogy milyen ügyesen tudnak összeesküdni a törökök ellenségeivel. Nagy gyengeségükben végül még képesek olyan szövetséges kezére adni a várost, aki nem olyan tehetetlen, mint a bizánciak. Konstantinápoly nem bevehetetlen. A korábbi ostromok külső okok miatt hiúsultak meg, most azonban elérkezett az idő. A várost belső vallási viszály gyötri. Az olaszok nem megbízható szövetségesek, sok köztük az áruló. A törökök pedig immár urai a tengernek is. Ami őt magát illeti – mondta a szultán –, ha nem uralkodhat egy olyan birodalom felett, amely magában foglalja Konstantinápolyt is, akkor hamarosan semmilyen birodalom felett sem fog uralkodni.

A hallgatóság körében nagy izgalom támadt. Azok a tanácstagok sem mertek hangot adni balsejtelmeiknek, akik nem osztották a szultán nézeteit. A miniszterek egy emberként követték urukat, és a háborúra szavaztak.[3]

Amint jóváhagyták a háború tervét, a szultán megparancsolta az európai tartományok katonai kormányzójának, Dáji Karadzsa bégnek, hogy gyűjtsön sereget, és támadja meg a thrák partokon fekvő bizánci településeket.

A Fekete-tenger partján levő városok, Mezembria, Anchialus és Byzus azonnal megadták magukat, és így megmenekültek a kifosztástól. A Márvány-tengeren azonban egy-két város, például Selymbira és Perinthus megkísérelte az ellenállást. Ezeket rohammal vették be, kifosztották, és erődítményeiket lerombolták.[4] Turahan bég és fiai már az előző év októberében a korinthoszi szorosnál állomásoztak, és onnan támadták a Peloponnészoszt. Így tudták lekötni a császár fivéreit, akik semmilyen segítséget sem tudtak ezért Konstantinápolyba küldeni.[5]

A szultán a tanács előtt tartott beszédében hangsúlyozta, hogy ura lett a tengernek. A törökök eddig csakis a szárazföld felől támadták Konstantinápolyt. A bizánciaknak vízi úton mindig sikerült utánpótláshoz jutniuk. A közelmúltig a törököknek még ahhoz is keresztény hajókat kellett bérelniük, hogy Ázsia és Európa között ide-oda szállítsák csapataikat. Mohamed elhatározta, hogy változtat a helyzeten, 1453 márciusában Gallipoliban sokféle hajó gyülekezett. Voltak köztük régiek, sokukat már javították, újratömítették, de sokkal több volt az új hajó, amelyeket az utolsó hónapok folyamán nagy sebesen állítottak elő az Égei-tenger partja hajóépítő műhelyeiben. Voltak közöttük háromevezősorosak, amelyeken – a régi típusokkal ellentétben – a padok mind azonos szinten voltak. Minden evezősor lapos szögben csatlakozott a hajó oldalához, és mindegyikhez három evezős tartozott, rövid lapátokkal, saját evezővillával. A három evező azonban egyazon evezőnyiláson bújt ki a szabadba. Ezeken a mélymerülésű hajókon két árboc is volt, kedvező szél esetében a vitorlákat is fel lehetett használni. Voltak ott kétevezősorosok is, valamivel kisebbek az előzőknél, ezeknek csak egy árbocuk volt. Itt az evezősök párban ültek mind a két oldalon. Voltak azután a hajók között úgynevezett fusták, ezek hosszú csónakok voltak, könnyebbek és gyorsabbak a kétevezősorosoknál. Az árboc előtti részen egyenként ültek a hajó két oldalán az evezősök és az árboc mögött párosával. Voltak ott gályák is. Ezt a kifejezést gyakran bármilyen nagyobb hajófélére alkalmazták, lehetett az háromevezősoros, kétevezősoros vagy evezők nélküli vitorláshajó. Műszakilag a gálya azonban a vízből magasan kiemelkedő nagy hajót jelentette, egy padsornyi hosszú evezővel. Voltak ott még parandariák is, nehéz vitorlásdereglyék, amelyeket szállításra használtak.[6]

Eltérő adataink vannak a szultán seregével kapcsolatban. A bizánci történészek erősen túloznak. A Konstantinápolyban jelen levő olasz tengerészek tanúbizonysága alapján azt állíthatjuk, hogy a török flottának volt hat háromevezősorosa, tíz kétevezősorosa, tizennégy evezős gályája, hetvenöt fustája, húsz parandariája, és ezekhez csatlakozott még egy csomó kisebb alkotmány, amelyeket főként üzenethordásra használtak. Gallipoli kormányzója, a bolgár születésű renegát Szulejmán Baltoglu volt a flotta főparancsnoka. Az evezősök és a tengerészek

egy része rabszolga volt, de sok volt közöttük az önkéntes, akiket vonzott a magas fizetség. A tiszteket maga a szultán nevezte ki, mert a hajóit még a seregénél is nagyobb becsben tartotta.[7]

Március vége felé a flotta felhajózott a Dardanellákon a Márvány-tengerre, a keresztények – görögök és olaszok – legnagyobb megdöbbenésére, akik egészen addig a percig nem alkottak maguknak világos képet a szultán tengeri erejéről.[8]

Mialatt a török flotta a Márvány-tengeren cirkált, Thrákiában gyülekezett a szárazföldi sereg. A szultán itt is személyesen felügyelte a fegyverzetet és a felszerelést. A birodalom fegyverkovácsai egész télen szorgalmasan dolgoztak, pajzsokat, sisakokat, mellvérteket, gerelyt, kardot, nyilat állítottak elő, mialatt a mérnökök hajítógépeket és faltörő kosokat szerkesztettek. A mozgósítás gyors volt, és teljes körű. Minden tartományból érkeztek csapatok, s bevonultak a sereghez a birtokaikat művelő katonák is. Ezrével fogadtak fel irreguláris katonaságot. Csak a helyőrségek maradtak meg a határokon, valamint a rendőri feladatok ellátásához szükséges katonaság az egyes tartományokban. Nem voltak jelen azok a csapatok sem, amelyek Turahan vezetésével Görögországban tartózkodtak. A török sereg méretei rémületet keltettek. A görögök szerint három-négyszázezer ember gyűlt össze a szultán táborában, és még a józanabb velenceiek is százötvenezerről beszéltek. Török forrásokra támaszkodva azt állíthatjuk, hogy a reguláris csapatok létszáma valószínűleg nyolcvanezer főt tehetett ki, és ezenkívül ott voltak a basibazukok, az irreguláris egységek. A basibazukok száma körülbelül húszezerre tehető. Sok ezer nem harcoló ember is menetelt a sereggel, ők a táboron belüli feladatokat látták el. A legfontosabb helyeket a janicsár ezredek foglalták el. Amióta körülbelül húsz évvel korábban II. Murád szultán újjászervezte ezeket az egységeket, a janicsárok száma tizenkétezerre nőtt. Volt köztük egy kis csoport műszaki és állami tisztviselő, valamint ott voltak, Mohamed saját elképzelése alapján, a kutya- és a sólyomidomárok is. Ekkoriban minden janicsár keresztény születésű volt, de már gyermekkoruk óta hithű muszlimnak nevelték őket. A janicsár családja az ezrede volt, a szultán volt a parancsnoka és egyben az atyja is. Közülük csak nagyon kevesen emlékezhettek vissza a családjukra, s így nem is kedvezhettek rokonaiknak. Hitbeli fanatizmusuk

minden kétségen felül állt. Nagyszerű fegyelem uralkodott közöttük. Korábban nem nagyon rajongtak Mohamedért, de örömmel fogadták a hitetlenek elleni hadjárat tervét.[9]

A sereg is félelemgerjesztő volt, de még riasztóbbak voltak azok az új gépek, amelyekkel felszerelték. Mohamed azért határozhatta el, hogy 1453 tavaszán megtámadja Konstantinápolyt, mert nem sokkal korábban ágyúöntői jelentős sikereket könyvelhettek el. Nyugat-Európában már vagy száz éve használtak ágyúkat, azóta, hogy egy Schwartz nevű német szerzetes olyan szerszámot készített, amelyből a puskapor ereje repítette ki a golyót. Rövid idő alatt az emberek rájöttek arra, hogy az ágyú milyen nagy horderejű az ostromoknál. Az első kísérleteket nem koronázta azonban nagy siker. A németek próbálták ki először az ágyúkat 1321-ben Itáliában, Cividale ostrománál. Később az angolok próbálkoztak, 1347-ben, Calais ostrománál, ugyancsak mérsékelt sikerrel. Az ágyúk azonban nem voltak még elég erősek ahhoz, hogy szilárd kőépítményben kárt tegyenek. Az új fegyver körülbelül száz éven keresztül főként arra szolgált, hogy a csatamezőn szétoszlassa az ellenséges csapatokat, vagy hogy elseperjen az útból kisebb akadályokat, barikádokat. A velenceiek 1377-ben a genovaiak elleni tengeri csatában is megpróbálták felhasználni az ágyúkat.[10] A korabeli hajók azonban nem viselték el a nehéz ágyúk terhét, s a hajókra alkalmas ágyúk lövedékei pedig ritkán voltak olyan erejűek, hogy elsüllyesszenek egy másik hajót, habár természetesen okozhattak jelentős károkat. Mohamednek a tudományok iránti érdeklődését olasz zsidó orvosa, Jacopo di Gaeta is élesztgette, s így tökéletesen tisztában volt a tüzérség jelentőségével. Uralma elején elrendelte, hogy ágyúöntő műhelyei kezdjék meg a szükséges kísérleteket a nagyobb ágyúk előállítása érdekében.[11]

1452 nyarán egy Orbán nevű magyar jelentkezett Konstantinápolyban, és felajánlotta szolgálatait a császárnak. Ágyúöntő mester volt. Konstantinnak azonban nem volt elég pénze se arra, hogy megfizesse Orbánt, se arra, hogy megvásárolja a szükséges nyersanyagokat. Orbán akkor elhagyta Konstantinápolyt, és megkörnyékezte a szultánt. Azonnal Mohamedhez vezették, és jól kikérdezték. Mivel azt állította, hogy olyan ágyút képes önteni, amely Babilon falait is ledönti, négyszer annyi pénzt kapott, mint amennyit kért, vagy amennyit szívesen elfogadott

volna, és a rendelkezésére bocsátották a szükséges műszaki felszerelést is. Orbán három hónap alatt készítette el azt a nagy ágyút, amelyet a szultán Rumeli Hiszárban állíttatott ki a tengeri bástyára, és amely elsüllyesztette a blokádot áttörni akaró velencei hajót. Mohamed akkor az elsőnél kétszer nagyobb ágyút rendelt Orbántól, s ez januárra készült el Drinápolyban. Az ágyúcső hosszát negyven araszra (körülbelül kilenc méter) becsülték. A cső bronzfalának a vastagsága 1 arasz, tehát kb. huszonhárom centiméter volt, hátul pedig, ahol a puskaport töltötték bele, a cső átmérője kilencvenkét centiméteres volt. Elől, ahol a golyót helyezték bele, kettőszázhetvennégy centiméter volt az átmérő. Azt beszélték, hogy az ágyúgolyók körülbelül hatszáz kilogrammot nyomtak. Amint elkészült a nagy ágyú, egy hétszáz főből álló csapat gondjaira bízták. Azok feltették egy tizenöt pár ökör vontatta szekérre. Nem kevés nehézség árán elvontatták az ágyút Mohamed palotájának a szomszédságába, ahol kipróbálták. Figyelmeztették a drinápolyi polgárokat, hogy ne ijedjenek meg a nagy zajtól. Valóban, amikor először elsütötték az ágyút, a dörgést száz stadionnyi távolságban is meghallották. A golyó másfél kilométert repült a levegőben, majd körülbelül száznyolcvan centiméter mélyre fúródott a földbe. Mohamed el volt ragadtatva. Kétszáz embert küldött előre, hogy egyengessék a Konstantinápoly felé vezető utat, és erősítsék meg a hidakat. Márciusban útra kelt az ágyú. Hatvan ökör vontatta, két oldalán kétszáz ember menetelt, hogy biztosítsa a szekér egyensúlyát. Ezalatt a műhelyben Orbán vezetése alatt továbbra is készültek az ágyúk, habár azok közül egyik sem volt olyan nagy és híres, mint ez a monstrum.[12] Márciusban a szultán hatalmas serege egységekre oszolva megindult Thrákián át a Boszporusz felé. Nem volt egyszerű feladat ennek a hatalmas seregnek az ellátása, és mindent gondosan meg kellett tervezni. A fegyelem jó volt, a sereg hangulata kiváló. Minden muszlim hitt abban, hogy maga a Próféta fogja a paradicsomban kijelölni annak a katonának a helyét, aki elsőként verekszi be magát az ősi keresztény fővárosba. „Meg fogják hódítani Qostantiniját!" – ez állt a szunnákban. „Dicsőség a fejedelemnek és a seregnek, amely ezt megvalósítja!" Egy másik hagyomány, amelyet a prédikátorok egy kissé az alkalomhoz igazítottak, a Prófétáról szólt, aki így beszélt tanítványaihoz: „Hallottatok egy olyan városról, amelynek

egyik oldalán szárazföld van, és két másik oldalán tenger? Addig nem jön el a végítélet órája, amíg Izsák hetvenezer fia el nem foglalja ezt a várost." Nem kételkedhetünk a szultán lelkesedésében. Sokszor hallották, amint kijelentette: elhatározta, hogy ő lesz az az uralkodó, aki megszerzi az iszlámnak ezt a nagyszerű győzelmet.[13] A szultán március 23-án hagyta el Drinápolyt. Április 5-én érkezett a sereg maradék részével együtt a város falai alá.[14]

A Konstantinápolyban uralkodó légkör nagyon különbözött a török sereg hangulatától. A polgárok láthatták, hogy mire számíthatnak, hiszen a szemük előtt cirkált a Márvány-tengeren a nagy török flotta, és látták a hatalmas ágyúkat is, élükön Orbán monstrumával, amelyek csövét a szárazföldi falak felé irányították. Volt egy-két kisebb földrengés és egy felhőszakadás: a nép mindezt rossz előjelnek tartotta. Férfiak és nők egyaránt emlékeztek azokra a jóslatokra, amelyek a birodalom összeomlásával és az Antikrisztus eljövetelével foglalkoztak.[15] A reménytelenség ellenére sem volt hiány bátorságban. Még azok is teljes szívvel vettek részt a védelmi előkészületekben, akik úgy vélték, hogy a görög nép számára talán kevésbé veszélyes a török birodalomba való beolvadás, mint a jelenlegi megosztott, szegény és erőtlen állapot. A téli hónapok alatt férfiak és nők a császár buzdítására és vele együtt javították a falakat, és tisztogatták az árkokat. Összegyűjtötték a városban található összes fegyvert, azzal a szándékkal, hogy majd a szükségletek szerint osztják szét ismét azokat. Pénzt tettek félre a különleges kiadásokra, és a tőkéhez nemcsak az állam, hanem templomok, kolostorok, sőt magánszemélyek is hozzájárultak. A városban még mindig óriási gazdagság volt felhalmozva. Néhány olasz úgy gondolta, hogy egyes görögök jobban is a zsebükbe nyúlhattak volna. A valóságban azonban nem annyira pénzre volt szükség, mint emberekre, fegyverre, élelemre. Mindezt pedig akkor és ott pénzzel már nem lehetett megszerezni.[16]

A császár megtett minden tőle telhetőt. 1452 őszén követeket küldött Itáliába, és sürgős segítséget kért. Kéréseire csak nagyon erőtlen válasz érkezett.[17] Újra követséget küldött Velencébe, de november 1-jén a szenátus csak azt válaszolta, hogy az urakat mélyen lesújtják a keletről érkező hírek, és készek együttműködni, ha a pápa és más hatalmak is hajlandók lépéseket tenni. Ekkor a velenceiekhez még nem

jutott el a Rizzo gályája sorsáról szóló hír (az esemény a küldöttjárást megelőző héten történt). A velenceieket azonban a konstantinápolyi velencei kolóniától kapott hírek és üzenetek sem tudták határozott cselekvésre ösztönözni.[18] 1452 novemberében egy Genovába küldött bizánci követ egyetlen hajóra kapott ígéretet, és a genovai kormány azt üzente, hogy további segítségért a francia királyhoz és a firenzei köztársasághoz fog fordulni. Aragóniai Alfonso király ígéretei még ködösebbek voltak, de ő megengedte a bizánci követnek, hogy Szicíliában gabonát és egyéb élelmet vásároljon, és azt Konstantinápolyba szállítsa. Ez a tevékenység még folyamatban volt, amikor az ostrom megkezdődött, és a küldöttség tagjai sohasem látták többé viszont hazájukat. Miklós pápa segíteni akart, de nem szerette volna magát nagyon elkötelezni, amíg teljesen meg nem bizonyosodott az egyházegyesítés megvalósulásáról. A velenceiek nélkül különben sem tehetett sokat. A figyelmét egy lázadás is elterelte Konstantinápolyról, amely Rómában tört ki 1453 januárjában. Amikor nem uralkodott béke Rómában, a pápa nem gondolhatott külföldi akciókra.[19]

Nagyon szomorú olvasmány a Róma és Velence közti levélváltás. A velenceiek nem voltak képesek elfelejteni, hogy a pápaság még mindig tartozott nekik az 1444-ben bérelt gályák bérleti díjával, a pápa pedig nem bízott a velenceiek jóindulatában. 1453. február 19-én döntött csak úgy a velencei szenátus – a keletről érkezett legfrissebb hírek nyomása alatt –, hogy két hajót indít Konstantinápolyba, mindegyik hajót négyszáz emberrel. Elrendelték, hogy tizenöt gályát újonnan fel kell szerelni, és ezeknek hamarosan követni kell az első két hajót. Öt nappal később a szenátus különadót vetett ki a levantei kereskedelemben részt vevő kereskedőkre: a pénz a kis flotta felállítására szolgált. Ugyanazon a napon levelet küldtek a pápának, a német-római császárnak, a magyar és az aragóniai királynak, amelyben előadták, hogy elvész Konstantinápoly, ha nem kap sürgős segítséget. Ennek ellenére március 2-án a szenátus még mindig a kis flotta megszervezésével foglalkozott. Alvise Longo parancsnoksága alá akarták rendelni a flottát, Giacomo Loredan, a tengeri főkapitány legfőbb felügyelete alatt. Egy héttel később újabb döntés született a szenátusban: sürgették a tervek kivitelezését. A napok azonban teltek, és nem történt semmi. Április elején végre levelet

kaptak Rómából a velenceiek: a pápa bejelentette, hogy öt gályát szándékozik keletre küldeni. A velencei válasz április 10-ei keltezéssel ment el: a velenceiek gratuláltak a bíborosok döntéséhez, de emlékeztették őket arra, hogy az előző pápa az adósuk maradt. A Konstantinápolyból érkező friss hírek szerint a városnak inkább élelemre volt szüksége, mintsem emberekre. Arra is emlékeztették – meglehetősen későn – Rómát, hogy a hajóknak március 31-éig át kellett volna jutniuk a Dardanellákon, mert később az uralkodó északi szél megnehezíti a szoroson való átkelést. Végül április 17-ére tűzték ki a velencei flotta indulását, ez a dátum azonban ismét el lett halasztva. Amikor végre elindultak a hajók Velencéből Konstantinápolyba, a város már két hete ostrom alatt állt.[20]

Miklós pápa nagyon aggódott a késedelem miatt. Saját költségére már küldött élelmet Konstantinápolyba, a három genovai hajó március végén kelt útra.[21]

Egyetlen más kormány sem méltatta válaszra a császár kéréseit. Abban a reményben, hogy a genovai kereskedők élelmet szállítanak a fővárosba, Konstantin kihirdette, hogy az import általános adómentességet élvez. Erre sem volt válasz. A genovai hatóságok a semlegesség kétes politikáját választották. A védők abban is reménykedtek, hogy a nagy keresztény hős, Magyarország kormányzója, Hunyadi János ki fogja használni a kedvező pillanatot, hogy a törökök csaknem védtelenül hagyták a dunai határt. A magyarokat azonban legyengítették a Murád uralma vége felé elszenvedett vereségek, és Hunyadi maga is igen nehéz helyzetben volt. Február 14-én nagykorú lett gyámfia, V. László, és csak nehezen tűrte Hunyadi gondoskodását. Az ortodox uralkodók közül senki sem tudott segítséget nyújtani.[22] Az orosz nagyherceg túlságosan messze volt, és neki is megvolt a maga gondja: a hozzá intézett kérések nem találtak meghallgatásra.[23] Oroszországot különben is megrendítette az egyházegyesítés bejelentése. III. Péter és II. Sándor moldáviai herceg egymással állt harcban. Havasalföld ura, II. Vladiszláv a szultán vazallusa volt, és természetesen nem indult meg a szultán ellen a magyarok nélkül.[24] György szerb despota még nála is hűségesebb alattvalója volt Mohamednek, ő még csapatokat is küldött neki. Ezek a szerb katonák derekasan küzdöttek hűbéruruk érdekei védelmében, annak

ellenére, hogy rokonszenvük konstantinápolyi hitsorsosaiké volt.[25] Albániában Szkander bég még mindig szálka volt a szultán szemében. Szkander bég azonban nem állt jó viszonyban a velenceiekkel, és a törökök igyekeztek ellene hangolni a rivális albán törzsfőket is. Az Égei-tenger urai és a ródoszi johannita ispotályos lovagok nem voltak abban a helyzetben, hogy beavatkozzanak a dolgok menetébe: ezt csak egy hatalmas koalíció tagjaiként tehették volna meg. A moreai despotákat Turahan csapatai tartották sakkban. A grúz király és a trapezunti császár keményen védte saját határait. Az anatóliai emírek, habár a szultán ellenségei voltak, csak a közelmúltban kaptak kóstolót erejéből, és nem szívesen léptek volna fel ellene.[26]

A kormányok csődöt mondtak, de voltak még emberek, akik készen álltak, hogy harcoljanak a kereszténységért. A város velencei kolóniája korlátlan támogatásáról biztosította Konstantin császárt. Egy gyűlésen, amelyen részt vett a császár, a kormány tagjai és Izidor bíboros, a velenceiek kapitánya, Girolamo Minotto vállalta, hogy teljes mértékben részt vesz a védelemben, és gondoskodik arról, hogy velencei hajó engedély nélkül ne hagyja el Konstantinápoly kikötőjét. Azt is garantálta, hogy Velence kis flottát fog küldeni, és írt is Velencébe, sürgős segítséget kérve. Két velencei kereskedő-kapitány, Gabriele Trevisano és Alvise Diedo, akik egy fekete-tengeri útról hazatérőben horgonyoztak le az Aranyszarv-öbölben, megígérte, hogy ott marad, és részt vesz a küzdelemben. Összesen hat velencei hajó maradt a kikötőben parancsnokaik engedélyével, meg három olyan hajó, amely a krétai velencei kolóniáé volt. Ezeket a hajókat átalakították hadi célokra „Isten és az egész kereszténység dicsőségére", ahogyan Trevisano büszkén jelentette a császárnak. Azok között a velenceiek között, akik most megígérték, hogy védeni fogják azt a várost, amelyet őseik kétszázötven évvel korábban kifosztottak, ott szerepeltek a Köztársaság legdicsőbb nevei: Cornaro, Mocenigo, Contarini, Venier. Honfitársuk, a tengerész-seborvos Nicolò Barbaro mindegyikükről megemlékezett dicsőséglistáján. Minden fölösleges cicomát nélkülöző naplója valószínűleg az ostrom legtisztességesebb leírását tartalmazza.[27]

Ezek a velenceiek azért kínálták fel szolgálataikat, mert a háború kitörésekor Konstantinápolyban voltak, és mert elég becsületesek és

büszkék voltak ahhoz, hogy ne meneküljenek el onnan. Voltak azonban genovaiak is, akik szégyellték kormányuk magatartását, és saját jószántukból eljöttek, hogy harcoljanak a kereszténységért. Köztük volt Maurizio Cattaneo, Geronimo és Leonardo Langasco, a három Bocchiardo fivér, Paolo, Antonio és Troilo, akik saját költségükön felszereltek és magukkal hoztak egy kis csapat katonát is. 1453. január 29-én a várost jobb kedvre derítette a híres genovai katona, Giovanni Giustiniani érkezése. Ez a fiatalos férfi az egyik legősibb genovai családból származott, és rokonságban állt a nagy hatalmú Doriákkal is. Giustiniani hétszáz jól fölfegyverzett katonát hozott magával, négyszázat Genovában toborzott, és háromszázat Híoszon és Ródoszon. A császár örömmel fogadta őket, Giustinianinak ajándékozta Lemnosz szigetét, feltéve hogy sikerül majd onnan kiűznie a törököt. Giustinianiról az a hír járta, hogy különösen járatos a fallal övezett városok védelmében, így azután rögtön kinevezték a szárazföldi falak parancsnokává. Nem vesztegette az időt, és azonnal munkához látott. Alaposan megvizsgálta a falakat, és ahol szükségesnek ítélte, elkezdte megerősítésüket. Elég nehéz volt rávenni a velenceieket arra, hogy együttműködjenek egy genovaival, de olyan nagy volt Giustiniani személyes varázsa, hogy még a velenceik jóindulatát is elnyerte. Kérésére Trevisano újra megnyitotta és megtisztította azt az árkot, amely az Aranyszarvtól a Blakhernai-palota falai előtt egészen addig a pontig húzódott, ahol a talaj emelkedni kezd. Sok perai polgár is csatlakozott a védőkhöz, abban a meggyőződésben – ahogyan később a polgármesterük meg is írta egy levélben –, hogy Konstantinápoly eleste az ő városuk végét is jelentené.[28]

Néhány katona távolabbi szigetekről érkezett. A bizánci katalán kolónia konzulja, Péré Julia vezetése alatt szervezkedett, és néhány katalán tengerész is csatlakozott hozzájuk.[29] Kasztíliából egy nemesúr érkezett a városba, Don Francisco de Toledo, aki azt állította magáról, hogy a Komnénosz császári család leszármazottja, és „unokatestvéré"-nek szólította a császárt.[30] Giustiniani kíséretében volt egy Johannes Grant nevű mérnök, akit az okmányok németnek tartanak, de aki talán skót kalandor volt, és Németországon keresztül jutott el Konstantinápolyba.[31] Orhán oszmán trónkövetelő, aki gyermekkora óta Bizáncban élt, egész házanépével együtt felajánlotta szolgálatait a császárnak.[32] Nem

minden konstantinápolyi olasz osztozott Minotto és Giustiniani bátorságában. Február 26-án éjjel hét hajó, hat krétai és egy velencei, Pietro Davanzo parancsnoksága alatt kihajózott az Aranyszarv-öbölből hétezer olasszal. Szökésük komoly emberveszteséget jelentett a védőknek. Senki sem követte azonban a példájukat, sem olaszok, sem görögök.[33]

Amikor az ostrom megindult, huszonhat hadicélokra felszerelt hajó horgonyzott a velencei kolónia falai alatt az Aranyszarv-öböl vizén, nem számítva a kisebb alkalmatosságokat és a perai genovaiak kereskedőhajóit. E hajókból öt velencei volt, öt genovai, három krétai, egy anconai, egy katalán, egy provanszi, tíz pedig a császáré volt. Majdnem mindegyik más fedélzetű volt, evezők nélkül, tehát csakis a vitorláktól függtek. A török armadával egybevetve ez nagyon kicsiny flotta volt.[34] Még ennél is nagyobb aránytalanság állt fenn a védők és a szárazföldi török csapatok között.

Március végén, amikor a török sereg Thrákián átvonult, Konstantin magához hívatta titkárát, Phrantzest, és megkérte, hogy számlálja össze a fegyverforgatásra alkalmas embereket a városban, beleértve a szerzeteseket is. Amikor Phrantzes elkészült a listával, kiderült, hogy csak négyezer-kilencszáznyolcvanhárom alkalmas görögre és körülbelül kétezer külföldire számíthattak. Konstantint megdöbbentették az adatok, és megkérte Phrantzest, hogy ne hozza azokat nyilvánosságra. Az olasz szemtanúk azonban szintén hasonló eredményekre jutottak.[35]

A szultán nyolcvanezer főnyi reguláris seregével és számlálatlanul sok irreguláris katonájával szemben a nagy város, tizennégy mérföld hosszan elnyúló falaival kevesebb mint hétezer védőre számíthatott.

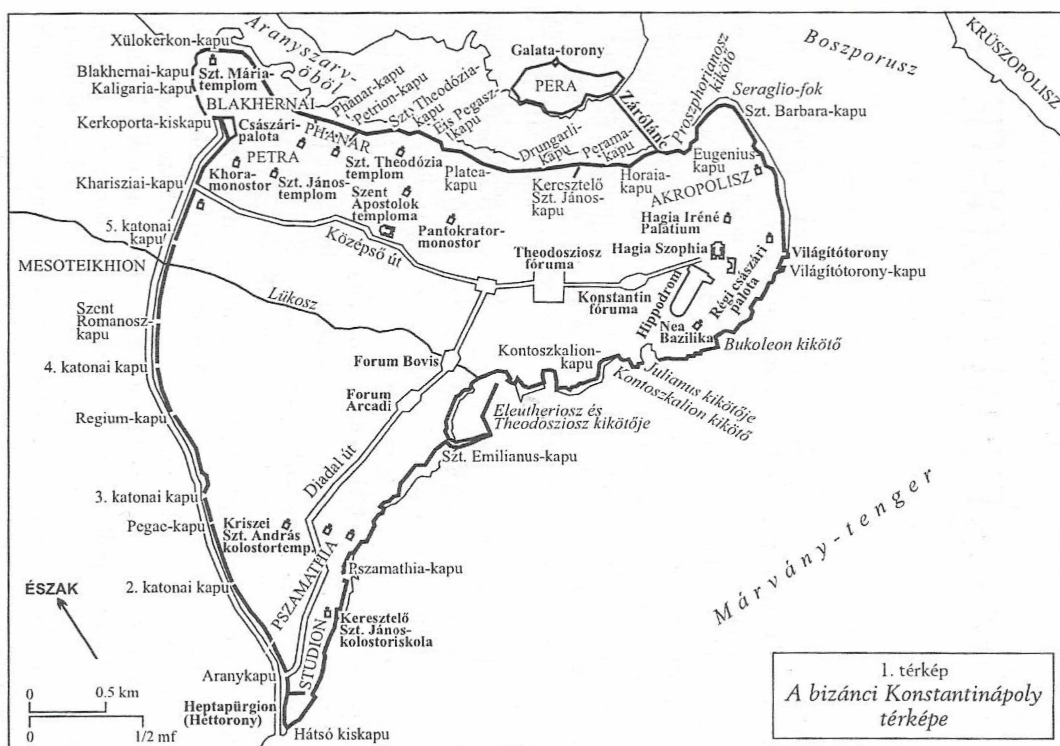
6. fejezet

AZ OSTROM KEZDETE

Közeledett az ortodox egyház nagy ünnepe, a húsvét, amikor minden igaz keresztény örvendezik Megváltója feltámadásán. 1453 húsvétvasárnapján nagyon kevés öröm honolt a konstantinápolyiak szívében. Az ünnep április elsejére esett. Viharos tél után köszöntött be a tavasz a Boszporuszon. A város kertjeiben virágba borultak a gyümölcsfák. Visszatértek a fülemülék, ott daloltak a bokrok között, és a gólyák is megkezdék a fészekrakást a kéményeken. A vándormadarak hosszú sorokban repültek északnak, nyári szállásukra. Thrákiát azonban már a menetelő hatalmas sereg moraja verte fel, lovak, szekereket húzó ökrök, emberek lármája.

A város polgárai azért imádkoztak, hogy legalább a Nagyhét szent szertartásait békében tudják lebonyolítani. Ez végül sikerült nekik. Csak húsvéthétfőn, április másodikán pillantották meg az ellenség első egységeit. A védők kis csapata rajtuk ütött, néhány törököt megöltek, jó néhányat megsebesítettek. Amikor azonban egyre több és több török érkezett, a védők visszavonultak, és a császár elrendelte, hogy rontsák le a várárok hídjait, és zárják be a városkapukat.[1] Konstantin ugyanakkor azt is megparancsolta, hogy vonjanak záróláncot az Aranyszarv-öböl bejárata elé. A lánc egyik végét az Eugenius-toronyhoz rögzítették az akropolisz alatt, a másik végét pedig a perai tengeri fal egyik tornyához. A láncot úszó fadarabok tartották a felszínen. A zárólánc elkészítését és felállítását egy Bartolomeo Soligo nevű genovai mérnökre bízták.[2]

Csütörtökre, április 5-ére, a falak alá érkezett az egész török sereg. A parancsnok maga a szultán volt, aki körülbelül másfél mérföldnyire táborozott le először, majd a következő napon csapatait még közelebb vitte a falakhoz, végleges állásaikba. A védők is elfoglalták kijelölt helyüket.[3]

1. térkép
A bizánci Konstantinápoly térképe

Konstantinápoly egy nagyjából háromszög alakú félszigeten fekszik, a háromszög oldalai enyhén hajlottak. A szárazföldi védőfalak a Blakhernai-negyedtől, amely az Aranyszarv-öbölnél feküdt, a Studion-negyedig, a Márvány-tengerig terjedtek, enyhe emelkedővel, körülbelül négy mérföld hosszúságban. Az Aranyszarv melletti falak három és fél mérföld hosszúak voltak, s homorú vonalban tartottak a Blakhernaitől az akropolisz csúcsáig, amelyet ma Szeráj-foknak neveznek, s amely északra, a Boszporusz felé néz. Az akropolisztól a Studionig terjedő távolság körülbelül öt és fél mérföldnyi, a falak a félsziget tompa csúcsát ölelik körül, végigvonulnak a Boszporusz bejárata előtt, majd enyhe homorulattal végigkísérik a Márvány-tenger partját. Az Aranyszarv és a Márvány-tenger felé eső fal egysoros volt, és a Márvány-tengernél erősen a víz fölé nyúlt. E falakon tizenegy kapu nyílt a tenger felé, és volt ott két kis erődített kikötő is, ahol azokat a kisebb hajókat helyezték el, amelyek nem tudták megkerülni a fokot az uralkodó északi szél miatt, és így nem tudtak bejutni az Aranyszarv-öbölbe. Az Aranyszarv mentén az évszázadok során rakpart alakult ki, tele raktárakkal. Ezen a falszakaszon tizenhat kapu volt. A fal nyugati végén, a sebezhető Blakhernai-negyed védelmére Kantakuzénosz János árkot ásatott az üledékben, amely a falak tövében vonult végig. Ezek a tengeri falak igen jó állapotban voltak, és nem is volt valószínű, hogy ezeket komoly támadás fenyegethette volna. Igaz, hogy 1204-ben a velenceiek és a frankok az Aranyszarv felől törtek be a városba, de ilyen támadást csak olyan ellenség indíthatott, amely teljesen ura a kikötőnek. A félsziget csúcsa körül túl erős volt a víz áramlása ahhoz, hogy ott a falak tövében hajók köthessenek ki, s azokról lehessen támadni a falakat, a márványtengeri falaknak pedig külön védelmet biztosítottak a különféle zátonyok.

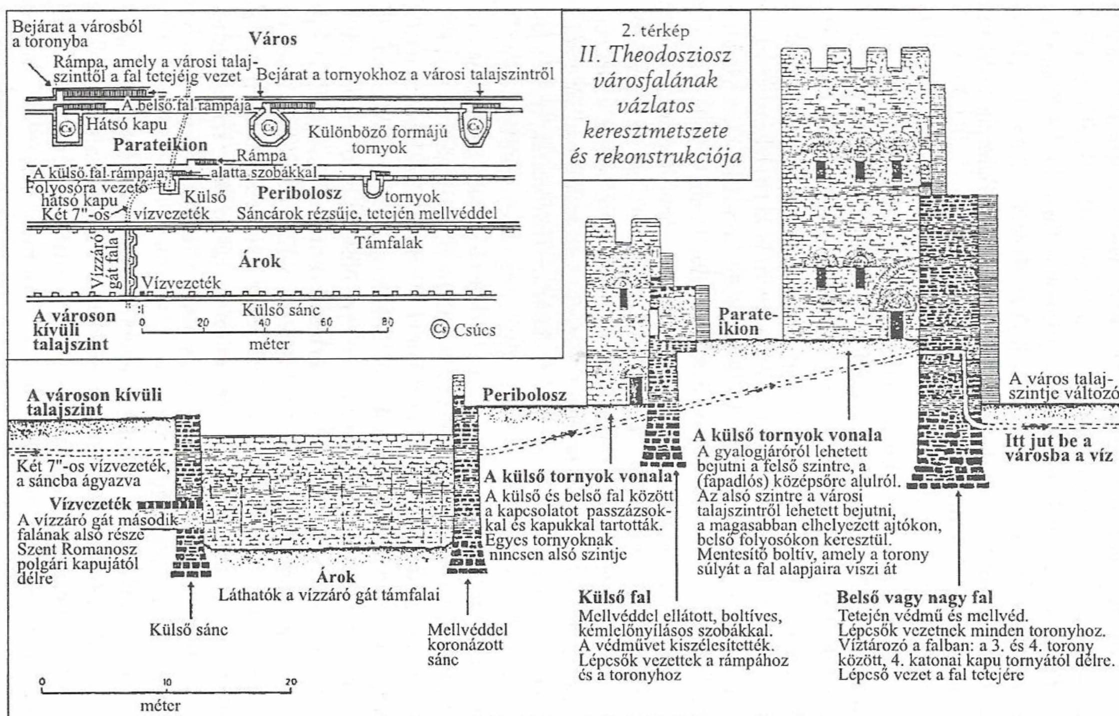
A fő támadás a szárazföldi falak felől volt várható. A fal északi végén a Blakhernai-negyed erősen előreugrott, kiszögelt a fő vonalból. Ez eredetileg külváros volt, és csak a VII. században vették körül egyszeres fallal. Ezt a falat a XI. és a XII. században kijavították, és megerősítették azokat az építményeket is, amelyeket akkor emelt I. Manuél, amikor itt építtette fel az új császári palotát. A falakat az alsó végen Kantakuzénosz János árka védte, amely körbevonult a falak alatt, elnyúlt az

Aranyszarvig és egészen az emelkedőig. Maga a fal is felkapaszkodott az emelkedőre, mielőtt 90 fokos szögben elfordult volna, hogy csatlakozzék a védőfal fő irányához. Ezen a szakaszon két kisebb kapu volt, a Kaligaria- és a Blakhernai-kapu. Volt ott még egy kisebb, lezárt kapu, a Kerkoporta, ott, ahol a fal a régi theodosiusi falhoz csatlakozott. A theodosiusi falat II. Theodosius idejében emelte Anthemios prefektus. Ez a fal innen megszakítás nélkül nyúlt le a Márvány-tengerig. A theodosiusi fal hármas fal volt, kívül körülbelül 18 méter mély árokkal, amelynek egyes szakaszait szükség esetén vízzel is el lehetett árasztani. Az árok belső oldalán, alacsony, lőrésekkel ellátott mellvéd volt, majd egy tizenkét-tizenöt méter széles folyosó következett, ez végighúzódott a falak egész hosszában, és Perbolos volt a neve. Ezután jött az általában külső falnak nevezett, körülbelül 7,6 méter magas fal, amelyen negyvenöt-kilencven méterenként szögletes tornyok emelkedtek. E falakon belül volt a Parateikhionnak nevezett térség, körülbelül tizenkét-tizennyolc méter között mozgott a szélessége. Ezután következett a tizenkét méternél magasabb belső fal, 18 méter magas négy- és nyolcszögletű tornyokkal. E tornyokat úgy helyezték el a falon, hogy fedezzék a külső fal bástyái közeit. A falak vonalát kapuk törték meg, egyeseket a lakosság használt, néhány pedig csakis katonai célokat szolgált. A Márvány-tengerre néző oldalon volt egy kisebb kapu. Észak felé tartva következett az Aranykapu, ezé volt az „első katonai kapu" rangja. Ezt használta hagyományosan a császár, amikor ünnepélyesen vonult be a fővárosba. Ezután jött a „második katonai kapu", majd a Pegae polgári célokat szolgáló kapuja, amelyet ma Szilivria-kapunak hívnak. Rögtön mellette volt a harmadik katonai kapu. Itt a talaj emelkedni kezdett, a Regium-kapu és a negyedik katonai kapu irányába. Szent Romanosz kapuja, a mai Top Kapusi volt a legmagasabb ponton. Onnan a talaj körülbelül harminc méternyit lejtett a kis Lükosz folyó völgye felé. Ez a folyó kiépített mederben haladt át a fal alatt az ötödik katonai kaputól száznyolcvankét méterrel délre. Ez az ötödik katonai kapu, amely a völgyben volt, a bizánci időkben egy közeli templomról Szent Küriakosz nevét viselte. A nép azonban Szent Romanosz katonai kapujának is hívta, és az ostromról írók szüntelen összetévesztik a másik, a polgári Szent Romanosz-kapuval. Onnan kiindulva a talaj ismét emel-

kedett, és a dombhát tetején ott állt a Kharisziai-kapu, a mai Drinápolyi kapu. A Lükosz völgyében a falat a Mezoteikhion névvel illették, és mindig is a védelem legsebezhetőbb pontjának tartották. A Kharisziai-kaput néha Pülandrionnak is nevezték. Azt a falszakaszt, amely a dombháton a Xülokerkon-kapuig tartott, majdnem a Blakhernai-fallal való talákozási pontig, Müriandrionnak nevezték.[4]

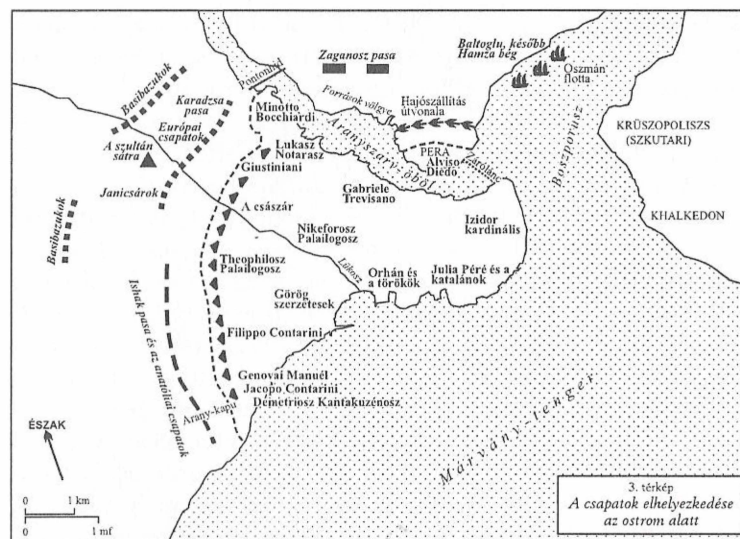
Amikor 1422-ben Murád támadta a várost, a bizánciak a külső falakra összpontosították védelmüket, s azt nem is sikerült áttörniük a törököknek. Giustiniani és a császár egyetértett abban, hogy tekintettel a rendelkezésre álló csapatok csekély számára, ismét csak ez lehet a követendő stratégia. A belső falakra nem tudtak kellő számú embert állítani, tornyaiból azonban a nehezebb lövedékeket el lehetett juttatni az ellenségig. A külső falakon 1422-ben keletkezett károkat az akkori ostromot követő években kijavították, és Giustiniani ügyelt arra, hogy a még elvégzendő munkákat is megcsinálják. Leonardo érsek, aki nagy stratégának képzelte magát, azt nyilatkozta később, hogy a katonai vezetők mind tévedtek, mert a belső falak védelmére kellett volna összpontosítani. A görögökkel szemben tanúsított szokásos rosszindulatával még hozzátette, hogy a belső falak rossz állapotban voltak, mert a javításukra szánt összeget két görög ellopta. Meg is nevez két görögöt, Jagarust és a szerzetes Neophytust. Ez undok vádaskodás volt. „Jagarus" nem volt más, mint Palailogosz Iagrus Manuél, a császár rokona, köztiszteletben álló államférfi, akinek a neve ott szerepel számos feliraton, mégpedig olyan falrészeken, ahol a védőfalat gondosan kijavították. Élt és ismert személy volt abban az időben egy Neophütosz nevű szerzetes is, aki a császár barátja volt, de az egyházegyesítés ellensége. Ez az ember visszavonult, vallásos életet folytatott a Khariszianitasz-kolostorban, és nem foglalkozott közügyekkel. Elég nehéz elképzelni, hogy juthatott volna hozzá például egy építési megbízáshoz vagy szerződéshez. Az érsek azonban szentül hitte, hogy nincs olyan szörnyűség, amelyre ne lenne képes a szakadár papság.[5]

Április 5-én a védők elfoglalták állásaikat, amelyeket a császár jelölt ki számukra. A császár legjobb csapataival a Mezoteikhionnál helyezkedett el, ahol a Lükosz folyó keresztezte a falat. A Kharisziai-kapunál, a Müriandrionnál, a császártól jobbra Giustiniani helye volt. Amikor

2. térkép
II. Theodosziosz városfalának vázlatos keresztmetszete és rekonstrukciója
Bejárat a városból a toronyba
Város
Rámpa, amely a városi talajszinttől a fal tetejéig vezet
Bejárat a tornyokhoz a városi talajszintről
A belső fal rámpája
Hátsó kapu
Parateikion
Különböző formájú tornyok
Rámpa
A külső fal rámpája, alatta szobákkal
Folyosóra vezető hátsó kapu
Külső
Peribolosz
tornyok
Két 7"-os vízvezeték
Sáncárok rézsűje, tetején mellvéddel
Támfalak
Vízzáró gát fala
Árok
Vízvezeték
Külső sánc
A városon kívüli talajszint
0 20 40 60 80
méter
© Csúcs
Parateikion
Peribolosz
A városon kívüli talajszint
A város talajszintje változó
Két 7"-os vízvezeték, a sáncba ágyazva
Vízvezeték
A vízzáró gát második falának alsó része Szent Romanosz polgári kapujától délre
Árok
Láthatók a vízzáró gát támfalai
Külső sánc
Mellvéddel koronázott sánc
A külső tornyok vonala
A külső és belső fal között a kapcsolatot passzázsokkal és kapukkal tartották. Egyes tornyoknak nincsen alsó szintje
A külső tornyok vonala
A gyalogjáróról lehetett bejutni a felső szintre, a (fapadlós) középsőre alulról. Az alsó szintre a városi talajszintről lehetett bejutni, a magasabban elhelyezett ajtókon, belső folyosókon keresztül. Mentesítő boltív, amely a torony súlyát a fal alapjaira viszi át
Itt jut be a városba a víz
Külső fal
Mellvéddel ellátott, boltíves, kémlelőnyílásos szobákkal. A védművet kiszélesítették. Lépcsők vezettek a rámpához és a toronyhoz
Belső vagy nagy fal
Tetején védmű és mellvéd. Lépcsők vezetnek minden toronyhoz. Víztározó a falban: a 3. és 4. torony között, 4. katonai kapu tornyától délre. Lépcső vezet a fal tetejére
0 10 20
méter

világossá vált, hogy a szultán a Mezoteikhionnál akarja összpontosítani a támadásait, Giustiniani és genovai katonái a császár segítségére lejjebb húzódtak, helyüket pedig a Bocchiardo fivérek és embereik foglalták el. A velencei kapitány, Minotto és csapata a blakhernai császári palotánál foglalt állást, annak a védeleméért volt felelős. Első dolguk az volt, hogy kitisztították és feltöltötték vízzel az árkot. Egy idős honfitársuk, Theodoro Caristo a Kaligariai-kapu és a teodosiusi falak közötti szakasszal foglalkozott. A Langrasco testvérek Leonardo érsekkel a mögött az árok mögött álltak, amely az Aranyszarvba torkollott. A császártól balra Cattaneo állt genovai csapataival. Mellette a császár rokona, Theophilosz Palailogosz görög csapatokkal védte a Pegae-kaput. A velencei Filippo Contarini a Pegae-kaputól az Aranykapuig terjedő szakaszért volt felelős, magát az Aranykaput pedig egy Manuél nevű genovai védte. Az ő balján, a tengernél, Kantakuzénosz Demeter helyezkedett el.

A tengeri falakra nem jutott ennyi ember. Studionnál Jacopo Contarini volt a parancsnok. Mellette, azon a szakaszon, amelyet minden valószínűség szerint nem is érhetett támadás, görög szerzetesek őrködtek. Az ő feladatuk bizonyára csak a megfigyelés volt. Szükség esetén segítséget kellett kérniük. A közelükben, Eleutheriosz kikötőjénél Orhán herceg volt a törökjeivel. A Márvány-tenger partja keleti végén, a lóversenypálya és a régi császári palota tövében a Péré Julia vezette katalánok helyezkedtek el, Izidor bíboros kétszáz emberével az akropolisz kiszögelésénél volt. Az Aranyszarv partjait velencei és genovai tengerészek védték Gabriele Trevisano parancsnoksága alatt. Trevisano honfitársa, a szintén velencei Alvise Diedo a kikötőben horgonyzó hajók parancsnoka lett. A védők két tartalék csapatot hagytak a városban, az egyiknek Lukasz Notarasz, a megadux volt a parancsnoka. Az ő egysége a Petra negyedben, szorosan a szárazföldi falak mögött állomásozott, és rendelkezett fegyverkészlettel is. A másik egység Nikeforosz Palailogosz parancsnoksága alatt a Szent Apostolok temploma közelében a központi dombon állt. A flotta tíz hajója a záróláncnál volt szolgálatban, ebből öt volt genovai, három krétai, egy anconai és egy görög. A parancsnokuk genovai volt, valószínűleg az a Soligo, aki a záróláncot készítette. Rendkívül fontos volt, hogy ezen a poszton olyan ember legyen, aki jó kapcsolatban áll a perai genovaiakkal, hiszen a lánc egyik

3. térkép
A csapatok elhelyezkedése az ostrom alatt

végét Pera városfalához kellett erősíteni. A felvázolt képet vizsgálva megismerhetjük a császár szándékát, aki úgy igyekezett felállítani görög, velencei és genovai csapatait, hogy azok maguktól is rájöjjenek: egyikük élete a másikétól függ. Konstantin így próbálta elejét venni a nacionalista viszályoknak.[6]

A védők kellő mennyiségű gerelyt és nyílvesszőt kaptak, és volt néhány csatakígyójuk és kőhajító gépük is. A városban fellelhető pár ágyúról hamar kiderült, hogy nem sokat érnek. Kevés volt a salétrom az ágyúk kezeléséhez, és az is hamar világossá vált, hogyha az ágyúkat a falakon vagy a bástyákon sütik el – és erre szükség volt, ha azt akarták, hogy a lövedék elérje az ellenség vonalait –, a lövések visszahatása az erődítményeket károsítja. A beszámolókból az is kiderül, hogy a védők rendelkeztek megfelelő vértekkel is, amelyek jobb minőségűek voltak a török vérteknél.[7]

Április 6-án reggelre a katonák a helyükön voltak. Az őrök a falakról láthatták, hogy a török sereg is elfoglalja állásait. A szultán máris leválasztotta serege egy nagyobb részét, és Zaganosz pasa parancsnoksága

alatt az Aranyszarv északi partjára küldte, ahol a katonák elözönlötték a Boszporusz dombjait, így elszigetelték Perát, és szemmel tartották a genovaiak minden mozdulatát. A mocsaras területen át, egészen az öbölig utat építettek, hogy Zaganosz gyorsan tudjon kapcsolatot létesíteni a sereg fő erejével. A reguláris török egységek Karadzsa pasa vezetésével Konstantinápoly falaival szemközt, az Aranyszarvnál, a Kharisziai-kapunál levő dombon helyezkedtek el. A pasa nagyszámú komoly ágyúval volt felszerelve, s vele szemben csak az egyszeres Blakhernai-fal állt, azzal a különösen sebezhető ponttal, ahol ez a fal kiszögeléssel csatlakozott a theodoszioszi hármas falhoz.

A Lükosz folyó völgyének déli lankáitól a Márvány-tengerig a reguláris anatóliai egységek helyezkedtek el, Iszháq pasa vezetésével, aki mellé odarendelték – kétségkívül azért, mert a szultán nem bízott meg benne teljesen – a félig görög, félig szláv renegátot, Mahmúd pasát, az Angelosz császári dinasztia leszármazottját. Mahmúd a szultán legbizalmasabb barátja és tanácsadója lett. A szultán maga a Lükosz-völgyi szakasz parancsnokságát vállalta, a Mezoteikhionnal szemközt vett fel állást. Vörös-arany sátrát a falaktól körülbelül négyszáz méterre ütötte fel. Előtte janicsárjai és más válogatott egységek voltak, és ide kerültek legjobb ágyúi is, köztük Orbán mesterműve. A basibazukok a főútvonal mögött több csoportban helyezkedtek el, készen arra, hogy oda menjenek, ahol arra szükség mutatkozik. A törökök árkot ástak az állásaik előtt, az egész arcvonal hosszában, az árok partján pedig földsánc volt. A sánc tetején alacsony sövényféle, amelyet sűrűn szakítottak meg kapuk.[8]

A Baltoglu felügyelete alatt álló flotta azt a parancsot kapta, hogy tengeri úton Konstantinápolyba semmilyen utánpótlást sem engedhetett be. Állandó őrjárat volt a Márvány-tengeren, hogy az ottani kisebb kikötőket ne közelíthesse meg hajó. Baltoglu fő feladata azonban az volt, hogy a zárólánc ellenére hatoljon be flottájával az Aranyszarv-öbölbe. Főhadiszállását a Boszporuszon rendezte be, a Kettős Oszlopnak nevezett részen, ott, ahol ma a Dolma Bahcse-palota áll. Az ostrom tizedik napján az észak-anatóliai kikötőkből nagyszámú és nehéz fegyverekkel is felszerelhető hajó csatlakozott hozzá.[9]

Amikor Konstantin császár látta, hogy a török csapatok összegyűltek a falak alatt, azt javasolta Trevisanónak, hogy körülbelül ezer főnyi és

jól megkülönböztethető ruhákat viselő tengerészt parádéztassa a falak több szakaszán is, hogy a szultán lássa őket, és győződjék meg arról, hogy az ellenség soraiban velenceiek is vannak. A velenceiek örömmel teljesítették a kérést.[10] A szultán az iszlám törvénynek megfelelően fehér zászló védelme alatt elküldte a városba az utolsó felszólítást, amely szerint, e törvény szellemében, megkíméli a polgárok életét, nem okoz kárt sem családjaiknak, sem ingóságaikban, ha önként megadják magukat. Ellenkező esetben nem lesz kegyelem. A polgárok azonban nem nagyon hittek az ígéretben, és nem is akarták magára hagyni császárukat.[11]

Amint lezajlott ez a formalitás, a törökök felállították ágyúikat, és meg is kezdték a harcot a falak kemény bombázásával. Április 6-án, az ostrom első napjának alkonyán komoly kárt szenvedett a Kharisziai-kapu melletti falrészlet. A következő nap szüntelen ágyútüze le is omlasztotta a megrongált falat. Az éj leszállta után a védők azonban ki tudták javítani ezt a részt. Mohamed ekkor elhatározta, hogy addig vár, amíg nem lesz több ágyúja a gyengébb falak lerombolására. Időközben elrendelte a katonáinak, hogy kezdjék feltölteni a nagy várárkot, hogy azután, ha a tüzérség rést tör a falon, a katonák azonnal tudjanak rohamozni. Elrendelte azt is, hogy ahol a talaj lehetővé teszi, kezdjék meg az aknák ásását. Baltoglunak pedig megparancsolta, hogy tegye próbára a zárólánc hatékonyságát. Baltoglu hajói valószínűleg április 9-én támadták először a záróláncot. Nem értek el sikert, és Baltoglu elhatározta, hogy bevárja a Fekete-tengerről érkező egységek megérkezését.[12]

A várakozás ideje alatt a szultán legjobb csapataival és a tüzérség egy részével elfoglalt két kisebb görög erődöt a falakon kívül, amelyek még mindig a császárhoz hűek voltak. Az egyik Therapiában volt, egy Boszporusz feletti dombon, a másik Studion faluban, közel a Márvány-tengerhez. A therapiabeli vár két napig állt ellen, ezalatt az ágyúk tönkretették a falakat, és a védők nagy része elesett. A negyven túlélő feltétel nélkül megadta magát. Mindannyiukat karóba húzták. A Studionban levő kisebb várat néhány óra alatt lerombolták a törökök. A romok közt elfogtak harminchat túlélőt, és őket is karóba húzták. Mindez úgy zajlott le, hogy a városfalakról a védők jól láthatták: milyen sors vár azokra, akik ellenállnak a szultánnak. Baltoglut közben elküldték, hogy foglalja el a Márvány-tengeren a Herceg-szigeteket. Csak a legnagyobb szige-

ten, Prinkipón volt némi ellenállás. Ezen a szigeten egy domb tetején, a sziget legnevezetesebb kolostora mellett a szerzetesek egy erős tornyot építettek, amely a kalóztámadások ellen szolgált védelmül azokban az időkben, amikor a Katalán Társaság dúlta a bizánci birodalom területét. A torony harmincfőnyi kis őrsége nem volt hajlandó megadni magát. Baltoglu néhány ágyút is vitt magával, de a vastag fal ellenállt a golyóknak. Amint a szél kedvezőre fordult, Baltoglu rőzsét hordatott a falak alá, kénnel és szurokkal meglocsolta a farakást, és meggyújttatta. A lángok csakhamar elborították az épületet. A védők egy része a falakon belül halt meg, a kimenekülőket elfogták és kivégezték. Baltoglu összeszedte a sziget polgári lakosságát, és eladta rabszolgának. Ez volt a büntetésük, mert a sziget ellenállt a törököknek.[13]

Április 11-én a szultán ismét ott volt a sátrában, a falak közelében, és kedve szerint rendezgette óriási ágyúit. A következő napon megkezdődött az ágyúzás, és kitartó egyhangúsággal hat héten át folyt. Az ágyúk esetlenek, ormótlanok voltak. Nehéz volt megtartani őket kőzúzalékból és pallókból készült talapzataikon, szüntelenül belecsúsztak az áprilisi esők sarába. A legnagyobbak, köztük Orbán monstruma, olyan sok törődést igényeltek, hogy egy nap csak hétszer lehetett elsütni azokat, de a hét lövés mindegyike óriási kárt okozott. Az árok túloldaláról érkező ágyúgolyók fehér füstfelhő és fülsiketítő dörgés kíséretében ezer darabra törtek, amikor a falba ütköztek, és a falazat nem mindig tudott ellenállni. A védők úgy próbálták enyhíteni a becsapódás erejét, hogy állatbőröket és gyapjúbálákat lógattak ki a falakon, de ezzel a megoldással nem sokra mentek. Kevesebb mint egy hét alatt a törökök sok helyen teljesen lerontották a Lükosz völgyénél a külső falat, és jórészt feltöltötték az alatta futó árkot, úgyhogy a helyreállítás nehéz feladattá vált. Giustiniani és emberei ennek ellenére építettek egy karósáncszerű erődítményt. Sötétedés után minden éjjel férfiak és asszonyok érkeztek a városból, deszkát és földet hoztak. A karósánc főként fából készült, a mellvédet földdel töltött hordók alkották. Az egész nagyon roskatag volt, és gyenge, de mégis nyújtott valami védelmet a katonáknak.[14]

A kikötőben jobban állt a zárólánc ügye. Április 12-én, amint megérkezett az erősítés a Fekete-tengerről, Baltoglu a legnagyobb hajóival

támadt a lánc ellen. Ahogyan közeledett, íjászai nyilakkal árasztották el a láncot őrző hajókat, és ágyúval is lőttek rájuk. A támadás első szakaszának végén a török tengerészek égő csóvákkal megpróbálták felgyújtani a keresztény hajókat, egyesek pedig elvágták a védők hajóinak a horgonyköteleit. Megpróbálkoztak azzal is, hogy rudak és létrák segítségével átmásszanak a keresztény hajókra.

Nem volt azonban szerencséjük. Az ágyúgolyók röppályája nem volt elég magas ahhoz, hogy árthassanak a keresztény gályáknak. Lukasz Notarasz megaduxot odaküldték a tartalékával, hogy segítse a védelmet. Minden nagyon jól meg volt szervezve. Emberlánc adogatta a vödröket, és eloltották a feltámadó tüzeket. A keresztény dárdák és nyilak, hajóik magasabb fedélzetéről és árbockosaraiból sokkal hatékonyabbak voltak a törökök hasonló fegyvereinél. Nagy károkat okoztak a kőhajító gépek is. A keresztény flottát föllelkesítették az elért sikerek: kihasználták, hogy tengerészeik jobbak voltak, mint a török flottáé, megkezdték a zárólánchoz legközelebb tartózkodó török hajók bekerítését. Baltoglu meg akarta menteni a hajóit, lefújta a támadást, és visszavitorlázott a Kettős Oszlopnál levő kikötőjébe.[15]

A vereség megalázó volt a szultán számára. Éles eszével azonnal átlátta, hogy ha nem javul ágyúi röppályája, nem nagyon fogja tudni használni azokat a keresztény hajók ellen. Megparancsolta öntödéinek, hogy javítsanak a terveken. Nehéz volt kiszámítani a szükséges röppályát, de néhány napi munka olyan eredményt hozott, amely kielégítette a szultánt. A Galata-foknál egy ilyen új, magasabb röppályájú ágyút helyeztek el, és elkezdték vele lőni a záróláncot védő hajókat. Az első lövés célt tévesztett, de a második éppen a közepén találta el az egyik gályát, és elsüllyesztette. Nagy volt az emberveszteség is. Ez arra kényszerítette a keresztény hajókat, hogy a láncon belül maradjanak, ahol Pera falai védelmet nyújtottak számukra.

Mohamed főként a szárazföldhöz fűzte reményeit. Arra számított, hogy a szárazföldi falakon okozott károk fogják lehetővé tenni számára a város bevételét. Ebben az esetben semmilyen jelentősége sem lett volna a zárólánc áttörésének. Április 18-án, napszállta után két órával, támadást rendelt el a Mezoteikhion ellen. Fáklyák fényénél, dobpergés és cintányércsörgés közepette, harci kiáltásokat hallatva, a

nehézgyalogság, a gerelyvetők, valamint a janicsárok íjászai és gyalogosai rohantak a feltöltött árkon keresztül a karósánc rohamozására. Fáklyákat vittek magukkal, hogy felgyújthassák a pallókat, lándzsáik végére pedig kampókat erősítettek, hogy leránthassák a sánc tetejéről a mellvédként funkcionáló, földdel töltött hordókat. Egyeseknél létra is volt, azzal akarták megmászni a még álló falrészeket. Nagy volt a zűrzavar. Az ostromot igen keskeny sávon indították meg, és ekkora szakaszon a törökök számbeli fölénye nem jelentett előnyt, a keresztények páncélja pedig jobb volt, mint a törököké, így a védők bátrabban kockáztathatták testi épségüket. Giustiniani vezette a védelmet, és jó parancsnoknak bizonyult. Mind a görögök, mind az olaszok erőt merítettek energiájából, bátorságából, és engedelmesen követték. A császár nem volt jelen. Attól tartott, hogy a támadás ki fog terjedni a falak egész hosszára, ezért gyors ellenőrző körutat tartott, hogy megnézze, minden készen áll-e.

A támadás négy órán át tartott, ekkor a törököket visszahívták állásaikba. Barbaro, a velencei naplóíró úgy számolta, hogy a törökök körülbelül kétszáz embert veszítettek. Egyetlen keresztény sem esett el.[16]

A védők új erőt merítettek a támadás kudarcából, amely oly hamar követte a törökök tengeri kudarcát. Habár szünet nélkül folyt az ágyúzás, lendülettel láttak a falak kijavításához. Ha ekkor külső segítség érkezett volna, megmenekülhetett volna Konstantinápoly.

Két nappal később a remények új tápot kaptak.

7. fejezet

AZ ARANYSZARV ELVESZTÉSE

Április első hetében mindvégig erős északi szél fújt. Az a három genovai gálya, amelyeket a pápa bérelt, hogy fegyvert és utánpótlást küldjön a védőknek, Híoszban vesztegelt a viharos időjárás miatt. Április 15-én a szél hirtelen megfordult, délről fújt, és a hajók megindultak a Dardanellák felé. Amikor a szoros felé közeledtek, csatlakozott hozzájuk egy hatalmas császári hajó, amely a császár emberei által Szicíliában vásárolt gabonát szállította Konstantinápolyba. A nagy hajó parancsnoka Phlatanelas, tapasztalt tengerész volt. A Dardanellákat nem őrizte senki, hiszen az egész török flotta Konstantinápolynál volt. A hajók gyorsan bejutottak a Márvány-tengerre. Április 20-án, péntek reggel a főváros tengeri falain szolgáló őrszemek látták, hogy hajók közelednek a város felé. A dologról tudomást szereztek a török őrszemek is, és azonnal jelentették a szultánnak. A szultán lóra pattant, és fellovagolt a dombokra, hogy Baltoglunak megparancsolja: próbálja meg elfogni vagy – ha nem megy – elsüllyeszteni a hajókat. Semmiképpen sem volt szabad megengednie, hogy a hajók elérjék a várost. Baltoglu tudta, hogy ha hibázik, az életével fizet érte.

Azonnal felkészítette a hajóit. Úgy határozott, hogy nem használja azokat, amelyek csak vitorlával rendelkeztek, mert ezek a hajók a friss déli szél ellenében nem tudtak volna haladni. Minden más hajónak azonban vele kellett tartani. A szultán magával vitt néhányat a legjobb katonáiból, őket felrakták a legnagyobb szállítóhajóra. Néhány hajót ágyúkkal is felszereltek, másokat pajzsokkal védtek. Két vagy három órán belül a török hajóhad kifutott, ezer és ezer evező repítette, hogy elfoghassa a védtelen áldozatokat. A törökök a győzelemben bízva közeledtek, dobpergés és trombitaszó közepette. A város összes polgára, akikre nem volt szükség a védelemnél, az akropolisz lejtőin tolongott,

vagy felkapaszkodott a romos lóversenypálya tetejére, és aggódva figyelte a keresztény hajókat. A szultán és kísérete a Boszporusz partjáról, pontosabban Pera falai alól figyelte a fejleményeket.

Kora délután, amikor a törökök rájuk támadtak, a keresztény hajók már megkerülték a város délkeleti csücskét. Baltoglu a háromevezős vezérhajóról felszólította őket, hogy vonják le vitorláikat. A hajók ezt megtagadták, és folytatták útjukat. A vezető török hajók szorosan a közelükbe férkőztek. A tenger viharos volt, a szél a Boszporusz áramlata ellen fújt. Nehéz volt ilyen időben manőverezni a három- és kétevezősoros hajókkal. A keresztény hajók előnye volt a magasságuk és az, hogy igen jól fel voltak fegyverezve. Magas fedélzetükről, tatjukról, árbockosaraikból a matrózok elárasztották nyíllal, gerellyel, kővel a náluk alacsonyabb török hajókat. A törökök nem tehettek sokat, pusztán tűzcsóvákkal próbálkoztak. A keresztény hajók majd egy órán át tovább haladtak. A törökök megpróbálták akadályozni őket, de a keresztények sikeresen védekeztek. Ekkor hirtelen, éppen amikor a hajók az akropolisz alatt haladtak el, elállt a szél, és a vitorlák haszontalanul csüggtek árbocaikon. Itt észak, tehát a perai part felé fordul a Boszporusztól elsodró áramlat. Ha előtte déli szél fúj, ez az áramlat rendkívül erős. Magával is ragadta a keresztény hajókat, amelyek, miután csaknem érintették Konstantinápoly falait, lassan elkezdtek távolodni azoktól. A víz éppen a felé a pont felé sodorta a hajókat, ahonnan a szultán figyelte a csatát.

Baltoglu ekkor már könnyű prédának vélte a keresztények hajóit. Jól látta, hogy a keresztények fegyverei milyen károkat tudnak tenni a török hajókban, ha az ellenfelek közel kerülnek egymáshoz, ezért azon igyekezett, hogy nagyobb hajóival körülfogja az ellenséget, megpróbált kellő távolságot tartani, és ágyúkat és gyújtóbombákat vetett be. Akkor szándékozott ismét szorosabb gyűrűt formálni körülöttük, amikor már elgyengültek. Baltoglu erőfeszítései azonban hiábavalónak bizonyultak. Könnyű ágyúinak nem volt kellő ívű a röppályája, és a jól kiképzett keresztény matrózok azonnal eloltottak minden fellobbanó tüzet. Ekkor a török admirális felszólította embereit, hogy menjenek közel az ellenség hajóihoz, és másszanak át azokra. Ő a császári szállítóhajót vette célba. Ez volt a legnagyobb és a legkevésbé fölfegyverzett a ke-

resztény hajók között. Háromevezősorosa orrtőkéjét a nagy hajó tatjának eresztette, és emberei megpróbálták összekapcsolni a két hajót úgy, hogy kampókat és vasakat akasztottak a császári hajó horgonyláncába. Az egyik genovai hajót öt darab háromevezősoros vette körül, egy másikat harminc fusta, egy harmadik pedig negyven parandaria gyűrűjében volt. A török hajók mind tömve voltak katonákkal. A nagy zűrzavarban messziről senki sem volt képes megmondani, mi is történik valójában. A keresztény hajókon nagyszerű fegyelem uralkodott. A genovaiak remek páncélt viseltek, bőven rendelkeztek vizeshordókkal, amelyekből el tudták oltani a kezdődő tüzeket, és fejszéikkel lecsapták a hajókra felkapaszkodó törökök kezét, fejét. A császári hajó nemigen volt felkészítve hadi eseményekre, de több hordó olthatatlan görögtüzet vittek, azt a vegyszert, amely az elmúlt nyolcszáz év során olyan sok tengeri csatában mentette meg Konstantinápolyt. A görögtüzet most is sikerült bevetni, és hatása pusztító volt. A törököket megbénították saját evezőseik: a hajók túl közel voltak egymáshoz, és az evezők összeakadtak. Sok evezőt eltörtek a hajókról lezuhanó tárgyak is. Hiába volt azonban minden, a használhatatlanná vált török hajók helyébe azonnal újak léptek.

A legelkeseredettebb harc a nagy császári hajó körül dúlt. Baltoglu nem akarta kiengedni a kezéből ezt a hajót. Emberei megújuló hullámokban támadták, de Phlatanelas és legénysége minden támadást, átszállási kísérletet visszavert. A nagy hajón azonban fogyni kezdett a fegyver. A genovai kapitányok szorongatott helyzetük ellenére észrevették ezt. Sikerült valahogyan közelebb jutniuk egymáshoz, és hamarosan a négy keresztény hajót összekapcsolták. A parton állók szemében a négy hajó hatalmas, négytornyos erődítményt formált, amely a török flotta forgataga fölé emelkedett.

Az egész délután folyamán a polgárok egyre növekvő aggodalommal figyelték a falakról és a bástyákról a csatát. A szultán is nagyon izgatott volt, néha bátorító szavakat kiáltott, néha átkozódott, és időről időre utasításokat adott, amelyekre Baltoglu még csak nem is reagált, mert őfelsége, habár nagyra becsülte a tengeri flottát, semmit sem értett a tengerészmesterséghez. Mohamed nagy igyekezetében még a tengerbe is beugratott a lovával, és a sekély vízben egészen addig előrement, míg

a ruhája bele nem lógott a vízbe, mintha ő is részt kívánt volna venni az ütközetben.

Az est közeledtével úgy látszott, hogy a keresztény hajók nem bírják már sokáig.

Nagy károkat okoztak az ellenségnek, de mindig új és új török hajók álltak a legyőzöttek helyébe. Amint alkonyodni kezdett, hirtelen feltámadt az északi szél. Belekapaszkodott a keresztény hajók nagy vitorláiba, így azok képesek voltak áttörni a török hajók gyűrűjét, és elindultak a biztonságot jelentő védőlánc felé. A leszálló sötétségben Baltoglunak nem sikerült ismét csatarendbe állítania a hajóit. A szultán még mindig parancsokat és átkokat kiabált feléje, ő azonban elrendelte, hogy hajói vonuljanak vissza a Kettős Oszlophoz. Amikor az éj leszállt, felnyitották a védőláncot, és a három velencei gálya Trevisano vezetése alatt nagy trombitaszóval kihajózott az öbölből, hogy a törökök azt higgyék, az egész keresztény flotta támad ellenük, és védelembe vonuljanak. Ezután bekísérték az Aranyszarv biztonságába a győztes hajókat.

Ez valóban nagy és szívet melengető diadal volt. A keresztények azt jelentették, hogy vagy tíz-tizenkét ezer török veszett oda, és keresztény egy sem, habár néhány tengerész pár nap múlva belehalt sebeibe. A józanabb szemlélők szerint a törökök pár ezer embert veszítettek, és több mint háromezer sebesültjük volt, míg a keresztények huszonhárom embert veszítettek el, és a legénységnek legalább a fele valamilyen formában megsérült. Ennek ellenére a hajók friss emberanyagot hoztak, és értékes fegyver- és élelmiszer-utánpótlást. Az esemény egyúttal azt is megmutatta, hogy a keresztények a tengeren felülmúlják a törököket.[1]

A szultán dühöngött. Vesztesége nem volt jelentős, de nagy volt a megaláztatás és az erkölcsi vereség. Tábora vallási vezetője, Ak Szamszaddín sejk rögvest levelet intézett hozzá. Megírta, hogy az emberek őt, a szultánt vádolják rossz helyzetmegítélése és nem kellő tekintélye miatt. Hogy a jövőben hasonló szerencsétlenség ne történhessen meg a szárazföldi erőkkel, a levél elrendelte a felelősök szigorú megbüntetését.[2]

A következő nap Mohamed magához hívatta Baltoglut, nyilvánosan árulónak és hitvány bolondnak nevezte, és elrendelte, hogy fejezzék le.

A szerencsétlen tengernagy – aki komolyan megsérült az egyik szemén, méghozzá egy olyan kőtől, amelyet a saját hajói egyikéről lőttek ki – csak úgy menekült meg a haláltól, hogy tisztjei tanúskodtak személyes bátorságáról és kitartásáról. Megfosztották azonban nemcsak admirálisi rangjától és Gallipoli kormányzóságától – e posztokat a szultán egyik bizalmasa, Hamza bég kapta meg –, hanem magánvagyonától is, amelyet szétosztottak a janicsárok között. Megbotozták, majd elengedték. Élete hátralevő részét névtelen szegénységben töltötte.[3]

Mohamed már azóta azon töprengett, hogy hogyan keríthetné hatalmába az Aranyszarv-öblöt, amióta a hajói először kísérelték meg – sikertelenül – a zárólánc áttörését. A keserű vereség most azonnali cselekvésre ösztönözte. Április 20-án, mialatt a tengeri csata folyt, nem szűnt a falak bombázása sem. 21-én ez az ágyúzás az eddiginél is keményebben folytatódott. A nap folyamán a törökök lerombolták a Lükosz folyó völgyéhez közeli nagy Baktatiánus-bástyát, és összeomlott mögötte a külső fal egy nagy szakasza is. Ha akkor a törökök általános támadást rendeltek volna el – legalábbis a védők így gondolták –, lehetetlenség lett volna ellenállni nekik. Azon a napon azonban a szultán nem volt jelen a falaknál, és senki sem adta ki a parancsot a támadásra. Sötétedés után a nyílást a védők földdel, kővel és gerendákkal tömték be.[4]

Mohamed a Kettős Oszlopnál töltötte a napot, és kidolgozta problémája megoldását. Valószínűleg egy szolgálatában álló olasz tanácsolta neki, hogy szállítsa a szárazföldön át hajóit az Aranyszarvba. Nem sokkal korábban a velenceiek egy lombardiai hadjáratuk során nagy sikerrel vontattak el a Pó folyótól a Garda-tóig kerekes állványokon egy egész kisebb flottát. Ott azonban könnyebb dolguk volt a sík vidéken, míg a Boszporusztól az Aranyszarvig a hajókat egy dombvonulaton kellett átszállítani, amely egyik pontján sem volt alacsonyabb a tengerszint feletti 600 méteres magasságnál. Ez valóban nagy nehézséget jelentett. A szultánnak azonban kellő emberi erő és megfelelő anyagi forrás állt a rendelkezésére. Az ostrom első napjaiban mérnökei egy utat készítettek, amely Tophanéból – abból a szűk völgyből, amely a mai Takszim térre vezet – indult ki, egy kicsit balra fordult, és lefelé tartott a völgyben, elhaladt a mai brit követség mögött egészen addig a pontig az

Aranyszarv partján, amelyet a bizánciak a Források Völgyének hívtak, és a mai neve Kászimpasa. Ha az Aranyszarvon tartózkodó tengerészek vagy Pera polgárai észre is vették az útépítést, arra gondolhattak, hogy a szultán jobb összeköttetést akar teremteni a Kettős Oszlopnál levő tengerészeti bázisával. A flotta tartózkodási helyén fát halmoztak fel, kerekes talpakat készítettek a hajóknak, és valamiféle vágányt. A kerekeket fémből csinálták, és rengeteg ökröt gyűjtöttek össze. A Források Völgyében ugyanakkor nagyszámú ágyút összpontosítottak.

Április 21-én gyorsan munkához láttak. Mesteremberek és munkások ezrei végezték a szükséges előkészületeket. A szultán elrendelte, hogy a Pera mögött elhelyezett ágyúi szünet nélkül lőjék a zárólánc környékét, és kössék le az ott horgonyzó hajók figyelmét. A tüzérség fekete füstje arra is jó volt, hogy elhomályosítsa a Boszporuszon a látási viszonyokat, és fátylat borítson az ottani tevékenységre. Jól kiszámított „tévedés" folytán néhány ágyúgolyó Pera falait találta el, ez azután munkát adott a lakosoknak, és nem hagyott nekik időt a kíváncsiskodásra.

Április 22-én hajnalban indult meg a furcsa menet. A bölcsőszerű alkotmányokat becsúsztatták a tengerbe, rákötözték a hajókat, csigákkal az egészet a szárazra húzták, és mindegyik alkotmány elé egész csapat ökröt fogtak be. Minden egyes hajó mellett ott menetelt egy csapat ember is, hogy átsegítse a terhet a nehezebb útszakaszokon. A hajókban bent ültek a helyükön az evezősök is, a puszta levegőben mozgatták evezőiket, miközben a tisztek fel-alá járkálva diktálták az ütemet. Felvonták a vitorlákat, mintha a hajók a vízen lennének. Lobogtak a zászlók, peregtek a dobok, szóltak a sípok és a trombiták, miközben hajót hajó után vontattak fel a dombokra. Az egész fantasztikus karneváli felvonulásnak látszott. Egy kis fusta vezette a menetet. Amikor ez a kis hajó szerencsésen feljutott a meredek domboldalon, körülbelül hetven hajót, köztük három- és kétevezősorosokat, fustákat, parandariákat vontattak végig gyors egymásutánban ugyanazon az úton.[5]

Az Aranyszarv-öbölben tartózkodó tengerészek és a falakon álló őrszemek már jóval dél előtt nagy rémülettel figyeltek fel a szemközti domboldal nyújtotta rendkívüli látványra. A török hajókat végül a Források Völgyénél ismét vízre bocsátották. Mielőtt az utolsó török hajó

vizet ért volna, a velenceiek kapitánya tanácskozásra ült össze a császárral és Giustinianival, majd a megbeszélés alapján összehívta a velencei hajóskapitányokat bizalmas tanácskozásra. Giustiniani volt az egyetlen kívülálló. Több javaslat hangzott el. Az egyik az volt, hogy vegyék rá a peraiakat, hogy indítsanak közös támadást az öbölben a török flotta ellen. A genovai hajók segítségével – amelyek addig még nem vettek részt a harcokban – nyílt csatában könnyen megverhették volna a törököket. Nem volt azonban valószínű, hogy Pera feladja semlegességét, és a szükséges tárgyalásokkal mindenképpen sok időt veszítettek volna. Egy másik javaslat szerint embereket kell partra tenni a túlparton, hogy tönkretegyék a Források Völgyében az ágyúkat, és megpróbálkozzanak a hajók felgyújtásával. A városban azonban nem volt elég fegyverforgató férfi ahhoz, hogy embereket küldhessenek egy ilyen kockázatos vállalkozásra. Végül egy trapezunti gálya kapitánya, Giacomo Coco, azt javasolta, hogy kíséreljék meg az éjszaka leple alatt a hajók felgyújtását, sőt ő maga vállalkozott is az akció lebonyolítására. Ajánlatát elfogadta a tanács, és úgy döntött, hogy nem értesíti a műveletről a városban élő genovaiakat. Életbevágóan fontos volt a titoktartás, és a szükséges hajókról úgyis a velenceiek gondoskodtak volna.

Coco terve az volt, hogy két nagy szállítóhajót előreküld, a hajók oldalát gyapottal és gyapjúval töltött bálákkal védi meg az ellenséges ágyútűztől. Ezt a két hajót két nagy gályának kellett követnie, amelyek feladata az esetleges ellenállás elhárítása lett volna. E két nagy hajó mögé rejtőzött volna két kicsiny, evezősök hajtotta fusta. Ezek észrevétlenül besiklottak volna a török hajók közé, elvágták volna horgonyköteleiket, és gyúlékony anyagot dobtak volna rájuk. Coco nagy csalódására az a döntés született, hogy meg kell várni a 24-ei éjjelt, mert idő kellett a velencei hajók felkészítésére. Sajnos, a titok kipattant, a városbeli genovaiak tudomást szereztek a tervről, és dühöngtek, hogy őket kizárták az akcióból. Azzal gyanúsították a velenceieket, hogy nem akarnak osztozni velük a dicsőségben. A genovaiak megbékítésére az a határozat született, hogy az egyik hajó legyen genovai. Egyetlen genovai hajó sem volt azonban kellően felkészítve, így azután a terv kivitelezése további késedelmet szenvedett, és csak 28-ára tűzték ki az akciót. Ez nagyon szerencsétlen döntés volt. Időközben a törökök jelentősen meg-

növelték a Források Völgyében felhalmozott fegyvereik mennyiségét, és az előkészületeket sem lehetett teljes mértékben titokban tartani. A hír eljutott Perába, és eljutott egy olyan genovaihoz is, aki a szultán szolgálatában állt.

Április 28-án, szombaton, két órával hajnal előtt, a bálákkal jól kirakott két nagy szállítóhajó, egy velencei és egy genovai, kióvakodott a perai falak védelme alól. Mögöttük ott volt két velencei gálya, mindegyiket negyven evezős hajtotta. A parancsnok maga Trevisano volt, a helyettese Zaccaria Grioni. Három könnyű fusta jött mögöttük, mindegyiken hetvenkét evezőssel. Coco a vezérhajón volt. A csapat mögött kisebb vízi járművek vitték a gyúlékony anyagot. Amikor elindultak, a tengerészek jól látták, hogy az egyik perai toronyból fényjeleket adott le valaki. Rögtön arra gondoltak, hogy a török flottának szóló jeladás volt, de amikor a törökök közelébe értek, minden nyugodtnak tűnt. A csendes vízen lassan haladtak a nehéz szállítóhajók és a súlyos gályák. Coco türelmetlen lett. Tudta, hogy az ő hajója meg tudja előzni az előtte haladókat, és tettvágytól hajtva, a dicsőséget szomjazva kiemelte a sorból a fustáját, és egyenesen a törökök felé tartott. Hirtelen nagy morajjal megszólaltak a parton a török ágyúk: nyilvánvalóvá vált, hogy valaki értesítette az ellenséget. Az első lövések egyike eltalálta Coco hajóját. Néhány perccel később ez a hajó még egy lövést kapott, és elsüllyedt. Csak néhány tengerésznek sikerült partra úsznia, a legtöbben, Cocót is beleértve, odavesztek. A másik fusta és a körülötte levő kis csónakok a gályák nyújtotta fedezékbe vonultak. Akkor azonban már a török ágyúk szüntelen tűz alatt tartották a hajókat, fáklyalángnál és a saját torkolattüzeik fényében céloztak. Sok találatot kapott az élen haladó két szállítóhajó. A bálák megóvták a hajókat a súlyosabb károktól, de a tengerészeket nagyon lekötötte a lövések okozta tüzek oltása, és nem tudtak törődni a kis vízi járművekkel, amelyek közül sok elsüllyedt. A törökök Trevisano gályájára irányították a legnagyobb figyelmet. A domboldalról kiinduló két lövés olyan erővel érte a gályát, hogy a víz már betört a belsejébe. Trevisano és legénysége csónakokba szállt, el kellett hagyniuk a hajót. E siker után, a hajnali fényben, a török hajók támadásra indultak. A keresztényeknek sikerült elszakadni tőlük. Másfél órás harc után mindkét fél visszatért eredeti helyére. Negyven ke-

resztény hajós úszott ki a török partra: később a nap folyamán az egész város szeme láttára leméFszárolták őket. Válaszképpen a bizánciak a városban levő kétszázhatvan török rabot kivitték a falakra, és a törökök szeme előtt lefejezték.

A csata ismét megmutatta, hogy a keresztények felülmúlták a törököket mind hajóik minőségét, mind a tengerészeti szakértelmet illetően. Ennek ellenére nagyon súlyos vereséget szenvedtek. Elveszítették az egyik gályájukat, egy fustát és körülbelül kilencvenet a legjobb tengerészeik közül. Csak egyetlen török hajó semmisült meg. A városon mély lehangoltság lett úrrá. Világossá vált, hogy nem tudják megszabadítani az Aranyszarv-öblöt a törököktől. Az ellenség nem uralta teljes mértékben a vizet, hiszen azon ott ringatózott még a keresztény flotta. A kikötő azonban nem volt többé biztonságos, és a hosszú, tengeröbölre néző városfal is számíthatott attól kezdve támadásokra. A görögök nagyon jól emlékeztek arra, hogy 1204-ben a keresztesek az öböl felőli falon át jutottak be a városba, ők tehát különösen fenyegetőnek ítélték a helyzetet. A császár és Giustiniani kétségbe volt esve. Nem tudták, hogy honnan szerezzenek elegendő embert a védelem minden pontjára.

Mohamed nagy győzelmet aratott azzal, hogy flottája felét átvitte az Aranyszarv-öbölbe, és meghiúsította a keresztények igyekezetét, amellyel a betolakodót akarták kiűzni az öbölből. Úgy látszik azonban, hogy továbbra is kitartott amellett, hogy a szárazföldi falak áttörésével fogja bevenni a várost. Az új helyzetben azonban lehetővé vált a számára, hogy szüntelenül fenyegesse a kikötő falait, és arra is maradt hajója, hogy a zárláncon kívül fenntartsa a blokádot. Még ha meg is érkezett volna egy felmentő hajóhad, és sikerült volna áttörnie a blokádot, nem lelhetett volna többé békés menedékre az öbölben. Az új helyzet azt is lehetővé tette, hogy a szultán szorosabban ellenőrizhesse Perát. A genovaiak szerepe az ostromnak ebben a szakaszában szégyenletesen kétértelmű volt. A genovai kormány szabad kezet adott a helyi hatóságoknak, és valószínűleg azt is tanácsolta, hogy őrizzék meg semlegességüket. Hivatalosan így is cselekedtek. A kolónia rokonszenve az öböl túlpartján harcoló keresztény bajtársaikkal volt. Sok polgár csatlakozott Giustinianihoz. A kolónia kereskedői továbbra is üzleteltek

Konstantinápollyal, odaküldtek minden fölösleges élelmet. Mások, igaz, a törökökkel is kereskedtek, de ezek közül sokan egyben kémek is voltak, és eljuttatták Giustinianihoz a török táborban gyűjtött értesüléseket. A perai hatóságok addig mentek semlegességük veszélyeztetésében, hogy megengedték, hogy a védők a kikötő záróláncának az egyik végét a perai falakhoz rögzítsék. Habár perai hajók nem vettek részt a harcokban, bizonyára tettek kisebb szolgálatokat a láncnál szolgálatban levő hajóknak. A genovaiak azonban nem szerették a görögöket, és még náluk is kevésbé kedvelték a velenceieket. Néhány nagyszerű katona, mint Giustiniani vagy a Bocchiardo fivérek, szívvel-lélekkel vett részt a küzdelemben, de Perában, ahol az átlagember nem érezte magát közvetlen veszélyben, az ő hősiességük túlzásnak tűnt.

A görögök és a velenceiek viszonozták a genovaiak érzelmeit. Őszintén csodálták Giustinianit, készen álltak parancsai követésére, s elismerték a többi bátor genovai érdemeit is, de Pera a szemükben a keresztény ügy árulóinak a fészke volt. Minden bizonnyal éltek ott a szultán kémei, amint azt az utolsó csata meg is mutatta. Az is igaz – gondolták –, hogy valakinek Perában tudnia kellett arról, hogy a szultán arra készült, hogy a hajóit a városfalhoz oly közeli úton átvigye az öbölhöz. Kétségkívül nem lehetett volna megakadályozni ezt a manővert, de legalább hírt kellett volna adni valamilyen formában a dologról az öböl túlsó partjára. A genovai származású Leonardo érsek némi zavarral számol be honfitársai viselkedéséről.[6]

Konstantinápoly polgárai elégedetlenek voltak Pera polgáraival, de elégedetlen volt velük a szultán is. Nem volt ideje Pera elfoglalására, amíg Konstantinápolyt ostromolta. Pera rohammal való bevételéhez annyi ember és gép kellett volna, amennyiről az ostromnak ebben a szakaszában nem tudott lemondani. Ezenkívül azt is tudta, hogy bármilyen Pera elleni akció hírére azonnal keletre indult volna egy genovai flotta, és a szultán attól tartott, hogy elveszíti a tenger feletti uralmát. Most azonban, hogy hajói az Aranyszarv-öböl vizén ringatóztak, körülfogta Perát. A kereskedők nem tudtak többé könnyedén átevezni áruikkal Konstantinápolyba, és nem vihették magukkal a török táborból származó friss híreket. Ha Pera nem akarta feladni semlegességét, igencsak keveset tehetett ebben a helyzetben a keresztény ügyért. Úgy hírlett, hogy a szultán az ottani fizetett

ügynökeitől értesült arról, hogy Pera nem szándékozik lépéseket tenni, és igen elégedett volt, hogy nem vállalnak ekkora kockázatot.[7]

A szultán most már könnyebben tudott kapcsolatot tartani mind Zaganosz pasa seregével, amely a Pera mögötti magaslaton helyezkedett el, mind a Boszporuszon levő tengeri támaszponttal. Egészen addig az egyetlen út az öböl felső végét megkerülve, mocsaras területeken át vitt, és pusztán egyetlen rövidebb út létezett: a kompon való átkelés az öböl felső részén. Most, hogy a szultán az öbölben saját hajói védelmét élvezhette, hidat készíttetett az öböl felett, alig valamivel Konstantinápoly falain túl. Hosszában párosával összekötött körülbelül száz boroshordót, ez alkotta a pontonhíd szélességét, némi távolság volt minden pár között. A hordók tetején tartógerendák voltak, és azokon keresztben pallók. A hídon egymás mellett öt ember fért el, és az alkotmány nehéz szekereket is elbírt. A pontonhoz úszó tutajokat rögzítettek, mindegyik elbírta egy ágyú súlyát. Így lehetővé vált, hogy a perai partról gyorsan csapatokat irányítsanak át Konstantinápoly falaihoz az ágyúk védelme alatt, a hídon elhelyezett ágyúk pedig újabb szögből lőhették a Blakhernai-negyed falait.[8]

A keresztények továbbra is a záróláncnál tartották hajóik zömét, hogy megakadályozzák a török flotta két részének az egyesülését, és fogadni tudják az esetleges felmentő hajóhadat. A törökök jó néhány napig nem merték megtámadni ezeket a keresztény hajókat. E hajók jelenléte azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a védők kezéből kicsúszott az Aranyszarv-öböl ellenőrzése.

8. fejezet

HALVÁNYULÓ REMÉNYEK

A szultán e támadás után nem indított újabbat a város ellen, pillanatnyilag hasznosabbnak vélte, ha gyengíti és kimeríti a védelmet. Nem szűnt meg azonban a szárazföldi falak ágyúzása. Minden éjjel polgárok csapataira volt szükség, hogy elvégezzék a szükséges javításokat. Az új török pontonhídról az ágyúk a Blakhernai-negyed falát lőtték. Időről időre török hajók futottak ki állomáshelyükről, áthajóztak az öblön, és úgy tettek, mintha a kikötő felől támadnák a falakat. Görög és velencei hajók őrködtek ott állandóan, és igyekeztek elfogni a török hajókat. Egy héten át nem volt kézitusa, és nem volt emberveszteség sem. A városban azonban számos más gonddal kellett szembenézni. Fogytán voltak a készletek. A férfiak, akiknek a falakon kellett volna őrködniük, állandóan engedélyt kértek az eltávozásra, hogy a városban élelmet keressenek feleségüknek, gyermekeiknek. Május első napjaira a helyzet olyan aggasztóra fordult, hogy a császár a templomoktól és magánszemélyektől újabb pénzösszeget gyűjtött össze, amellyel megvásárolt mindent, amit csak talált. Fölállított egy bizottságot az élelem egyenlő elosztására. A bizottság jól végezte a munkáját. Habár az adagok kicsinyek voltak, minden család megkapta a maga részét, nem is merült fel semmilyen komolyabb panasz. Abban az évszakban azonban a városbeli kertek még nem sok terményt adtak, és a halászbárkák többé már az Aranyszarvban sem szállhattak biztonságosan a tengerre. A falakon belül a lakosság sohasem tartott nagyszámú marhát, birkát vagy disznót, a meglevő állomány gyorsan csökkent, és éppen olyan gyorsan fogytak a gabonakészletek. Ekkor már nagyobb szükség volt kívülről érkező élelem-utánpótlásra, mint emberekre, mert a védők – katonák és polgárok egyaránt – éheztek, és ez a város feladásához vezethetett.[1]

Ezekkel a gondolatokkal a fejében hívta össze a császár a vezető velencei urakat és saját főtisztviselőit. Azt javasolta, hogy küldjenek el egy hajót a Dardanellákhoz, az nézze meg, közeledik-e a Minotto által megígért velencei flotta. Január 26-án írt Minotto Velencébe, és kérte, hogy indítsanak útra egy flottát, de nem kapott választ. Konstantinápolyban senki sem tudhatta, hogy milyen lassan folytak Velencében az ügyek. Habár a szenátus már február 19-én kézhez kapta Minotto levelét, két hónapba telt, mire a felmentő hajóhad végre vitorlát bonthatott. A császár nagyon bízott Loredan főkapitányban, akiről az a hír járta, hogy az egyik legkiválóbb keresztény hadvezér. A császár nem tudhatta, hogy április 13-án Alviso Longo admirális milyen utasításokat kapott. A lehető leggyorsabban Tenedoszba kellett mennie a flottájával, csak egy napra állhatott meg készletek beszerzése végett Modonban. Tenedoszban kellett horgonyoznia hajóival május 20-áig, és adatokat gyűjtenie a török flotta erejéről és mozgásáról. Azon a napon csatlakozott volna hozzá Loredan főkapitány a saját gályáival és krétai gályákkal, és akkor kellett volna együtt indulniuk a Dardanellákon át, és kiharcolniuk a bejutást a veszélyben levő városba. Azt sem tudták Konstantinápolyban, hogy Loredan csak május 7-én kapott parancsot arra, hogy elhagyja Velencét. Először Korfuba kellett vitorláznia, onnan a kormányzó gályái kísérték volna Negropontosba. Ott volt találkozója két krétai gályával, együtt mentek volna Tenedosba. Ha akkorra Longo már elhagyta volna Tenedost, hátra kellett volna hagynia Loredannak egy gályát a hírekkel és az utasítással, hogy menjen utána fel a szoroson. Loredannak egészen addig nem volt szabad a törököt provokálnia, amíg el nem éri Konstantinápolyt. Ott a császár rendelkezésére kellett bocsátania magát, és hangsúlyozni a hatalmas áldozatot, amelyet Velence hozott, amikor a segítségére sietett. Ha a császár időközben már békét kötött volna a törökkel, Loredan főkapitánynak Moreába kellett volna mennie, s erejét Tamás despota rendelkezésére bocsátania, hogy visszafoglalhasson néhány olyan falut, amelyet törvényellenesen elvettek tőle a törökök. Május 8-án a szenátus kiegészítő döntéseket hozott. Ezek szerint, ha Loredan útja során azt hallja, hogy a császár nem kötött még békét, akkor előbb Negropontost kell megfelelő védelmi állapotba hoznia. Loredannal küldtek egy velencei követet is, Bartolomeo Marcello

volt a neve. Neki az lett volna a feladata, hogy azonnal továbbmegy a szultáni udvarba, és biztosítja Mohamedet a velenceiek békés szándékai felől. Azt kellett volna előadnia, hogy a főkapitány és kísérete csak azért utazott olyan messzire, hogy hazakísérje a keleti kereskedelemben részt vevő velencei hajókat, és hogy megvédje Velence törvényes érdekeit. A követnek sürgetnie kellett volna a szultánt, hogy béküljön ki a császárral, és a császárt, hogy fogadjon el minden ésszerű török feltételt. Ha azonban Mohamed elszánta volna magát az ostrom folytatására, akkor a követnek sem lett volna szabad tovább törnie magát, hanem vissza kellett térnie jelentéstételre a szenátushoz.

A szenátus nagyon alaposan kigondolta utasításait, amelyek talán hatékonyak is lettek volna, ha az idő korlátlanul állt volna rendelkezésre. Velencében azonban senki sem ismerte még a szultán makacs jellemét, nem ismerték ostromfegyverei kiválóságát sem. Tudták, hogy Konstantinápoly veszélyben forog, de mindenki bízott abban, hogy a nagy, erődített város még nagyon hosszú ideig tartani tudja majd magát.[2]

A pápa, minden aggodalma dacára, még lassabban lépett. Csak június 5-én – egy héttel azután, hogy már mindennek vége volt – értesítette a velencei szenátust a Szentatya képviselője, a raguzai érsek, hogy a pápa öt gályát szándékozik bérelni a velenceiektől a város felmentésére. A pápa tizennégyezer dukátot volt hajlandó áldozni az ügyre, amely négy hónapra fedezte volna a legénység bérét. Velence azt válaszolta az érseknek, hogy az összeg nem elegendő. Az érsek visszatért Rómába azzal, hogy a pápának külön fizetnie kell a fegyverekért is. Velence annyit ígért, hogy időközben felkészíti az útra a gályákat.[3]

Az Aranyszarvon tartózkodó flottából egy velencei brigantin tizenkét töröknek öltözött önkéntessel a fedélzetén május 3-án estefelé a zárólánchoz közeledett. Természetesen nem ismerték az előbb felsorolt késedelmeket, és abban reménykedtek, hogy hamarosan kapcsolatba léphetnek a velencei flottával. Éjfélkor leeresztették a láncot, és kiengedték hajót. Az északi széllel és török színekben minden baj nélkül átkeltek a Márvány-tengeren, és kifutottak az Égei-tengerre.[4]

A városban a védők idegeit kezdte megviselni a nagy feszültség. A velenceiek és a genovaiak kölcsönös gyűlölete nyílt összecsapásokban mutatkozott meg. A velenceiek a genovaiakat okolták az április 28-ai

szerencsétlenségért. A genovaiak azzal vágtak vissza, hogy az egész baj Coco óvatlanságának volt a következménye. Azzal vádolták a velenceieket, hogy minden alkalmat megragadnak arra, hogy biztonságos helyre küldjék hajóikat. A velenceiek azt válaszolták, hogy sok gályájukról leszedték a kormánylapátot, és a vitorlákkal együtt a városban raktározták el. Miért nem tettek ugyanígy a genovaiak is? A genovaiak erre megjegyezték, hogy nem óhajtják csökkenteni hajóik hatékonyságát, annál is kevésbé, mert sokuknak Perában családja van, amelyre tekintettel kell lenniük. Amikor a velenceiek ismét felemlegették a vádat, hogy a genovaiak kapcsolatban állnak a szultán táborával, azt a választ kapták, hogy eddig minden ottani tárgyalásukhoz engedélyt kaptak a császártól, akinek az érdekei egybeesnek az övékével. A vádaskodások olyan nyíltan folytak, hogy a kétségbeesett császár magához hívatta a két tábor vezetőit, és könyörgött, hogy kössenek békét. „Épp elég nekünk a kapuink előtt dúló háború – panaszolta –, az Isten szerelmére, ne kezdjenek háborút egymás között." Szavainak lett némi hatása. Látszólag helyreállt az együttműködés, de a rossz légkör megmaradt.[5]

Az is valószínű, hogy ezekben a napokban a császár megpróbált tárgyalni a szultánnal. Megbízása alapján feltehetően a perai genovaiak tettek puhatolozó lépéseket. A szultán álláspontja azonban változatlan volt. A városnak feltétel nélkül meg kell adnia magát, s akkor a szultán személyesen garantálja a polgárok életét és javait, a császár pedig visszavonulhat Moreába. Ezek elfogadhatatlan feltételek voltak. Politikai hovatartozástól függetlenül senki sem volt a városban, aki elfogadta volna a megadás megaláztatását, és senki sem bízott túlságosan a szultán kegyelmében. A császár környezetében azonban számosan voltak azon a véleményen, hogy Konstantinnak el kell menekülnie a városból. A császár, ha kijut, sokkal eredményesebben dolgozhat egy törökellenes hadjárat megszervezésén, mint így, az ostromgyűrűbe zárt városban. Ha kijut, minden bizonnyal a zászlaja alá fognak sietni nemcsak a testvérei, hanem sok rokonszenvező is a Balkánról, beleértve talán magát a hős Szkander béget is. Könnyebb lenne a Nyugatot is rávenni a segítségnyújtásra, ráébreszteni a kötelességeire. Konstantin azonban nyugodtan és határozottan elvetette ezt a tervet. Attól tartott, hogyha elhagyja a várost, összeomlik a védelem. Ha a városnak vesznie kell, akkor ő is veszni akart vele.[6]

A perai genovaiaknak minden okuk megvolt, hogy békére áhítozzanak. Május 5-én a törökök a város feletti területekről elkezdték lőni a záróláncnál horgonyzó keresztény hajókat. Különösen a velenceiekre céloztak, de egy kétszáz fontos golyó egy genovai kereskedőhajót talált el, amelyen nagy értékű selyemrakomány volt, és a hajó el is süllyedt. Ez a hajó egy perai kereskedő tulajdona volt, és közvetlenül a városfal alatt horgonyozott. A város vezetősége azonnal panaszt tett a szultánnál, hangsúlyozva, hogy milyen hasznos a szultánnak Pera semlegessége. A szultán miniszterei meglehetősen ridegen fogadták a küldötteket. Tüzéreik – mondották – nem tudhatták, hogy nem ellenséges hajóról volt-e szó, egy „kalózról", aki az ellenség megsegítésére érkezett. Ha azonban a tulajdonosnak kellő bizonyítékai vannak, a szultán, amint elfoglalta Konstantinápolyt, meg fogja vizsgálni az ügyét, és teljes kártérítést fog nyújtani.[7]

Május első napján Orbán nagy ágyúja nem működött. Május 6-ára megjavították, és akkor újult erővel folytatódott a szárazföldi falak bombázása. Eközben a török hajók láthatóan csatára készültek. A védelem – helyesen – támadást tételezett fel a következő napra, és megtette a szükséges előkészületeket. Május 7-én, négy órával napnyugta után, amikor megindult a támadás, a törökök végül csak a Mezoteichionnál támadtak. Nagyszámú harcost vetettek be, akik szokás szerint létrákkal és lándzsákra szerelt kampókkal indultak harcba a betemetett árkon keresztül. Körülbelül három órán át folyt az elkeseredett harc, de a támadóknak nem sikerült bejutni a hármas falon keresztül a városba. Egy Rhangabe nevű görög katonáról csodákat meséltek: kettéhasította Amír béget, a szultán személyes zászlóvivőjét, azután azonban a törökök körülvették és lemészárolták.[8]

Habár azon az éjjelen a török flotta nem indított támadást, az öbölben olyan bizonytalan állapotok uralkodtak, hogy a következő napon a velenceiek elhatározták, hogy kirakják hajóikból az összes hadifelszerelést, és mindent az arzenálba visznek. Kilencedikén azt is eldöntötték, hogy a zárólánc őrzésével megbízott hajókon kívül minden más hajót bevisznek a Neorionnak vagy Prosphorianusnak nevezett kis öbölbe, amely az akropolisz alatt volt, a zárólánc belső oldalán, a hajók legénységét pedig kivezényelték a Blakhernai-negyed falaira, amelyek nagyon

sok kárt szenvedtek a pontonhídon működő ágyúktól. Néhány tengerész először nem akart engedelmeskedni, így azután az átszervezés eltartott május 13-áig. A tengerészek feladata főként a városfalak javítása volt.[9]

A segítség csaknem túl későn érkezett. Az előző este a törökök újabb heves támadást intéztek a falak ellen ott, ahol a Blakhernai negyed falai találkoznak a thedosiusi falakkal, és ahol a talaj emelkedik. Csaknem éjfél volt, amikor megindult a támadás, de a védők visszaverték, és a támadók hamarosan le is fújták. A falak még mindig túl erősnek bizonyultak a törökök számára.[10]

Május 14-én a szultán – aki örült a velenceiek döntésének, mert tudta, hogy az öbölben többé nem érheti támadás a hajóit – tüzérségét a Források Völgye feletti állásaikból az új pontonhídon áthozatta, és a Blakhernai-negyed falait lövette azon a részen, ahol a talaj emelkedni kezd. Mivel az ágyúk ott nem okoztak nagy kárt, két nap elteltével ismét átrendezte a tüzérségét, és az újonnan jött egységet egyesítette a Lükosz-völgyi fő tüzéregységgel. Mohamed jól látta, hogy egy esetleges roham szempontjából ott volt a legígéretesebb falszakasz. Attól a naptól kezdve a többi falrészt csak időnként ágyúzták, de itt a megnövelt erejű tüzérség szünet nélkül bombázott.[11]

16-án és 17-én a török flotta egy kis erődemonstrációra levitorlázott a Kettős Oszloptól a zárólánchoz. A lánc még mindig jól védett, és mind a két alkalommal a török hajók visszavonultak anélkül, hogy egy nyílvesszőt vagy golyót kilőttek volna. 21-én ismét hasonló manőverre került sor. Az egész flotta útra kelt, peregtek a dobok, harsogtak a trombiták. A jelenet olyan ijesztő volt, hogy a városban a harangok szavával riadóztatták a lakosságot. Ekkor azonban a hajók, miután oda-vissza hajókáztak a lánc előtt, ismét csendesen visszatértek kikötőjükbe. Feltehetően nem uralkodott valami lelkes hangulat a flotta legénysége körében. Csak nagyon kevés tengerész volt született török, és sem a szultán, sem tengernagya nem akart kockáztatni egy újabb kudarcot.[12]

A törökök azzal is kiegészítették szárazföldi akcióikat, hogy megpróbálták aláaknázni a falakat. A szultán már az ostrom első napján is elrendelt ilyen munkákat, de nem rendelkezett kellő számú tapasztalt aknásszal. Most Zaganosz pasa kiválogatta a csapataiban található hiva-

tásos bányászokat, akik a szerbiai Novo Brodo ezüstbányáiban dolgoztak. Megparancsolta nekik, hogy készítsenek egy aknát valahol a Kharisziai kapu közelében, ahol erre alkalmasnak vélték a talajt. A falaktól nagy távolságban kezdtek munkához, remélték, hogy észrevétlenek maradnak. A feladat azonban – amely szerint aknát kellett volna ásni a fal és az árok alatt egyaránt – túl nehéznek bizonyult. Fel is adták ezt a próbálkozást. Újabb aknát kezdtek ásni az egyszeres Blakhernai-fal alatt, a Kaligariai kapu közelében. Május 16-án a védők felfedezték az aknaásást. Lukasz Notarasz megadux – az ő feladata volt az ilyen váratlan és sürgős események idején a dolgok irányítása – Johannes Grant mérnököt hívta segítségül. Kérésére Grant ellenaknát ásott, bejutott a török aknába, és felégette a fa tartóelemeket. A tető beomlott, sok aknászt maga alá temetett. Ez a kudarc jó pár napra elbátortalanította a török utászokat, de május 21-én már ismét munkához láttak a fal több pontján is, főleg a Kaligariai kapu közelében. Notarasz görög csapatai végezték az elhárítás munkáját, Grant vezetése alatt. Egyes esetekben nem sikerült kifüstölniök az ellenség aknászait, máskor ciszternákból árasztották el vízzel az aknákat (a ciszternákban a bizánciak az árokba szánt vizet tárolták).[13]

A szultán ekkor egy újdonságot vetett be. Május 18-án reggel a védők elszörnyedve látták, hogy egy kerekeken mozgó magas fatorony közeledett a Mezoteikhion felé. A törökök ezt az éj leple alatt szerelték össze. A fa vázat teve- és ökörbőrökkel vonták be. Belsejében lépcsők voltak, amelyek segítségével a felső állásba lehetett jutni. A torony olyan magas volt, mint a külső védőfal. A tetejére ostromlétrákat halmoztak fel a törökök, amelyeket akkor lehet használni, ha a torony ott áll majd közvetlenül a fal mellett. Addig is arra szolgáltak, hogy védték az árok feltöltésén dolgozókat. A korábbi rohamoknál szerzett tapasztalat arra tanította a szultánt, hogy az árok még mindig számottevő akadály volt, s hogy azon keresztül szilárd utat kell építeni. 18-án a munkásai egész nap ezt az árkon átvezető utat készítették a nagy torony védelmében, és azzal a bástyával szemközt, amelyet a tüzérség már annyira lerontott, hogy a falazat anyaga beleomlott az árokba. Sötétedésre csaknem elkészültek a feladatukkal, annak ellenére, hogy a védők keményen akadályozták a munkájukat. Az árkot részben a leomlott fal

törmelékével töltötték fel, részben kővel, gallyakkal, földdel, és a nagy tornyot rávontatták a frissen elkészült útra, hogy kipróbálják annak a teherbíró képességét. Az éjszaka azonban néhány védő kilopózott, és puskaport helyezett el a töltőanyag közé. A port meggyújtották, a robbanástól tüzet fogott a fatorony, összeomlott, és emberek is odavesztek alatta. Reggelre az árok megint félig ki lett takarítva, és a védők kijavították a közeli falat és a karósáncot is. A törökök többi, ehhez hasonló tornya is használhatatlanná vált. Közülük egyeseket a védők tettek tönkre, másokat maguk a támadók vonták vissza.[14]

Az ilyen sikerek óvták a keresztényeket a lelki összeomlástól. Május 23-án volt részük az utolsó szívderítő eseményben. Azon a napon, éppúgy, mint az előzőn, a törökök megpróbálkoztak a Blakhernai-fal aláaknázásával, de a görögöknek sikerült bekeríteni, és elfogni egy csomó aknászt, köztük egy magasabb rangú tisztet is. Kínvallatás közben a tiszt felfedte a török aknák helyét, és Grant aznap és a következő napon egyiket a másik után meg is tudta semmisíteni. Az utolsó egy olyan akna volt, amelynek lejáratát nagy ravaszul elfedte a szultán egyik fatornya: ezt a védők maguktól sohasem tudták volna azonosítani. Attól kezdve a törökök felhagytak az aknaépítő tevékenységgel.[15]

Talán azért döntöttek így, mert látták, hogy a védőkre nehezedő nyomás a nélkül is megtette a magáét. Eddig meglepően kevés keresztény harcos esett el, de sok volt a sebesült, és már mindenki fáradt volt, és éhes. Nagyon kevés fegyver és lőpor volt raktáron, és az ennivaló egyre fogyott. 23-án, az aknagyőzelem napján, a keresztény remények rettentő csapást szenvedtek. Aznap délután a Márvány-tengeren egy hajó igyekezett felfelé, miközben török hajók üldözték. A hajó lerázta magáról az üldöző törököket, és a bizánciak a sötétség leple alatt megnyitották előtte a láncot. A hajó bejutott az öbölbe. Először azt hitték, hogy a felmentő flotta előfutáráról van szó, de csak az a velencei hajó tért vissza, amelyik húsz nappal korábban elindult a velencei flotta keresésére. A hajó azóta fel-alá hajózott az Égei-tenger szigetei között, de nem lelt velencei hajókra, sőt hírüket sem hallotta. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy hiábavaló a keresgélés, a kapitány megkérdezte a tengerészeket, hogy mit akarnak tenni. Az egyik azt mondta, hogy őrültség visszatérni a városba, amely közben már bizonyára török kézre került.

A többiek azonban elhallgattatták. Az a kötelességük, mondták, hogy visszamenjenek, és hírt vigyenek a császárnak, legyen a bérük élet vagy halál. Amikor Konstantin elé járultak, az uralkodó sírva mondott nekik köszönetet. Nem volt keresztény hatalom, amely csatlakozott volna Konstantinápolyhoz a kereszténységért vívott harcában. A város – mondta a császár – hitét egyedül Istenbe, Isten Szent Anyjába és a városalapító Szent Konstantinba vetheti.[16]

Ennek a hitnek is próbákat kellett kiállnia. Olyan jelek mutatkoztak, amelyek szerint maga az ég is a város ellen fordult. Ezekben a napokban ismét felidézte mindenki azokat a próféciákat, amelyek szerint egyszer elérkezik a birodalom vége. Az első keresztény császár Helena fia, Konstantin volt, és ugyanúgy fogják hívni az utolsót is. Az emberek arra is emlékeztek, hogy egy jóslat szerint a város nem veszhet el, amíg a hold az égen növekszik. Az előző héten ez a gondolat vigasztalta a védőket, de 24-én telihold volt, és a veszedelem a fogyó holddal beköszönthetett. A holdtölte éjszakáján holdfogyatkozás is volt, és három órán át teljes sötétség uralkodott. Valószínűleg az ezt követő napon – amikor már minden polgár ismerte a hírt, amelyet a velencei brigantin hozott, és amikor a holdfogyatkozás még jobban aláásta a kedélyeket – a város lakói még egyszer utoljára az Istenanyához fohászkodtak. A hívők a vállukon vitték végig a város utcáin a Szűz legszentebb arcmását, és mindenki, akire nem volt szükség a falakon, csatlakozott a körmenethez. Ahogyan lassan, ünnepélyesen vitték a szentképet, az egyszer csak leesett állványáról. Amikor az emberek fel akarták emelni, olyan nehéz volt, mintha ólomból készült volna, és csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudták ismét a helyére emelni. Amikor azután a körmenet továbbindult, hatalmas vihar tört ki. Szinte nem lehetett talpon maradni, az esővíz utcákat árasztott el, és csaknem elsodorta a gyermekeket. Félbe kellett szakítani a körmenetet. A következő napon – mintha nem lett volna már elég a rossz előjelekből – sűrű köd nehezedett a városra. Azon a vidéken májusban ez a természeti jelenség teljesen ismeretlen volt. Az isteni jelenlét felhőkbe burkolózott, hogy ne lássa senki, amikor elhagyja a várost. Éjjel, amikor a köd felszállt, sokan furcsa fényt láttak az Szent Bölcsesség temploma kupolája körül. A jelenséget egyaránt jól láthatták a török tábor lakói és a konstantinápolyi

polgárok. A dolog mindenkit felizgatott. Egy tudós megnyugtatta a szultánt: úgy értelmezte a jelenséget, hogy hamarosan az Igaz Hit fénye fogja beragyogni a szent épületet. Sajnos, a görögök és olasz szövetségeseik számára nem volt kéznél hasonló, vigasztaló magyarázat.

A falakról más fényeket is lehetett látni. Jóval a török tábor mögött mozgó fénypontok mutatkoztak a vidéken, ott, ahol rendesen sötétség honolt. Néhány bizakodó őrszem azt jelentette, hogy azoknak a csapatoknak a tábortüzeiről van szó, amelyek Hunyadi János vezetésével érkeznek a szorongatott keresztény védők felmentésére. Ez a sereg azonban nem volt sehol. Később sem tudta senki sem magyarázatát adni a furcsa fényjelenségnek.[17]

A császár miniszterei még egyszer felkeresték az uralkodót, és kérték, hogy meneküljön, amíg lehet, és egy biztonságosabb helyről szervezze a keresztény ellenállást, menjen oda, ahol támogatást találhat. A császár olyan gyenge volt, hogy elájult, míg beszéltek hozzá. Amikor magához tért, megismételte, hogy nem hagyhatja magára embereit, és velük együtt kíván meghalni.[18]

Május hava a végéhez közeledett, a kertekben, a ligetekben már nyíltak a rózsák. A hold azonban fogyott, és a bizánci férfiak és nők – az ősi Bizánc városka jelképe a hold volt – felkészültek arra, hogy szembenézzenek a válságos pillanattal, amelyről mindannyian tudták, hogy már közel volt.

9. fejezet

BIZÁNC UTOLSÓ NAPJAI

A keresztények reménye egyre fogyatkozott. Levertség uralkodott azonban a török táborban is, általános megszégyenültség és fáradtság. Már hét hete tartott az ostrom, és a hatalmas török sereg, amely nagyszerű ostromgépekkel volt felszerelve, csak csekély eredményt tudott felmutatni. Lehet, hogy a védelem kifáradt, és nagyon kevés embere és eszköze volt. A város falai is súlyosan meg voltak rongálva. Ezeken a falakon azonban még nem hatolt be török katona a városba. Állandóan fennállt a veszély, hogy nyugatról segítség érkezik. Mohamedet értesítették az ügynökei, hogy Velence hajóhadat indított útnak, sőt már azt is beszélték, hogy ez a flotta elérte Híoszt.[1] Annak is megvolt a lehetősége, hogy a magyarok átkelnek a Dunán. Az ostrom kezdetén Hunyadi János követe érkezett a török táborba, és azt állította, hogy mivel Hunyadi nem volt többé Magyarország kormányzója, a szultánnal aláírt hároméves fegyverszüneti egyezmény is érvényét veszítette.[2] Erősen megcsappant a szultán csapatainak a harci kedve is. Tengerészei megalázó vereségeket szenvedtek el, s katonái mindeddig nem nyertek csatát. Minél tovább ellenáll a város, annál jobban megtépázódik a szultán hírneve.

A török udvarban az idős vezír, Khalíl és barátai mindvégig ellenezték az ostromot. Mohamed az ő tanácsuk ellenére bocsátkozott ebbe a kalandba. Lehet, hogy nekik volt igazuk? Talán, hogy megmutassa nekik, hogy nem felelőtlenül cselekszik, s talán azért is, hogy megnyugtassa saját, jó muszlimhoz illő lelkiismeretét – aki addig nem indít harcot, míg meg nem győződik afelől, hogy a hitetlen ellenfél makacsul meg nem tagadja a megadást –, Mohamed még egy utolsó békeindítványt tett, még ha a saját feltételei szerinti békéről volt is szó. Volt a táborban egy ifjú nemes, Iszmáil, egy renegát görög fia, akit a szultán

tett meg Szinop hűbérurává. Mohamed őt küldte el a városba. Iszmáilnak voltak barátai a görögök között, és mindent el is követett, hogy meggyőzze őket: még nem késő, hogy megmentsék magukat. A görögök Iszmáil sürgetésére kineveztek egy követet, aki Iszmáillal tért vissza a török táborba. Az ember nevét nem jegyezték fel, csak annyit tudunk róla, hogy nem volt sem magas rangú, sem előkelő családból származó. Köztudomású volt, hogy a szultán igencsak kiszámíthatatlanul bánik a követekkel, és kétségkívül az volt a vélemény, hogy fontos embert nem pazarolhatnak ilyen kockázatos küldetésre. Ez alkalommal azonban Mohamed eléggé kegyesen fogadta a görög követet. Visszaküldte a városba azzal az üzenettel, hogy felfüggeszti az ostromot, ha a császár évi százezer bizánci arany fizetésére kötelezi magát. Ez esetben a polgárok minden mozdítható ingóságukkal együtt elhagyhatták volna a várost, és nem esett volna bántódásuk. Amikor a császári tanács elé tárták az ajánlatot, néhányan úgy vélték, hogy talán időt lehetne nyerni azzal, ha megígérik az adó fizetését. A többség azonban tisztában volt azzal, hogy ilyen hatalmas összeget sohasem bírnának összeszedni. Ha pedig a pénzt azonnal nem küldik el a szultánnak, az ostrom mindenképpen folytatódik. Ekkorra már senki sem akadt, aki hajlandó lett volna további ellenállás nélkül átadni Konstantinápolyt a szultánnak. Az is igaz lehet, amit a török források említenek, azazhogy a császár válaszképpen a város kivételével mindenét felajánlotta a szultánnak, holott a valóságban immár éppen az volt az egyetlen megmaradt birtoka. Ekkor a szultán azt válaszolta, hogy a görögök előtt a következő lehetőségek állnak: a város feladása, a kard általi halál vagy az iszlámra való áttérés.[3]

Ezek a tartalmatlan tárgyalások valószínűleg május 26-án, pénteken zajlottak le. Szombaton Mohamed összehívta belső tanácsát. Khalíl pasa, a nagyvezír, bízva a közélet mezején lezajlott hosszú és dicsőséges pályafutásában, felállt, és kérte, hogy hagyják abba az ostromot. Khalíl sohasem örült ennek a hadjáratnak, és az események most igazat adtak neki. A törökök nem jutottak előbbre, ellenben elszenvedtek néhány megalázó vereséget. A nyugati uralkodók bármikor megérkezhettek a város felmentésére. Velence máris elindított egy nagy flottát. Genova akarva-akaratlan, hasonló lépésre kényszerült volna nemsokára. Kínáljon a szultán olyan feltételeket, amelyeket a császár elfogadhat, és vo-

nuljon vissza, mielőtt nagyobb szerencsétlenség sújtana le. A tiszteletreméltó vezír tiszteletet parancsolt. A hallgatóságból sokan – akik emlékeztek arra, hogy mennyire hatástalanok voltak a török hadihajók a keresztényekkel szemben – megborzongtak a gondolatra, hogy nagy olasz hajók támadhatnak rájuk. A szultán végül is csak egy huszonegy éves ifjú volt. Csak nem akarná veszélyeztetni nagyszerű örökségét az ifjúság hevességével és nyugtalanságával?

A következő felszólaló Zaganosz pasa volt. Nem szerette Khalílt, és tudta, hogy a szultán sem szereti. Látta, hogy Khalíl beszéde kétségbeeséssel és reménytelenséggel töltötte el az uralkodót, s ekkor kijelentette, hogy nem osztozik a nagyvezír félelmeiben. Az európai nagyhatalmak erősen meg vannak osztva, és nem képesek közös akcióra a törökök ellen. Még ha közeledne is a velencei flotta – amelyben ő, Zaganosz nem hisz –, a törökök mind a hajók számát, mind az emberek létszámát tekintve fölényben lennének. Megemlítette azokat a baljós jeleket is, amelyek megjövendölték a keresztény birodalom bukását. Beszélt Nagy Sándorról, az ifjúról, aki egy jóval kisebb sereggel meghódította a fél világot. A támadást tovább kell erőltetni, és nem is szabad gondolni a visszavonulásra. A fiatalabb tábornokok közül sokan felugráltak, és Zaganoszt támogatták. Kiváltképpen a basibazukok parancsnoka emelt szót az erőteljes cselekvés mellett. Mohamed felderült, ez volt, amit hallani akart. Azt mondta Zaganosznak, menjen ki a táborba, és kérdezze meg a csapatoktól, hogy mit tennének. Zaganosz csakhamar visszatért az áhított válasszal. Minden ember – mondta – a támadást követeli. Akkor a szultán bejelentette, hogy amint megteszik a szükséges előkészületeket, támadni fognak.

Khalíl attól a perctől kezdve tudhatta, hogy napjai meg vannak számlálva. Khalíl mindig kedves és barátságos volt a keresztényekkel, a régi iskolához tartozó muszlim türelmével bánt velük, s nem úgy gondolt rájuk, mint a felkapaszkodott renegátok, Zaganosz vagy Mahmúd. Nem tudjuk bizonyosan, hogy kapott-e ajándékokat a görögöktől, ellenségei azonban ezt állították, és a szultán szívesen hitt nekik.[4]

A szultáni döntés híre hamar eljutott a városba. A török táborban levő keresztények nyílvesszőkre csavart levelekkel tudatták a polgárokkal a török vezetők tanácskozásának a tartalmát.[5]

Pénteken és szombaton a szárazföldi falak ágyúzása soha nem tapasztalt erősségű volt, az okozott kárt azonban még mindig gyorsan ki tudták javítani a védők. Szombat estére a karósánc erősebb volt, mint valaha. Az éjszaka folyamán azonban lehetett látni a törököket, amint fáklyafénynél mindenfélét hordanak a falak alá, hogy feltöltsék az árkot. Ágyúikat is előrehozták az újonnan létesített állásokba. Vasárnap az ágyúzást a Mezoteikhionnál emelt karósáncra összpontosították. A nagy ágyú három közvetlenül odairányított lövése leomlasztotta a sánc egy részét. Giustiniani, aki a javítási munkákat felügyelte, könnyebben megsebesült, és pár órára visszavonult. Ezalatt ellátták és bekötötték a sebét. Az éj leszállta előtt visszatért a helyére.[6]

Ugyanazon a napon, május 27-én, a szultán végiglovagolt a táboron, és bejelentette, hogy hamarosan sor kerül a nagy támadásra. Heroldjai követték, időnként megálltak, és az iszlám parancsának megfelelően kihirdették, hogy a hit harcosainak háromnapi szabad rablás lesz a jutalmuk a bevett városban. A szultán megesküdött az örök Istenre és prófétájára, valamint még négyezer prófétára, atyja és gyermekei lelkére, hogy a városban található kincseket igazságosan fogja elosztani a csapatok között. A bejelentést örömkiáltások fogadták. A városfalakon belül is jól hallhatták a védők a muszlimok diadalmas kiáltásait: „Nincs más Isten, csak Allah, és Mohamed az ő prófétája."[7]

Azon az éjszakán is – éppúgy, mint szombat éjjel – jól lehetett látni, amint a török munkások a fáklyák fényénél egyre több anyagot hordanak az árokba, és fegyvereket halmoznak fel a partján. Ezen az éjszakán a törökök rendkívül izgatottan dolgoztak, kiabáltak, énekeltek. Munkájukat bátorítóan kísérte a sípok, dobok, trombiták, dudák és lantok muzsikája. Olyan nagy volt a világosság, hogy egy rövid ideig az ostromlottak abban reménykedtek, hogy talán ég a török tábor, és kisiettek a falakra, hogy lássák a tűzvészt Amikor rájöttek a nagy fényesség valódi okára, nem tehettek mást, mint letérdeltek és imádkoztak.[8]

Éjfélkor váratlanul leállt a munka, kihúnytak a fények. A szultán elrendelte, hogy a hétfő legyen a pihenés és az engesztelés napja, és harcosai készüljenek fel a keddi végső rohamra. Ő a csapatok megszemlélésével töltötte a hétfőt, és parancsokat osztogatott. Először is nagy kísérettel átlovagolt az Aranyszarv feletti hídon a Kettős Oszlophoz,

hogy meglátogassa tengernagyát, Hamza béget. Hamza azt a parancsot kapta, hogy a következő napon hajóival jusson át a záróláncon, és vegye körül a Márvány-tengerre néző városfalakat. Embereinek ostromlétrákat kellett magukkal vinni, és mind a hajókról, mind a kisebb csónakokról meg kellett próbálkozniuk a falak megmászásával. Ha ez kivihetetlennek bizonyulna, akkor pedig szüntelenül támadást kell mímelniük, hogy az ottani védők közül senki se hagyhassa el a helyét. Amikor Mohamed visszalovagolt, hogy hasonló parancsot adjon az Aranyszarv vizén tartózkodó hajóinak, megállt Pera kapuinál, és maga elé rendelte a város elöljáróit. Szigorúan megparancsolta nekik, hogy a következő napon egyetlen polgár se nyújtson segítséget Konstantinápolynak. Engedetlenség esetére azonnali megtorlást helyezett kilátásba. Azután visszatért a sátrába, ahonnan csak délután került elő. Akkor végiglovagolt a szárazföldi falak előtt, elbeszélgetett a tisztekkel, és buzdította a táborban pihenő katonákat.[9] Amikor látta, hogy minden a kedve szerint alakul, összehívatta minisztereit és a sereg vezetőit, és beszédet tartott előttük.

Kritobolosz történész jegyezte fel számunkra ezt a beszédet. Kritobolosz, mint minden művelt bizánci, Thuküdidész tanítványa volt, és így hősei szájába olyan beszédeket adott, amelyeket azok a véleménye szerint nagy valószínűséggel elmondhattak volna. A szavak tehát a történetíró szavai, mégis képet alkothatunk arról, hogy mit is mondhatott valójában embereinek a szultán. Mohamed fölemlegette a nagy gazdagságot, amely még mindig fel volt halmozva a városban, és a zsákmányt, amely hamarosan az övék lesz. Emlékeztetett arra, hogy századokon keresztül az igazhitűek szent kötelessége volt a keresztény főváros elfoglalása, és hogy a mohamedán hagyomány sikerrel kecsegtetett. A város nem bevehetetlen – mondta. Az ellenség csekély számú, kimerült, nincs fegyvere, nincs élelme, és belsőleg megosztott: az olaszok minden bizonnyal nem óhajtanak meghalni egy városért, amely nem is az ő hazájuk. Másnap – jelentette ki Mohamed – az egyik támadást a másik után fogja indítani embereivel, míg csak a kimerült és reményt vesztett védők meg nem hódolnak. Felszólította a tisztjeit, hogy legyenek bátrak, és tartsanak fegyelmet. Végül megparancsolta nekik, hogy térjenek sátraikba, pihenjenek, és legyenek készen a támadást hírül adó

jelre. A vezető parancsnokok még vele maradtak, és megkapták a végső utasításokat. Hamza tengernagy már ismerte a feladatát. Zaganosz, miután emberekkel látta el azokat a hajókat, amelyeknek az Aranyszarvra néző falakat kellett támadniuk, azt a parancsot kapta, hogy keljen át seregével a hídon, és a Blakhernai-szakaszon támadjon. Jobbján Karadzsa pasa támad majd a Kharisziai kapunál. Iszháq és Mahmúd az ázsai csapatokkal a Szent Romanosz polgári kapu és a Márvány-tenger közötti szakaszt támadja, és az erőket a 3. katonai kapura összpontosítja. A szultán Khalíllal és Sarujával a fő támadást szándékozott irányítani a Lükosz völgyében. Miután a szultán ismertette akaratát, elvonult vacsorázni, majd lefeküdt.[10]

A falakon kívül egész nap furcsa csendesség uralkodott. Még a nagy ágyúk is hallgattak. Néhányan azt mondogatták a városban, hogy a török visszavonuláshoz készülődik, de optimizmusuk hiábavaló próbálkozás volt a jókedv fölélesztésére. Mindenki nagyon jól tudta, hogy elérkezett a válságos, döntő pillanat. Az utolsó néhány nap során a védők ideges kimerültsége a görögök, velenceiek, genovaiak közötti kölcsönös vádaskodásban mutatkozott meg. A velenceiek és a görögök szemében Pera semlegessége azt sugallta, hogy ne bízzanak meg a genovaiakban. A velenceiek pökhendisége egyaránt sértette a görögöket és a genovaiakat. A velenceiek városnegyedük műhelyeiben fapajzsokat és védőköpenyeket készítettek. Minotto megparancsolta a görög munkásoknak, hogy az elkészült eszközöket szállítsák a Blakhernai-negyed falai védelmére. A munkások megtagadták az engedelmességet, és előbb a bérüket követelték, persze nemcsak mohóságból, amint azt a velenceieknek kényelmesebb volt elhinni, hanem azért is, mert nem szívesen fogadtak el parancsokat egy olasztól, és mert valóban szükségük volt a pénzre vagy helyette némi szabadidőre, hogy élelmet vegyenek vagy találjanak éhező családjuknak. Kevés velenceivel volt ott a városban a családja, a genovai feleségek és gyermekek meg kényelemben éltek Perában. Az olaszok sohasem értették meg teljesen azt a szorongást, amely a görögöket jellemezte, hiszen az ő családjuk osztozott a harcosok sorsában. Néha stratégiai kérdésekről is folyt a vita. Amikor világossá vált, hogy közeledik a nagy támadás, Giustiniani engedélyt kért Lukasz Notarasz megaduxtól, hogy engedje át az ágyúit a Mezoteikhion védelmére, ahol

minden fegyverre nagy szükség volt. Notarasz nem teljesítette a kérést. Az volt a véleménye – és az nem nélkülözött minden alapot –, hogy az öböl falai felől szintén támadni fognak a törökök, és hogy ezeknek a falaknak a védelme különben sem volt megfelelő. Izgatott szóváltásra került sor, és a kimerült császárnak kellett közbeavatkoznia. Úgy látszik, végül Giustiniani álláspontja győzött. Leonardo érsek az ortodoxok elleni gyűlölettől hajtva kijelentette, hogy a görögök attól tartottak, hogy a védőknek járó dicsőség majd a latinokat fogja illetni, és ezért alattomosak voltak, s csak félszívvel engedelmeskedtek. Megfeledkezett arról, hogy a Lükosz völgyében körülbelül ugyanannyi görög harcolt, mint amennyi olasz. Még neki is el kellett ismernie, hogy amikor a csata megkezdődött, egyetlen görögből sem hiányzott a bátorság.[11]

Ezen a hétfőn, tudván, hogy közel a válságos pillanat, katonák és polgárok elfeledkeztek nézeteltéréseikről. Mialatt a férfiak a megtépázott falakat javítgatták, nagy körmenet formálódott. A török tábor csendjével ellentétben zúgtak a város templomaiban a harangok, megszólaltatták a fából készült gongokat is, és a hívők ikonokat és szent ereklyéket vittek körbe az utcákon s a falakon. Meg-megálltak, hogy a szent jelenlét megáldhassa azokat a helyeket, ahol a legnagyobb volt a kár, a legfenyegetőbb a veszély. Az ereklyéket követő tömegben a görögök és az olaszok, az ortodoxok és a katolikusok együtt énekelték a himnuszokat, és a kyrie eleisont ismételgették. Maga a császár is csatlakozott a körmenethez, s amikor az véget ért, összehívta a parancsnokokat, a nemeseket, görögöket és olaszokat egyaránt, és beszédet intézett hozzájuk. Két fültanú is feljegyezte a beszédét, a titkára, Phrantzes és a mütilenei érsek. Mindketten a maguk módján rögzítették a beszédet, megtűzdelték tudós idézetekkel és kegyes aforizmákkal, és olyan szónoki formába bújtatták a mondanivalót, amellyel ez a beszéd valószínűleg nem rendelkezett. Előadásuk azonban nagymértékben egybeesik, és így megismerhetjük a beszéd lényegét. Konstantin bejelentette hallgatóságának, hogy a küszöbön áll a nagy támadás. Görög alattvalóinak azt mondta, hogy az embernek mindig készen kell állnia, hogy meghaljon vagy a hitéért, vagy a hazájáért, vagy a családjáért, vagy az uralkodójáért. Népének most arra kell felkészülnie, hogy mindezen okokért együttesen haljon meg. Beszélt a nagy császári város dicsősé-

géről, ősi hagyományairól. Szólt a hitetlen szultán árulásáról, aki azért robbantotta ki a háborút, hogy elpusztítsa az igaz hitet, és Krisztus székébe hamis prófétáját ültesse. Arra akarta ráébreszteni hallgatóságát, hogy érezzék, ők az antik Görögország és Róma hőseinek a leszármazottai, és méltónak kell lenniük őseikhez. A maga részéről – mondta Konstantin – ő készen áll meghalni hitéért, városáért és népéért. Ezután az olaszokhoz fordult, köszönetet mondott nekik eddigi nagy szolgálataikért, és kijelentette, hogy a küszöbön álló csatában nagyon számít rájuk. Arra kérte mind a görögöket, mind az olaszokat, hogy ne ijedjenek meg az ellenség nagy számától, a barbár trükköktől, a lángoktól és a lármától, amelynek a célja pusztán az ijesztgetés. Legyenek lelkesek, legyenek hősiesek, kemények, állhatatosak, és Isten segítségével az övék lesz a győzelem.

Minden jelenlevő felállt, és arról biztosította a császárt, hogy kész feláldozni érte életét és otthonát. Akkor a császár lassan körbejárt a teremben, és mindenkitől egyenként bocsánatot kért az esetleg elkövetett igazságtalanságokért. A jelenlevők követték a példáját, megölelték egymást, ahogyan a halálra készülők szokták tenni.[12]

Már csaknem véget ért a nap. Még mindig nagy tömegek áramlottak az Szent Bölcsesség temploma felé. Az elmúlt öt hónap során igazi vallásos görög nem lépte át a templom kapuját, ahol latinok és renegátok mocskolták be a szent liturgiát. Azon az estén azonban eltűnt a keserűség. A falakon őrködők kivételével szinte egyetlen polgár sem maradt távol ettől az istentisztelettől, amelynek során kétségbeesetten kérték az ég közbenjárását. Papok, akik halálos bűnnek tartották a Rómával való egyesülést, most együtt celebráltak az oltárnál az egyesülés pártján álló testvéreikkel. Ott volt a bíboros, és vele olyan püspökök, akik különben sohasem ismerték volna el a tekintélyét. A nép pedig meggyónt és megáldozott, és nem törődött azzal, hogy ortodox vagy katolikus pappal van-e dolga. Ott voltak az olaszok és a katalánok is, együtt a görögökkel. Az aranymozaikok, amelyeken ott sorakoztak Krisztusnak és szentjeinek meg a bizánci császároknak és császárnéknak az arcmásai, az ezernyi lámpa és gyertya fényében csillogtak, és alattuk utoljára mozogtak csodálatos öltözékeikben a papok a liturgia ritmusára. Abban a pillanatban egység uralkodott a konstantinápolyi egyházban.[13]

Amikor feloszlott a császári tanács, a miniszterek és a katonai parancsnokok átlovagoltak a városon, hogy csatlakozzanak a templomban imádkozókhoz. Mindegyik meggyónt, megáldozott, majd visszatért a helyére: el voltak szánva, hogy vagy győznek, vagy meghalnak. Amikor Giustiniani görög és olasz bajtásaival a kijelölt helyre ért, és átment a belső faltól a külső falhoz, a karósánchoz, megparancsolta, hogy zárják be mögöttük a belső fal kapuit. Így vágta el a visszavonulás lehetőségét.[14]

Este későn maga a császár is odalovagolt arab kancáján a nagy katedrálishoz, és megbékélt Istennel. Azután a sötét utcákon át visszatért a Blakhernai-palotába, összehívta házanépét. Ahogyan a minisztereivel tette, tőlük is bocsánatot kért minden esetleg ellenük elkövetett igazságtalanságért, és elbúcsúzott tőlük. Már csaknem éjfél volt, amikor ismét lóra szállt, és a hűséges Phrantzes társaságában végiglovagolt a szárazföldi falak mentén. Ellenőrizte, hogy minden rendben van-e, és hogy bezárták-e mindenütt a belső fal kapuit. A Blakhernai-palotába visszatérve leszállt a Kaligariai kapunál, és Phrantzesszal együtt felment a Blakhernai-fal legszélső bástyájára, ahonnan mindkét irányba elnézhetett a sötétségben, balra a Mezoteikhion felé és jobbra az Aranyszarv irányába. Alattuk hallható volt, ahogyan az ellenség nagy zajjal a feltöltött árkon keresztül szállítja ágyúit. Ez a tevékenység napszállta óta tartott, amint arról az őrszemek értesítették a császárt. A távolban fények látszottak, a török hajók mozogtak az Aranyszarvon. Phrantzes vagy egy óra hosszat állt ott, az urával együtt. Akkor Konstantin elbocsátotta őt, és soha többé nem találkoztak. Nemsokára elkezdődött a csata.[15]

10. fejezet

KONSTANTINÁPOLY ELESTE

Május 28-a hétfői napra esett, napfényes szép idő volt délután. A nyugati látóhatár felé tartó nap sugarai egyenesen a védők arcába tűztek, szinte elvakították őket. Ekkor lendült mozgásba a török tábor. Ezrével jöttek elő az emberek, hogy befejezzék az árok betemetésének a munkáját, mások ágyúkat és egyéb harci gépeket vontattak előbbre. Napnyugta után az ég beborult, hirtelen erős zápor tört ki, de a munkálatok megszakítás nélkül folytak tovább, és a keresztények semmit sem tudtak tenni ellene. Hajnali fél kettőkor a szultán úgy látta, hogy minden rendben van, és kiadta a parancsot a támadásra.[1]

A hirtelen feltámadó zaj borzalmas volt. A törökök, harci kiáltásaikat hangoztatva, támadásba lendültek végig a falak mentén. Dobok és trombiták hangja ösztönözte őket. A keresztény csapatok csendben várakoztak, amikor azonban az őrök riadót fújtak, megszólaltak a falak melletti templomok harangjai, és a jelzés templomról templomra körbejárt, figyelmeztetett mindenkit. Végül a város összes harangja zengett. A támadás helyétől hárommérföldnyire, a Szent Bölcsesség templomában a hívők így szereztek tudomást a csata kezdetéről. Minden fegyverforgatásra képes férfi visszatért kijelölt helyére, az asszonyok és az apácák is a falakra siettek, köveket meg gerendákat cipeltek, és vödörszámra a vizet a védők felüdítésére. Az öregek és a gyermekek elhagyták a házakat, és a templomokba gyűltek, a szentek és az angyalok védelmében bízva. Egyesek a saját plébániájukat, mások az Aranyszarv mellett a nagy Szent Theodózia-templomot keresték fel. Kedden Szent Theodózia ünnepe volt, és a templom tele volt a kertekben és parkokban szedett rózsákkal. Theodózia bizonyára nem fogja elhagyni híveit. Mások a nagy székesegyházhoz mentek, mert emlékeztek a régi jóslatra, amely szerint a hitetlenek behatolhatnak a városba, sőt a szent épü-

letbe is, de az Úr angyala meg fog ott jelenni, és lángpallosával kiűzi őket onnan. A hajnalt megelőző sötétben a gyülekezetek a templomokban vártak és imádkoztak.

A falakon nem volt idő az imádkozásra. A szultán gondosan készítette el terveit. Fennhéjázó szavai ellenére a harci tapasztalatok megtanították arra, hogy tisztelje az ellenséget. Úgy határozott, hogy ez alkalommal leveri ellenfelét, még mielőtt legjobb csapatait kellene bevetni. Ezért először az irreguláris basibazuk egységeket vetette be: sok ezer ilyen katona állt a rendelkezésére, sok országból és sokféle népből származó kalandor. Voltak köztük törökök is, de sok volt a keresztény, szlávok, magyarok, németek, olaszok, sőt még görögök is. Mind készen álltak a harcra keresztény testvéreik ellen, cserében a szultántól kapott fizetségért és a zsákmányolásra vonatkozó ígéretért. Legtöbbjük maga gondoskodott fegyverzetéről, ezért azután eléggé vegyesen voltak ellátva kardokkal, szablyákkal, íjakkal és parittyákkal, s volt náluk néhány szakállas puska is. A sereg vezetői rengeteg ostromlétrát osztattak szét közöttük. Ezek a katonák nem voltak megbízhatók. Az első rohamra kiválóan megfeleltek, de ha az nem vezetett azonnal sikerre, nagyon hamar elbátortalanodtak. Mohamed ismerte ezt a gyengéjüket, s mögéjük botokkal és korbácsokkal felszerelt katonai rendőrségi osztagokat helyezett. Az ő feladatuk volt, hogy ösztökéljék a basibazukokat, és büntessék a megingókat. A katonai rendőrség mögött ott voltak a szultán janicsárjai. Ha egy megrémült irreguláris harcos át is szökött a katonai rendőrség láncán, a janicsárokba ütközött, akik parancsba kapták, hogy a menekülőket görbe kardjaikkal mészárolják le.

A vonal egész hosszában beindult a basibazukok támadása, de csak a Lükosz völgyében volt igazán kemény. Másutt a falak még mindig nagyon erősek voltak, az ottani támadások fő célja az volt, hogy minél több védőt tartsanak távol a döntő fontosságú helyektől, ahol azután igen vad volt a harc. A basibazukoknak olyan katonákkal kellett szembeszállniuk, akik náluk sokkal jobban voltak kiképezve és fölfegyverezve. További nehézséget okozott a támadók nagy száma: harc közben egymást akadályozták. A rájuk hajigált kövek egyszerre többet is megsebesítettek vagy harcképtelenné tettek közülük. Néhányan megpróbálkoztak a visszavonulással, de a legtöbbjük kitartott, a falnak és a

karósáncnak támasztották létráikat, s megpróbáltak feljutni a falakra, rendszerint azonban levágták őket, még mielőtt felértek volna. Giustiniani görög és olasz harcosai megkapták a városban található összes muskétát és csatakígyót. Maga a császár is ellátogatott hozzájuk, és bátorította őket. Közel kétórás harc után Mohamed elrendelte, hogy a basibazukok vonuljanak vissza. Támadásukat visszaverték, a védők úrrá lettek a helyzeten, de a basibazukok mégis teljesítették feladatukat: kifárasztották a védőket.

Néhány keresztény abban reménykedett, hogy csak egy elszigetelt éjszakai támadásról volt szó, amelynek a célja a védők erejének a kipuhatolása. Mindannyian sóvárogtak egy kis pihenésre, de nem volt benne részük. Alig rendezték soraikat, alig javítgatták ki gerendákkal és földdel töltött hordókkal a karósáncot, máris megindult a második támadás. Az Iszháq seregéhez tartozó anatóliai törökök egységei özönlöttek le a dombról, a Szent Romanoszról elnevezett kapu közelében, le a völgybe, és szembefordultak a karósánccal. Ezeket a katonákat könnyű volt felismerni különleges egyenruhájukról és mellvértjükről. Ismét megszólaltak a falak közelében álló templomok harangjai, és riadóztatták a várost. Hangjukat azonban elnyomta Orbán ágyújának a bömbölése, meg a többi ágyúé, amelyek ismét hozzáláttak a falak rombolásához. Az anatóliaiak néhány perc alatt támadásba lendültek. Az irreguláris egységekkel ellentétben jól felszerelt, fegyelmezett katonák voltak, mind hithű muszlim, mindet hajtotta a dicsőség vágya, hogy elsőként hatoljon be keresztény városba. Trombitásaik és dudásaik vad muzsikája bátorította őket, amikor nekirontottak a karósáncnak. Egyik a másik vállára állt, hogy rögzíteni tudják létráikat, és feljuthassanak a falakra. A jelzőtüzek gyenge fényénél nehéz volt látni, hogy mi is történik valójában, és a holdat szinte végig felhők borították. A szűk frontszakaszon az anatóliaiakat éppen úgy akadályozta nagy számuk, mint az előttük ott harcoló basibazukokat. A köztük uralkodó fegyelem és a kitartásuk még csak növelte a veszteségeiket, amikor a védők köveket hajigáltak rájuk, visszalökték létráikat, vagy kézitusába keveredtek velük. Hajnal előtt egy órával, amikor úgy látszott, hogy a második támadás is kudarcba fullad, Orbán ágyújának az egyik lövése telibe találta a karósáncot, és több méter hosszan lerombolta. Hatalmas porfelhő keletkezett,

amint a sánc földje szerteszállt a levegőben. A védők látását csökkentette a puskapor fekete füstje is. A lövés szakította résen vagy háromszáz anatóliai igyekezett befelé. A keresztények azonban a császár vezetése alatt körülfogták őket, a többséget levágták, másokat visszaszorították az árokba. Ez a kudarc letörte az anatóliaiakat. Lefújták a támadást, és a harcosok állásaikba vonultak vissza. A védők diadalkiáltások közepette hozzákezdtek a karósánc kijavításához.

Nem jártak több szerencsével a törökök a többi falszakaszon sem. A szárazföldi fal déli részén Iszháqnak sikerült olyan nyomást gyakorolni a védőkre, hogy ne küldhessenek segítséget a Lükosz völgyébe. Mivel azonban legjobb csapatai máris ott harcoltak, nem kezdhetett komolyabb támadásba. A Márvány-tenger partján Hamza bég csak nagy nehézségek árán tudta megközelíteni a partot. Csak néhány partra szálló egységet tudott kiállítani, azokat pedig könnyedén visszaverték a szerzetesek és Orhán herceg meg az emberei, akikre ott a védelem feladata hárult. Az Aranyszarv mentén a törökök mindenütt támadást színleltek, de sehol sem bontakozott ki valódi roham. A Blakhernai-negyedben keményebb volt a harc. A kikötőnél, a mélyebben fekvő részeknél szünet nélkül támadtak azok a csapatok, amelyeket Zaganosz hozott át a pontonhídon. Hasonlóan cselekedtek Karadzsa pasa emberei a magasabban fekvő részeken. Minotto és a velenceiek derekasan tartották a rájuk bízott szakaszt Zaganosz pasa, a Bocchiardo testvérek pedig Karadzsa ellenében.

Az a hír járta, hogy a szultán panaszkodott az anatóliaiak sikertelensége miatt. Valószínű azonban, hogy nekik is csak azt a feladatot szánta, mint az irreguláris alakulatoknak, azaz hogy fárasszák ki az ellenséget, és tulajdonképpen nem a városba akarta bejuttatni őket. Nagy jutalmat ígért annak a katonának, aki elsőként tör majd át sikeresen a karósáncon, de jobban szerette volna, ha ez a kitüntetés kedvelt janicsárjai egyikét illette volna. Eljött az idő, hogy a janicsárok is beavatkozzanak a harcba. A szultán aggódott: a janicsárok esetleges kudarca után nem nagyon lehetett volna tovább folytatni az ostromot. Gyorsan kiadta parancsait. Mielőtt meg a keresztények felüdíthették volna magukat, és alaposabban kijavíthatták volna a karósánc sérüléseit, nyilak, gerelyek és golyók záporoztak rájuk. A szaporán hulló tárgyak mögött párosával közeledtek a janicsá-

rok. Nem rohantak vadul előre, mint a basibazukok vagy az anatóliaiak, hanem tökéletes rendet tartottak, amelyet az ellenség lövedékei sem bontottak meg. A katonákat biztató harci zene olyan hangos volt, hogy a Boszporusz túlpartján is hallatszott, és elnyomta az ágyúk dörgését. Mohamed az árokig engedte a janicsárokat, ő maga is ott állt, és kiáltásokkal biztatta az elhaladókat. A karósáncot egymást követő hullámokban támadták a friss, nagyszerű, alaposan fölfegyverzett katonák, ledöntötték a tetején levő, földdel töltött hordókat, lerombolták a tartógerendákat, és a szilárd pontoknál rögzítették ostromlétráikat. Az első vonalban harcolók rendbontás és pánik nélkül helyet adtak minden újabb hullámnak. A keresztények ekkorra már kimerültek. Több mint négy órája harcoltak, és csak pár percnyi pihenőjük volt. Elkeseredetten küzdöttek azonban, mert tudták, ha lazítanak, az a véget jelentheti. Mögöttük a városban ismét megkondultak a harangok, és a nép imája szállt az ég felé.

A karósáncon ekkor már kézitusa folyt. A janicsárok vagy egy órán át nem tudtak előrenyomulni. A keresztények egy darabig enyhülni érezték a török nyomást, de a sors ismét ellenük fordult. A Blakhernai-fal sarkán, közvetlenül ott, ahol ez a fal csatlakozott a hármas theodosiusi falhoz, volt egy torony tövében a Kerkoporta (Cirkusz) nevű, kis, vészkijáratszerű kapu. Ezt a kaput már évekkel ezelőtt lezárták, de idős emberek még emlékeztek rá. Közvetlenül az ostrom kezdete előtt nyitották meg újra, hogy onnan törjenek ki időnként az ellenségre. A harcok során a Bocchiardo testvérek és embereik nagyon nagy hasznát vették ennek a kapunak Karadzsa pasa csapatai ellen. Végül azonban valaki egy kitörésből visszatérve, elfelejtette bezárni maga mögött ezt a kis kaput. Néhány török észrevette a nyílást, berontott a kapu mögötti udvarba, és elkezdett felkapaszkodni a belső lépcsőn a fal tetejére. A kapu környékén tartózkodó keresztény harcosok látták, hogy mi történt, igyekeztek közelebb nyomulni, hogy úrrá lehessenek a helyzeten, és megakadályozzák, hogy még több török hatoljon be. A zűrzavarban körülbelül ötven török maradt a falakon belül. Körül lehetett volna venni, és meg lehetett volna ölni őket, ha éppen akkor nem következett volna be egy még nagyobb szerencsétlenség.

Közvetlenül napkelte előtt egy csatakígyóból közelről leadott lövés áthatolt Giustiniani mellvértjén. Giustiniani erősen vérzett, nagy fáj-

dalmai voltak, és kérte az embereit, hogy vigyék el a csatatérről. Emberei egyike a közelben harcoló császárhoz ment, hogy elkérje tőle a belső fal kis kapujának a kulcsát. Konstantin Giustinianihoz sietett, és kérte, hogy ne hagyja el a helyét. Giustiniani idegei azonban felmondták a szolgálatot: kitartott amellett, hogy vissza akar térni a városba. Kinyitották a kaput, testőrei bevitték a városba, végig az utcákon, le a kikötőhöz, és elhelyezték egy genovai hajón. Csapatai azonban észrevették a távozását. Egyesek arra gondolhattak, hogy visszavonult a belső falak védelmére, de a legtöbben arra a következtetésre jutottak, hogy a csata elveszett. Valaki rettegve kiáltott fel, hogy a törökök átjutottak a falon. Mielőtt még újra bezárták volna a belső kis kaput, a genovaiak nekilendültek, és megindultak rajta befelé. A császár és görögjei egyedül maradtak a harctéren.

Az árok túlpartjáról a szultán észlelte a védők között kitört pánikot. „A város a miénk" – kiáltással elrendelte janicsárjainak az ismételt támadást. Ezt egy Haszan nevű óriási katona vezette csapat irányította. Haszan feljutott a karósáncon ütött rés tetejére, és őt tartották a kitűzött díj nyertesének. Körülbelül harminc janicsár követte. A görögök ellenálltak. Haszant térdre kényszerítette egy kilőtt kő, és elesett, tizenhét társával együtt. A többiek azonban ott maradtak a karósáncon, és egyre több janicsár csatlakozott hozzájuk. A görögök még mindig makacsul ellenálltak. Az ellenség számbeli fölénye arra kényszerítette azonban őket, hogy visszavonuljanak a belső falhoz. Ez előtt is volt egy árok, amelyet egyes helyeken jócskán kimélyítettek, mert onnan ásták ki a földet a karósánc erősítéséhez. Sok görög belekényszerült ebbe az árokba, és nem könnyen kecmergett ki belőle, hiszen az árok túlsó oldalán a nagy belső fal állt. A karósánc tetején álló törökök lőttek rájuk, és sokat megöltek közülük. Nemsokára sok janicsár is elérte a belső falakat, és minden ellenállás nélkül megmászta. Ekkor valaki felpillantott, és meglátta a Kerkoporta feletti tornyon lengő török zászlót. Felhangzott a kiáltás: „A várost bevették."

Mialatt a császár Giustinianit kérlelte, közölték vele, hogy a törökök behatoltak a falakon a Kerkoportánál. Azonnal odalovagolt, de későn érkezett. Az ottani genovaiakra is átragadt a félelem. A zűrzavarban lehetetlenség volt ismét becsukni a kaput. A törökök tovább özönlöttek

be rajta, és a Bocchiardik emberei túl kevesen voltak ahhoz, hogy feltartóztassák őket. Konstantin megfordította a lovát, és visszavágtatott a Lükosz völgyébe, a karósáncon ütött réshez. Vele volt az a bátor spanyol is, Don Francisco de Toledo, aki az unokatestvérének mondta magát. Ott volt még igazi unokatestvére, Theophilosz Paleologosz és egy hű bajtársa, Dalmata János is. Együttesen próbálkoztak – hiába – a görögök bátorításával: túl nagy volt már az öldöklés. Leszálltak a lóról, és néhány percig ők négyen védték az utat, amely ahhoz a kapuhoz vezetett, amelyen át Giustinianit bevitték a városba. A védelem azonban teljesen összeroppant. A kaput a menekülni próbáló keresztény katonák torlaszolták el, és egyre több janicsár csapott le rájuk. Theophilosz azt kiáltotta, hogy inkább meghal, mintsem tovább éljen, és a beözönlő törökök közé vetette magát. Konstantin is tudta már, hogy országa elveszett, és nem szándékozott túlélni a császárságot. Levetette császári jelvényeit, és Don Franciscóval és Dalmata Jánossal az oldalán követte Theophilosz példáját. Senki sem látta többé őket.[2]

Az utcákon végighömpölygött a kiáltás, hogy a város elveszett. Az Aranyszarvról és partjáról keresztények és törökök egyaránt láthatták a török zászlókat lobogni a magas Blakhernai-tornyon, ott, ahol néhány perccel korábban még a császári sas és Szent Márk oroszlános lobogója lengett. Itt-ott még egy darabig folytatódott a harc. A Kerkoporta melletti falszakaszon a Bocchiardo testvérek és embereik tovább harcoltak, de hamarosan belátták, hogy ők sem tehetnek többet. Átvágták magukat az ellenségen, le az Aranyszarvig. Paolót elfogták és megölték, de Antonio és Troilo feljutott egy genovai hajóra, amely, kijátszva a törökök figyelmét, átvitte őket Perába. A Blakhernai-palotánál Minottót és a velenceieket bekerítették a törökök. Sokan elestek, a kapitány és néhány vezető pedig fogságba került.[3]

A török sereg fényjelek segítségével értesült arról, hogy harcosaik behatoltak a városba. Az Aranyszarvon tartózkodó török hajók igyekeztek partra tenni az embereiket, hogy támadhassák a kikötőre néző falakat. Nagyon csekély ellenállásba ütköztek, kivételt csak a Horaia-kapu képezett, a mai Aivan szeráj közelében. Ott két krétai hajó legénysége elbarikádozta magát három toronyban, és nem gondolt a megadásra. A görögök mindenünnen hazamenekültek, abban a remény-

ben, hogy legalább a családjukat még megmenthetik. A velenceiek a hajóikhoz tartottak. Nem sokkal később egy csapat török áttörte a Platae-kaput, annak a völgynek a bejáratánál, amelyet még ma is ural Valens nagy vízvezetéke. Egy másik egység a Horaia-kapun nyomult be. Ahol bejutottak, kis osztagokat küldtek körbe a falak mentén, hogy tárják ki a többi kaput is kint várakozó bajtársaik előtt. Látva, hogy minden elveszett, a Petrion-negyed kapuit az ottani halászok nyitották meg, s cserében azt az ígéretet kapták, hogy házaikat megkíméli a török.[4]

A Lükosztól délre a szárazföldi falak mentén a keresztények minden támadást visszavertek. Most azonban ezred ezred után hatolt be a karósánc résén, és két részre oszolva nyitogatta a falakon levő kapukat. Az ott maradt védőket bekerítettek, sokat megöltek közülük, amikor szökni próbáltak a csapdából. A legtöbb parancsnokot, például Filippo Contarinit és Kantakuzénosz Demetert, élve fogták el.[5]

A Márvány-tenger partján Hamza bég hajói is látták a jelet, és csapatokat tettek partra. Studionnál és Pszamathiánál nem is volt már ellenállás. A védők azonnal megadták magukat, abban a reményben, hogy házaik és templomaik így elkerülhetik a fosztogatást.[6] E városrészektől balra Orhán herceg és törökjei tovább harcoltak, hiszen tudták, hogy milyen sors vár rájuk a szultán kezei között.[7] A régi császári palota alatt állomásozó katalánok is addig álltak ellen, amíg el nem fogták vagy meg nem ölték őket.[8] Az akropoliszon Izidor bíboros okosabbnak vélte, ha elhagyja a helyét. Álruhát öltött, és szökni próbált.[9]

A szultán a saját parancsnoksága alatt tartott néhány ezredet, amelynek a feladata egyrészt az uralkodó személyének a védelme, másrészt a katonai rendőri munka volt. Csapatai zöme azonban már alig várta, hogy megkezdhesse a fosztogatást. Különösen a tengerészek voltak türelmetlenek, attól tartottak, hogy a katonák megelőzik őket. Abban reménykedtek, hogy a zárólánc megakadályozza a keresztény hajók elmenekülését a kikötőből, s hogy később majd kényelmesen elfoghatják azokat. Így azután elhagyták hajóikat, és a partra igyekeztek. Mohóságuknak sok keresztény köszönhette az életét. Sok olasz és görög tengerészt, köztük Trevisanót is, a törökök a városfalakon elfogtak, mielőtt még elmenekülhettek volna, másoknak azonban sikerült csatlakozni a hajókon maradt néhány fős legénységhez. Ezekre egyáltalán nem fi-

gyelt fel a török, és ők, minden eshetőségre készen, felkészítették hajóikat a harcra. Volt, akinek sikerült felkapaszkodni a hajóra, volt, aki egészen a hajójáig úszott, mint például a firenzei Tetaldi. Alviso Diedo, a flotta parancsnoka, amikor látta, hogy a város elesett, egy kis hajóval felment Perába, és megkérdezte a genovai hatóságokat, hogy mit tanácsolnak honfitársaiknak: maradjanak a kikötőben, és harcoljanak, vagy induljanak a nyílt tenger felé. Megígérte, hogy az ő velencei hajói a genovaiakkal tartanak, bármi legyen is a döntés. A perai podestà azt javasolta, hogy küldjenek követséget a szultánhoz, és tudakolják meg, hogy szabadon engedi-e a hajókat, vagy inkább kockáztatja a háborút Velencével és Genovával. Egy ilyen pillanatban ez nagyon nehezen kivitelezhető javaslat volt. Időközben azonban a podestà lezárta Pera kapuit, és Diedónak, akivel együtt ott volt a naplóíró Barbaro is, nem sikerült visszajutnia a hajóihoz. A Pera falai alatt horgonyzó genovai hajók tengerészei kijelentették, hogy el akarnak hajózni, és kérték a velencei hajók támogatását. Kérésükre kiengedték Perából Diedót, aki egyenesen a zóróláncnak tartott, amely még mindig működött. Két tengerésze fejszékkel elvágta a láncot azon a ponton, ahol azt Pera falaihoz erősítették, és a lánc elsodródott. Diedo jelt adott a kikötőben levő hajóknak, hogy kövessék, és áthajózott a résen. Hét perai genovai hajó tartott szorosan mögötte, és nemsokára csatlakozott hozzájuk a legtöbb velencei hadihajó, négy-öt a császári gályákból, és egy vagy két genovai hadihajó. Ezek a hajók olyan menekülőket vettek a fedélzetükre, akik kiúsztak a hajókig. Amikor átjutottak a zárláncon, az egész flotta megállt, és egy óra hosszat várakozott a Boszporusz bejáratánál, hogy lássa, csatlakoznak-e még más hajók hozzájuk. Akkor azután a flotta kihasználta az erős északi szelet, levitorlázott a Márvány-tengeren, át a Dardanellákon, a szabadság felé.[10]

Hamza bég oly sok hajóját hagyták magára a zsákmányra éhes török tengerészek, hogy a bég nem tudta megakadályozni Diedo flottája szökését. Azokkal a hajókkal, amelyeken még volt legénység, Hamza felment az Aranyszarvba, a széttört zárláncon át. A kikötőben elfogta a még ott maradt hajókat, négy vagy öt császári gályát, két vagy három genovait és az összes fegyvertelen velencei kereskedőhajót. A legtöbb hajó jóval a befogadóképessége felett tömve volt menekülőkkel, úgy-

hogy sohasem lett volna képes kihajózni a kikötőből. Néhény kis hajónak sikerült átjutni Perába. A napvilágnál azonban nem volt többé könnyű elkerülni a törököket. Délre az egész öböl, és általában minden, de minden a hódítók kezére került.[11]

A városban csak egy kis fészke maradt az ellenállásnak. Az Aranyszarv bejáratánál levő három toronyba bezárkózott krétai tengerészek még mindig kitartottak, és nem sikerült onnan kiűzni őket. Kora délután, amikor látták, hogy már teljesen el vannak szigetelve, végre megadták magukat a szultán tisztjeinek, azzal a feltétellel, hogy megkímélik életüket és tulajdonukat. Két hajójuk ott horgonyzott a tornyok tövében. A krétaiak hősiességükkel kivívták a törökök csodálatát, és minden bántódás nélkül elhajózhattak Krétába.[12]

Mohamed szultán ekkor már órák óta tudta, hogy az övé lett a nagy város. Emberei hajnalban jutottak át a karósáncon, és nem sokkal később, amikor a fogyó hold még fenn volt az égen, ő maga is odament, megszemlélte a rést, amelyen át a katonái behatoltak Konstantinápolyba.[13] Délutánig várt azonban, és csak akkor vonult be ünnepélyesen a városba, amikor már lezajlott a mészárlás és a fosztogatás első rohama, és sikerült újra némi rendet teremteni. Erre várakozva Mohamed visszament sátrába, és személyesen fogadta Pera reszkető polgármesterét és az odavalósi polgárok küldöttségét.[14] Azt is szerette volna megtudni, hogy mi lett a császár sorsa, de ezt sohasem sikerült tisztáznia senkinek. Később a levantei olasz gyarmatokon az a hír járta, hogy két török katona ölte meg Konstantint, és levágott fejét el is vitték a szultánhoz. A császár fogságba esett miniszterei felismerték Konstantin fejét. Mohamed ezt a levágott főt egy ideig a császári fórumon egy oszlopon tartotta közszemlén, majd kitömette, és végighordoztatta az iszlám világ legfontosabb udvaraiban. A város elestekor jelen levő személyek egymástól eltérő történeteket adnak elő. Barbaro szerint egyesek azt állították, hogy látták a császár testét egy csomó másik elesettével együtt, megint mások azon a véleményen voltak, hogy Konstantin holttestét sohasem találta meg senki sem. A firenzei Tetaldi azt írta, hogy egyesek szerint levágták a fejét, mások pedig arról számoltak be, hogy a kapunál esett el, miután a földre zuhant. Mindegyik történet igaz lehet – teszi hoza Tetaldi –, mert az bizonyos, hogy a tömegbe

vegyülve esett el, és a törökök általában lefejezték a legtöbb holttestet. A császár hű barátja, Phrantzes, igyekezett részleteket megtudni, de csak annyit tudott feljegyezni, hogy a szultán csapatokat küldött a holttest felkutatására. Megtisztogatva és lemosva elvittek hozzá jó néhány testet és fejet, abban a reményben, hogy sikerül azonosítani a császárt. Végül találtak egy holttestet, amelynek a lábán sassal hímzett harisnya volt, és sas volt domborítva a lábvértjére is. Feltételezték, hogy a császár holtteste volt az, és a szultán átadta a görögöknek, hogy temessék el. Phrantzes maga nem látta ezt a testet, és kételkedett benne, hogy az valóban a gazdájáé volt-e. Azt sem sikerült megtudnia, hogy hova temették el a görögök. A Vefa-negyedben a későbbi századokban mutogattak egy névtelen sírt a hívőknek, mint az utolsó császár temetkezési helyét. Sohasem igazolta senki e sír valódiságát, amely ma elhanyagolt és elfeledett.[15]

Bármi is volt az igazság, Mohamed szultán beérte azzal, hogy a császár meghalt. Immár nemcsak szultán volt, hanem ő volt az ősi római császárság örököse és birtokosa is.

11. fejezet

A LEGYŐZÖTTEK SORSA

Omár kalifa ideje és az iszlám első nagy hódításai óta az iszlám hagyomány előírta, hogy hogyan kell megfelelően bánni a meghódított népekkel. Ha egy város vagy vidék szabad akaratából megadta magát a hódítónak, nem volt szabad kifosztani, habár kötelezhették a meghódolókat kártalanítás megfizetésére. Ilyen esetekben a keresztény és zsidó lakosság megtarthatta istentiszteleti helyeit, habár ezekre az épületekre attól kezdve bizonyos szabályok léptek érvénybe. A mentesség akkor is érvényes volt, ha a kapitulációt a puszta szükség kényszerítette ki, azaz a védők nem voltak képesek további ellenállásra. Ilyen esetekben azonban természetesen a győző keményebb feltételeket szabhatott, súlyosabb büntetéseket róhatott ki, és kérhette legmakacsabb ellenségei megbüntetését is. Amikor azonban egy várost rohammal vettek be, az ottani lakosoknak semmihez sem volt többé joguk. Ilyen városban a hódító sereg három napon át minden korlátozás nélkül fosztogathatott, és az egykori istentiszteleti helyek a hozzájuk tartozó épületekkel a győztes vezér tulajdonába kerültek, amelyekkel az tetszése szerint rendelkezhetett.

Mohamed szultán megígérte katonáinak a háromnapos szabad rablást, amelyhez joguk volt. A katonák beözönlöttek a városba. A szultán megkövetelt bizonyos fokú fegyelmet a városba befelé igyekvő csapataitól is. Az egységek egymás után vonultak be, lobogó zászlókkal. Amint azonban a falakon belül voltak, megindult a zsákmányért folytatott vad hajsza. Megkülönböztetés nélkül lemészároltak mindenkit, akivel az utcákon találkoztak, férfiakat, nőket, gyermekeket. Patakokban folyt a vér, a petrai magaslattól az Aranyszarvig. Hamarosan lecsillapodott azonban az öldöklés. A katonák felismerték, hogy a foglyok és az értékes tárgyak sokkal nagyobb hasznot hajthatnak nekik.[1]

Sokan azok közül, akik a karósáncon, a Kerkoportánál hatoltak be, a Blakhernai-beli császári palota kifosztására indultak. Lerohanták a velencei őrséget, és hozzákezdtek a kincsek felkutatásához. Elégették a könyveket és a szentképeket, csak előbb leszedték róluk az ékkövekkel kirakott borítókat és kereteket. Fejszékkel támadtak a falakat díszítő mozaikokra és márványdíszítményekre. Mások a falak mentén fekvő kicsiny, de gazdag templomokat vették célba, a Kharisziai-kapu Szent György templomát, a petrai Szent Jánost és a khorai Szent Megváltó-kolostor csodaszép templomát. Elhurcolták a felszerelést, a szertartásokhoz szükséges öltözékeket, és mindent, ami a templomokban mozdítható volt. A khorai templomban a mozaikok és a freskók nem szenvedtek kárt, ott az Istenanya képmását, a Hodigetriát tették tönkre. Ez volt a legszentebb kép egész Bizáncban, azt tartották róla, hogy maga Szent Lukács festette. Az ostrom kezdetén a palota melletti eredeti helyéről szállították ide az értékes képet, hogy jótékony jelenléte segítse a falak védőit. A törökök a képet kivették eredeti keretéből, és négy darabra vágták. A katonák azután a többi környékbeli templom felé tartottak, egyesek pedig a bazár és a város keleti csücskében levő nagy épületek felé indultak.[2]

Az Aranyszarvon ringó hajók tengerészei már bejutottak a városba a Platea-kapun, és a falak menti raktárakat fosztogatták. Egy csapat katona találkozott egy megindító, nőkből álló körmenettel, amely a Szent Theodózia-templom felé tartott, hogy a szent nevenapján imádságokkal a szent védelmét kérje. A nőket szétosztották maguk között a törökök, majd kifosztották a rózsadíszes templomot, és elfogták a benne imádkozókat is.[3] Mások felmentek a dombra, csatlakoztak a szárazföldi falak felől érkező katonákhoz, és együtt fosztották ki a Pantokrator-templomot az ahhoz tartozó kolostori épületekkel, valamint a szomszédos Pantepoptesz-templomot.[4] Akik a Horaia-kapun át léptek a városba, először kifosztották a bazárt, s csak azután kapaszkodtak fel a dombra, a lóversenytér és az akropolisz irányába. A Márvány-tengerről érkező tengerészek a régi Szent Palotához jutottak. A nagy termek félig romosak, elhagyottak voltak, de nagyszerű templomok álltak a környéken, mint például az I. Bazil alapította Nea Bazilika, amely körülbelül ötszáz éves volt ekkor. Ezeket az épületeket is kifosztották. Ekkor a

flotta tengerészei és a szárazföldi csapatok egyesültek, és megindultak Bizánc legnagyobb temploma, az Szent Bölcsesség székesegyháza felé.[5]

A templom még mindig zsúfolt volt. A szent liturgia véget ért, és a hívek a reggeli szertartásokat énekelték. A külső zavargásokat hallva bezárták a templom hatalmas bronzkapuit. Bent a gyülekezet csodáért könyörgött, már csak azt segíthetetett volna rajtuk. Az imák nem értek célt. Hamarosan a katonák betörték a kapukat. A gyülekezet csapdába került. Néhány idős és beteg embert a helyszínen megöltek a törökök, de a többséget összeterelték és megláncolták. Leszakították a nők kendőit és sáljait, és azokból készítettek kötelékeket. A legszebb lányokat, ifjakat, a leggazdagabban öltözött nemeseket csaknem szétszaggatták az értük vetélkedők. Nemsokára szorosan összekötözött, egymáshoz nem illő emberekből álló kis csoportok jelentek meg az utcákon, amelyeket a katonák szállására vittek, ahol azután ismét megindult értük a harc. A papok addig énekeltek az oltárnál, amíg el nem fogták őket. A hívek azonban úgy tartották, hogy néhányan közülük az utolsó pillanatban felkapták a legszebb edényeket, megnyílt előttük a szentély déli fala, majd be is zárult mögöttük. Ott maradnak egészen addig, míg a szent épület nem lesz ismét keresztény templommá.[6]

A fosztogatás egész nap tartott. A katonák behatoltak a zárdákba és a kolostorokba, elfogták a bentlakókat. A fiatalabb apácák közül egyesek a mártíromságot választották: hogy elkerüljék a megbecstelenítést, kútba ugrottak. Szerzetesek és idősebb apácák azonban az ortodox egyház régi, passzív hagyományait követték, és nem álltak ellen. A rabló osztagok módszeresen végigrabolták a magánházakat, a ház elé kis zászlócskát tűztek ki annak jeléül, hogy az már teljesen üres. A holmikkal együtt elvitték a ház lakóit is. Aki gyenge volt, és összeesett, azt megölték, egy csomó, értektelennek tartott gyermekkel együtt. Általában nem kímélték az emberéletet. A városban még mindig voltak nagy könyvtárak, amelyek közül egyesek világiak voltak, mások kolostorokhoz tartoztak. A könyvek legnagyobb részét elégették, de voltak ravaszabb törökök is, akik belátták, hogy eladható áruról van szó, és megmentettek egy bizonyos mennyiségű könyvet, amelyet azután néhány fillérért továbbadtak az érdeklődőknek. A templomokban zajos jelenetekre került sor. Számos ékkövekkel kirakott kereszt hetyke díszként

török turbánra került. Nagyon sok épület helyrehozhatatlanul megrongálódott.[7]

Estére már kevés rabolnivaló maradt, és senki sem tiltakozott, amikor a szultán kihirdette, hogy fel kell függeszteni a fosztogatást. Az elkövetkező két napban épp elég munkát adott a katonáknak, hogy megosztozzanak a zsákmányon, és megszámlálják foglyaikat. Az a hír járta, hogy ötvenezren estek fogságba, s azok közül csak ötszáz volt a katona. A keresztény sereg zöme elesett, csekély része elmenekült a tengeren át. A mészárlás polgári áldozatait is beleszámítva a halottak száma elérte a négyezret.[8]

A szultán késő délután vonult be a városba. Lassan végiglovagolt az utcákon a Szent Bölcsesség templomához. A templom bejárata előtt leszállt a lováról, felmarkolt egy kis földet, és a turbánjára szórta, Istene előtti megalázkodása jeleként. Belépett a templomba, és egy percig csendben állt. Amikor azután elindult az oltár felé, észrevette, hogy egy török katona egy darabot igyekezett kivágni a márványpadozatból. Ingerülten támadt a katonára. Közölte vele, hogy a zsákmányolásra vonatkozó engedély nem jelenti az épületek tönkretételét is. Az épületek a vezért, tehát magát a szultánt illették. A templom zugaiban még mindig volt néhány görög, akiket még nem kötöztek meg és nem hurcoltak el a törökök. A szultán elrendelte, hogy ezek békében térjenek meg otthonaikba. Ezután néhány pap jött elő az oltár mögötti titkos rejtekből, és kegyelemért könyörgött. Azokat is a védelmébe vette, és úgy küldte el. Kitartott azonban amellett, hogy a templomot azonnal alakítsák át dzsámivá. Egyik ulemája felment a szószékre, és kinyilatkoztatta, hogy nincs más Isten, csak Allah. A szultán az oltárhoz ment, és tisztelgett győzedelmes Istene előtt.[9]

Amikor Mohamed kilépett a katedrálisból, átlovagolt a téren a régi császári palotához. Azt beszélik, hogy mialatt végiglátogatta a félig romba dőlt termeket és folyosókat, egy perzsa költő szavait mormolta maga elé: „Hoszroesz palotájában a pók fátyolt sző, Afraszijab városában a bagoly hirdeti az idő múlását."[10]

Ahogyan a szultán végigvonult a városon, úgy állt helyre a rend. Serege eltelt a zsákmánnyal, és katonai rendőrsége elintézte, hogy az emberek visszamenjenek szállásaikra. A szultán nyugodt utcák során át vonult vissza a sátrába.

A következő napon elrendelte, hogy hozzák elébe az egész zsákmányt. Abból választotta ki a neki mint parancsnoknak járó részt. Ügyelt arra is, hogy megfelelően kárpótolják azokat a csapatokat, amelyek feladataik teljesítése miatt nem vehettek részt a szabad rablásban. Magának tartotta fenn a nagy bizánci családok fogságba esett tagjait, és azokat a magas rangú tiszteket és tisztviselőket, akik túlélték a mészárlást. Azonnal kiszabadította a nemes hölgyek többségét, sőt annyi pénzt is adott nekik, hogy kiválthassák családtagjaikat, de szerája számára megtartotta e családok legszebb leányait és ifjait. Szabadságot és seregbeli feladatot ajánlott sok más ifjúnak azzal a feltétellel, hogy elhagyják vallásukat. Néhányan hitehagyottak lettek, de a többség vállalta a Krisztushoz való hűséggel járó megpróbáltatásokat. A görög foglyok között a szultán felismerte a megaduxot, Lukasz Notaraszt, és még vagy kilencet a császár miniszterei közül. Ő váltotta ki őket rabtartóiktól, kegyesen fogadta őket, majd szabadon bocsátotta a megaduxot két-három másik miniszterrel együtt. Sokat azonban nem ismert fel Konstantin emberei közül, akik mind fogságban maradtak. Közöttük volt Phrantzes is.[11]

Nem volt ilyen kegyes az olasz foglyokkal. Minottót, a velenceiek kapitányát fiaival és hét vezető honfitársával együtt halálra ítélte. Az elítéltek között volt Catarino Contarini is, akit egyszer már kiváltottak Zaganosz pasa fogságából, s most ismét rab volt. Ez alkalommal hétezer aranyat kértek érte. Egyetlen barátja sem volt képes ekkora összeget kifizetni. Péré Juliát, a katalán konzult öt vagy hat katalán társával együtt szintén kivégezték. Leonardo érseket elfogták, de nem ismerték fel. Őt hamarosan perai kereskedők váltották ki. A kereskedők sietve felkeresték a török tábort, hogy segítségére legyenek genovai honfitársaiknak. Izidor bíboros még szerencsésebb volt. Levetette egyházi öltözékét, s ruhát cserélt egy koldussal. A koldust elfogták, megölték, s fejét, amelyet a bíborosénak hittek, közszemlére kitették, miközben Izidort gyakorlatilag fillérekért eladták egy perai kereskedőnek, aki felismerte őt. Orhán, a török herceg, szintén álruhában akart menekülni, egy görög szerzetes csuháját vette fel, s abban reménykedett, hogy tökéletes görög nyelvtudása minden gyanút eloszlat. Elfogták, egy fogolytársa elárulta kilétét, és ott helyben kivégezték.

Az a genovai gálya, amelyre a sebesült Giustinianit vitték, ki tudott

menekülni az Aranyszarv-öbölből. Híoszban kötött ki, ahol Giustiniani néhány nappal később meg is halt. Emberei szemében mindvégig hős maradt. A görögök és a velenceiek azonban, habár csodálták energiáját, lovagiasságát és az ostrom alatt tanúsított vezetői erényeit, úgy ítéltek meg, hogy az utolsó percben megszökött feladata elől. Szerintük Giustinianinak inkább vállalnia kellett volna a fájdalmat és a hősi halált, mintsem menekülésével előidézni az egész védelmi rendszer összeomlását. Még a genovaiak közül is sokan szégyenkeztek miatta. Leonardo érsek keserűen vádolta azért, hogy a nehéz pillanatban olyan nagy félelem fogta el.

A görög foglyokra más sors várt. A három nap elteltével, amikor véget ért a kiszabott zsákmányolási időszak, a szultán kiáltványt bocsátott ki, amely szerint az el nem fogott vagy időközben kiváltott görögök visszatérhettek házaikba, életük, javaik nem forogtak többé veszélyben. Nem sok ilyen görög akadt azonban, mint ahogyan nem maradt sok lakható ház sem a városban. Azt beszélték, hogy Mohamed 400-400 görög gyermeket küldött ajándékba a muszlim világ három vezető uralkodójának, az egyiptomi szultánnak, a tuniszi uralkodónak és Grenada királyának.[12] Sok görög család soha többé nem egyesülhetett. Kamariotesz Máté a város pusztulásáról írt énekében elbeszéli azt a kétségbeesett kutatást, amelyet barátjával együtt folytatott rokonaik után. Ő fiait és testvéreit veszítette el. Egyikről-másikról idővel megtudta, hogy megölték őket, egyesek egyszerűen eltűntek, és arra a szégyenletes fölfedezésre kellett jutnia, hogy unokaöccse úgy maradt életben, hogy hitehagyott lett.[13]

Tiszavirág-életű volt az a kedvesség, amelyet Mohamed a császár miniszterei iránt tanúsított. Arról beszélt, hogy Lukasz Notaraszt teszi meg a meghódított város kormányzójának. Ha valóban ez volt a szándéka, akkor nagyon hamar megváltoztatta a véleményét. Nemeslelkűségének gyakran vetett véget a gyanakvás, és a tanácsosai is arra figyelmeztették, hogy ne bízzék meg a megaduxban. Mohamed próbára akarta tenni Notarasz hűségét. A város eleste után öt nappal lakomát adott. Az este folyamán, amikor már bőven ivott bort, valaki azt suttogta a fülébe, hogy Notarasznak van egy tizennégy éves, rendkívül szép fia. A szultán azonnal egy eunuchot küldött a megadux házához, és kérte,

küldje el hozzá a fiút, hogy kedvét tölthesse vele. Notarasz két idősebb fia elesett az ostrom alatt, és egyetlen megmaradt fiát nem volt hajlandó ilyen sorsra adni. Akkor rendőrök mentek érte, a fiáért és ifjú sógoráért (aki a háznagy, a domesztikosz, Andronikosz Kantakuzénosz fia volt), és mindhármukat a szultán elé vitték. Amikor Notarasz továbbra is ellenállt, a szultán megparancsolta, hogy ott helyben fejezzék le őket. Notarasz csak annyit kért, hogy a fiatalokat előtte végezzék ki, nehogy halála láttán meginogjanak. Amikor a két fiú meghalt, Notarasz lemeztelenítette nyakát a hóhér számára. A következő napon kilenc másik görög kiválóságot tartóztattak le, és küldtek vérpadra. Később azt beszélték, hogy a szultán megbánta ezt a lépését, és megbüntette a gyanúját felébresztő tanácsosait. Valószínű azonban, hogy tudatosan terjesztették a megbánásáról szóló történetet. Feltett szándéka volt, hogy megsemmisíti a régi császárság vezető világi tisztviselőit.[14]

A kivégzettek nőrokonai ismét rabságba kerültek, és ott voltak abban a hosszú menetben, amely az udvart visszakísérte Drinápolyba. Notarasz özvegye útközben, Messzene faluban meghalt. Császári vérből származott, és az anyacsászárné halála óta ő volt a legmagasabb rangú hölgy Bizáncban: méltóságáért, könyörületességéért még férje ellenfelei is mélyen tisztelték.[15] Egyik leányuk, Anna már korábban elmenekült Itáliába a családi kincsek egy részével.[16]

Phrantzesnak a megadux iránt táplált gyűlöletét még a kölcsönös gyász sem enyhítette. Keserű, ellenséges és nem valós leírását adja a megadux halálának, pedig ő maga is hasonló tragédia részese volt. Tizennyolc hónapig volt rabszolga a szultán főlovászmestere házában, míg végre sikerült magát és feleségét kiváltania. Két gyermeke azonban, mindketten Konstantin császár keresztgyermekei, a szultán szerájába került. A leány, Thámár, még gyermekkorában meghalt, a fiút maga a szultán ölte meg, mert nem engedett az uralkodó vágyainak.[17]

Június 21-én a szultán és udvara elhagyta a meghódított várost. Drinápolyba tartottak, Konstantinápoly félig romokban hevert, és kihalt volt, a tűz megfeketítette a falakat, és mindenütt furcsa csend uralkodott. Amerre a katonák jártak, pusztulás járt a nyomukban. Megszentségtelenített, kifosztott templomok, lakhatatlanná vált házak, elpusztított, kifosztott üzletek voltak mindenütt. A szultán, amikor átlovagolt

a városon, könnyekig meghatódott. „Milyen várost tettünk tönkre a fosztogatással és a pusztítással!" – mormolta.

Gondoskodott azonban arról, hogy ne legyen rommá az egész város. A központi domb körüli népes negyedek, az Aranyszarv keleti felén levő kereskedőnegyedek, a Blakhernai-palota és az azt környező nemesi paloták, a lóversenypálya és az akropolisz környékén álló régebbi paloták és templomok mind sokat szenvedtek. Amikor azonban elolvassuk a korabeli keresztény írók panaszos beszámolóit a fosztogatás rémségeiről, érdekes fölfedezést tehetünk. Voltak olyan városnegyedek, amelyekben a templomokat látszólag érintetlenül hagyták. Ezeket a keresztények minden megszakítás nélkül tovább használták, holott jól tudjuk, hogy rohammal bevett városban egyetlen kultuszhelynek sem lett volna szabad fennmaradnia. Magyarázatot találunk az ellentmondásra, ha magunk elé idézzük a korabeli város valós képét: a lakott negyedeket tágas szabad területek választották el egymástól. Amikor híre ment, hogy a törökök áttörték a falat, sok negyedben a helybeli vezetők bölcsen megadták magukat, és beengedték a támadókat a kapukon. Valószínűleg ezeket a vezetőket a városnegyedek kulcsaival együtt a szultán táborába kísérték, s a szultán elfogadta megadásukat, sőt megfelelő védelemről is gondoskodott, hogy templomaik s talán házaik is megmeneküljenek a fosztogatástól. Így történt, hogy a Petrion-negyed – ahol a helybeli halászok maguk nyitották meg a kapukat a törökök előtt – és a közeli Phanar-negyed templomai érintetlenek maradtak. Pszamathia és Studion területén sem szenvedtek kárt templomok, a Márvány-tenger partján, ahol a védők azonnal megadták magukat Hamza bég tengerészeinek. Valószínűleg ezeknek a negyedeknek a lakói voltak azok, akik pénzt gyűjtöttek, és kiváltották a rabságból kevésbé szerencsés honfitársaikat. Ha nem lettek volna érintetlenül hagyott városrészek, nem lehetett volna váltságdíjat előteremteni a foglyok számára.[18]

Még jelentősebb volt az, hogy a Szent Apostolok nagy székesegyháza, a város második legnagyobb és leginkább tisztelt temploma, minden kincsével együtt érintetlenül vészelte át a fosztogatás napjait. A templom a Kharisziai-kapuhoz vezető főútvonal közelében állt, és előtte számtalan török katonának kellett elvonulnia. A szultán bizonyára már

előre eldöntötte, hogy megőrzi ezt a templomot keresztény alattvalói számára, hiszen a Szent Bölcsesség templomát elvette tőlük. Valószínűleg őröket állíttatott a Szent Apostolok temploma megvédésére.[19]

A későbbi szultánok kevésbé voltak elnézőek a keresztényekkel szemben, és egymás után vették el templomaikat. Hódító Mohamed azonban, miután teljes diadalt aratott, meg akarta mutatni, hogy hűséges alattvalóinak tartja mind a görögöket, mind a törököket. A keresztény császárság véget ért, ő azonban a birodalom császárai örökösének tekintette magát, s e minőségében tisztában volt kötelességeivel.[20]

E kötelességek sorában az első helyen állt az ortodox egyház jövőjének a biztosítása. Mohamed jól ismerte azokat a nehézségeket, amelyekkel a közelmúlt éveiben nézett szembe az egyház, és most megismerkedhetett a részletekkel is. Megtudta, hogy Mammasz Gergely, az egyesítéspárti pátriárka 1451-ben elmenekült a városból, és így, a görögök között uralkodó általános vélemény szerint, érdemtelenné vált székére. Új pátriárkát kellett tehát választani, és nyilvánvalóan egyetlen ember volt alkalmas erre a tisztségre, az egyesítés ellenzékének köztiszteletben álló vezére, a tudós Scholariosz György, aki Gennadiosz néven vonult szerzetbe.

A város elestekor Gennadiosz a Pantokrator-kolostor egyik cellájában tartózkodott. A hatalmas hármas templom csak úgy vonzotta a megszálló hordákat. Amíg egy részük az épületeket fosztogatta, más részük szerzeteseket terelt egybe, hogy eladja őket rabszolgának. Amikor a szultán hívatta Gennadioszt, sehol sem találták. Később fedezték fel, hogy eladták egy gazdag drinápolyi töröknek, akire Gennadiosz mély benyomást tett, s akit némileg zavarba is ejtett egy ilyen tiszteletreméltó, tudós rabszolga. Új gazdája a lehető legnagyobb udvariassággal bánt Gennadioszszal. A szultán hírt kapott a fogolyról, és néhány nappal később embereket küldött Gennadioszért, akik visszavitték a szerzetest Konstantinápolyba.

Mohamed nagy vonalakban már előre kidolgozta a görög alattvalókkal szemben követendő politikát. Birodalmán belül a görögöknek egy miletet, egy önkormányzattal rendelkező egységet kellett alkotniuk, vallási vezetőjük, a pátriárka vezetése alatt. A pátriárka lesz a jövőben a felelős a szultán előtt a görögök viselkedéséért. Némi vita után Gen-

nadiosz elfogadta a pátriárkaságot. A közelben fellelhető püspököket egybehívták, hogy szent szinódust alkossanak. A szinódus, a szultán kérésére, formálisan is megválasztotta Scholarioszt, aki pátriárkaként is megtartotta szerzetesi nevét, a Gennadioszt. Minderre bizonyára még azelőtt került sor, hogy a szultán június végén elhagyta a várost, az időpontok azonban nem egészen biztosak. Gennadiosz hivatalos beiktatásáig néhány újabb hónap telt el, erre a szertartásra csak 1454. január 6-án került sor. Minden a bizánci időkben szokásos módon zajlott. A szultán császári minőségében kihallgatáson fogadta az új pátriárkát, s ő adta át neki hivatali jelvényeit, a köntöst, a pálcát és a mellkeresztet. A régi pátriárkai mellkereszt eltűnt vagy a város kifosztásakor veszett nyoma, vagy az előző pátriárka, Mammasz Gergely vitte magával Rómába. Így azután a szultán maga gondoskodott egy nagyszerű, új keresztről. Kidolgozták azt a formulát, amelyet a szultánnak kellett elmondania: „Légy pátriárka, járj jó szerencsével, és biztosítunk barátságunk felől. Tarsd meg mindazokat a kiváltságokat, amelyeket előtted élveztek a többi pátriárkák." Ezután az új pátriárka egy pompás lóra szállt, amely szintén a szultán ajándéka volt, és ellovagolt a Szent Apostolok templomába, amely az új pátriárkai templom lett, miután a Szent Bölcsesség templomát dzsámivá alakították. Ott azután, az ősi szokásoknak megfelelően, a herakleai metropolita iktatta be székébe. A pátriárka a szertartás után körmenetben végigment a városon, majd visszatért a Szent Apostolok templomához, amelynek az épületegyüttesében telepedett le.

Szultán és pátriárka együtt dolgozták ki az új görög milet alkotmányát. Phrantzes szerint – aki valószínűleg még rabsága idején szerezte információit – Mohamed írásos dokumentumot adott át Gennadiosznak, amelyben neki személyes mentességet, adómentességet ígért, és biztosította, hogy semmi szín alatt sem foszthatják meg méltóságától. A pátriárka teljes mozgási szabadságot kapott, és azt a jogot, hogy kiváltságait utódaira ruházhassa. Hasonló kiváltságok jártak a szent szinódust alkotó idősebb metropolitáknak és egyházi tisztségviselőknek is. Nincs okunk kételkedni ennek az állításnak a hitelességében, habár az a kitétel, hogy a pátriárkát nem foszthatják meg tisztségétől, természetesen nem törölte el a szent szinódusnak azt a jogát, hogy letegyen

a székéből egy pátriárkát, ha azt nem a kánonok szerint választották meg, ahogyan az gyakran megesett a múltban, a bizánci időkben. A következő század pátriárkáinak a krónikásai arra hivatkoztak, hogy volt még egy írásos dokumentum is, amelyben a szultán megígérte Gennadiosznak, hogy törvényesen jóváhagyja az egyháznak a temetésre és a házasságra vonatkozó szokásait, hogy az ortodoxok megülhetik a húsvét ünnepét, és hogy a háromnapos ünnep alatt teljes mozgási szabadságot élvezhetnek, valamint hogy nem alakítanak át több templomot mecsetté. Úgy látszik, hogy senki se vonta kétségbe az egyház azon jogát, hogy tovább irányítsa a keresztények közösségét. Erre a későbbi *beratok*ból következtethetünk, amelyeket a török hatóságok adtak ki, és amelyekben megerősítik a püspökök kinevezését, és rögzítik kötelességeiket. Felhatalmazták az egyházi bíróságokat, hogy minden olyan kérdésben döntsenek az ortodoxok között, amelynek vallásos jellege volt, beleértve a házassággal és a válással kapcsolatos kérdéseket is, a végrendeleteket és a kiskorúak gyámsági ügyeit. A pátriárka által felállított világi bíróságok foglalkoztak azután az ortodoxok között felmerülő minden más vitás üggyel. Csakis a bűnügyek és azok az esetek tartoztak török bírósághoz, amelyekben az egyik fél muszlim volt. Az egyház nem szedte be a görög közösségektől az államnak járó adót, ez a helyi megbízottak dolga volt. Az egyházat azonban felkérhették, hogy kiközösítéssel és egyéb egyházi jellegű fenyegetéssel lépjen fel azok ellen a keresztények ellen, akik nem fizettek adót, vagy valamilyen más módon nem tettek eleget az állam parancsainak. A papság adómentességet élvezett, habár felajánlhattak hozzájárulást, amely névlegesen önkéntes volt. A keresztények közül csak a papoknak engedélyezték a szakállviseletet. Minden kereszténynek megkülönböztető ruhát kellett hordania, és nem viselhettek fegyvert. Folytatódott az a szokás, hogy a fiúgyermekeket összeszedték a janicsáriskolák számára.[21]

A keresztények általában erre a bánásmódra számíthattak a mohamedán hódítók részéről. A konstantinápolyi görögök azonban különleges engedményeket is kaptak. Azok a megható kis küldöttségek, amelyek a városnegyedek kulcsaival keresték fel a Konstantinápolyba való bevonulására várakozó szultánt, elnyerték jutalmukat. A Hódító hivatalosan csak azt kérte, hogy a Hagia Szophiát alakítsák át dzsámivá.

A valóságban azonban a különleges védelmet élvező negyedek (Pszamathia, Studion, Petrion, Phanar) kivételével a keresztények elveszítették templomaikat. Csaknem mindegyiket alaposan kirabolták, megszentségtelenítették és elpusztították a körülöttük levő városrészekkel együtt. Nem lett volna értelme újjáépíteni és újra felszentelni ezeket a templomokat, még ha erre engedélyt kaptak volna is a keresztények. Elegendő, sőt a szükségesnél több templomot hagytak meg nekik annál, mint amit a derűlátók remélhettek. A későbbi korok törvénytudói el is csodálkoztak azon, hogy egy rohammal bevett városban a legyőzöttek hogyan tarthatták meg egyáltalán szent helyeiket.

A kialakult helyzet megfelelt a hódító szultánnak, hiszen azokat a negyedeket szánta konstantinápolyi görög alattvalóinak, s a görögöknek ott úgyis épületekre lett volna szükségük vallásuk gyakorlásához. Ahogyan múlt azonban az idő, a dolgoknak ez a rendje lassacskán feledésbe merült. A régi keresztény templomokat egymás után vették el a hívektől, és alakították át mecsetté. A XVIII. századra csak három bizánci szent hely maradt keresztény kézen: a Mongolok Szűz Máriájának nevezett templom (amelyet az mentett meg, hogy Hódító Mohamed külön rendelettel kedvenc görög építészének, Krisztodulosznak adta, és két kápolna, amelyekről kicsinységük miatt meg is feledkeztek: Kanavou Szent Demeteré és Ciprusos Szent Györgyé. Mindenütt máshol a keresztények jelentéktelen architektúrájú új épületekben gyülekeztek: ezzel azt akarták elérni, hogy ne bántsák meg a győztes mohamedánok érzelmeit.[22]

Ezt a folyamatot maga Gennadiosz pátriárka indította el. A Mohamed által neki juttatott Szent Apostolok-templom nagyon rossz állapotban volt, rendbe hozása roppantul költséges lett volna, ha egyáltalán a keresztények engedélyt kaptak volna egy ilyen nagy épület tatarozására. Abban a városnegyedben, ahol a templom állt, törökök telepedtek le, akik nem nézték jó szemmel a templom működését. Azután egy napon, valószínűleg 1454 nyarán az épületegyüttes udvarán egy török holttestére bukkantak. Kétségkívül szándékosan helyezték el ott a tetemet, de a tény feljogosította a törököket ellenséges érzelmeik kimutatására. Gennadiosz ekkor bölcsen engedélyt kért, hogy elköltözhessen onnan a pátriárkai székhely. Összeszedte a templomban őrzött

ereklyéket és kincseket, elvonult a Phanar negyedbe, a Pammakhrisztosz templom zárdájába. Az ott lakó apácákat átköltöztették a közeli Kupolás Szent János-templomhoz tartozó épületekbe, Gennadiosz és kísérete pedig elfoglalta a zárdát. Több mint egy évszázadon át a Pammakhrisztosz zárda maradt a pátriárka székhelye. Ide járt el a Hódító, hogy meglátogassa a barátját, Gennadioszt, akit egyre jobban tisztelt. A szultán nagy gonddal kerülte, hogy belépjen a templomba, mert jól tudta, hogy buzgó emberek ezt később felhasználhatnák arra, hogy ezen az alapon elfoglalják az épületet. Gennadiosz és a szultán egy oldalkápolnában beszélgetett. Manapság e kápolna nagyszerű mozaikjai ismét láthatók. Politikáról és vallásról vitatkoztak, és a szultán felkérésére Gennadiosz egy rövid, békítő hangú tanulmányt írt, megmagyarázta és igazolta azokat a pontokat, amelyeken a keresztény tanítás eltért az iszlámétól. A szultán tapintata azonban kárba veszett. 1586-ban egyik leszármazottja, III. Murád elfoglalta és mecsetté alakíttatta ezt a templomot is.[23]

Időközben Mohamed hozzákezdett Konstantinápoly újjáépítéséhez. Az első időkben nagyon meghatotta a város állapota. Építészei tovább dolgoztak a drinápolyi nagy palotán, a Marica folyó egyik szigetén, mintha a szultán még mindig azt tartotta volna fő székhelyének. Mohamed azonban hamarosan megváltoztatta álláspontját. Most már a császárok örököse volt, a császári városban kellett tehát élnie. Először a város központi dombján, közel a mai egyetemhez, kis palotát emeltetett magának, majd megkezdte egy nagyobb palota terveinek az elkészíttetését az ősi akropolisz helyére. Egész birodalmában bátorította a törököket, hogy telepedjenek le Konstantinápolyban. A kormány segítette azokat, akik házat vagy üzletet akartak építeni. Biztonságot ígért az ott maradt vagy fogságból kiváltott görögöknek, és hamarosan ők is élvezhették a kormány támogatását. Az ostrom előtti években néhány nemesi család vidékre menekült: e családokat visszatérésre biztatták, és arra, hogy éljenek a rangjukkal járó kiváltságokkal. Meg kell azonban mondani, hogy sokuk számára a kiváltságok csak börtönt és halált jelentettek, nehogy kiemelkedő pozíciójuk révén valamilyen felforgató tevékenység élére kerüljenek. Amikor a görög szabadság utolsó rejtett tartalékai is kimerültek, nagyon sok görögöt karhatalommal telepítet-

tek Konstantinápolyba. Trapezuntból és az azt környező városokból ötezer családot költöztettek a fővárosba. Nemcsak nemesi családokról volt szó, hanem kereskedőkről, kézművesekről és főként kőművesekről is, akiknek a feladata az új házak, házsorok, paloták és erődítmények építése volt. Amikor azután visszatért a városba a nyugalom, és a nyugalommal együtt a jólét, egyre több görög család érkezett oda szabad akaratából, hogy élvezze a csodálatosan újjászülető város által kínált kereskedelmi és ipari előnyöket. A görögök nyomában, a szultán különleges támogatását élvezve, örmények is érkeztek, akikkel a görögök vetélkedtek a város kereskedelmi és pénzügyi élete feletti uralom megszerzésében. Velük együtt, hasonló becsvágytól hajtva, nagyszámú zsidó is érkezett Konstantinápolyba. Folyamatosan áramlottak oda a törökök is, élvezték a meghódított város nyújtotta kényelmet.[24] Mohamed szultán már jóval 1481-ben bekövetkezett halála előtt büszkén tekinthetett végig az új Konstantinápolyon, ahol naponta új házak nőttek ki a földből, s tevékeny élet folyt a bazárokban és a műhelyekben. A város bevétele óta lakóinak száma megnégyszereződött, egy század leforgása alatt több mint félmillióra nőtt.[25] Mohamed leromboltatta a bizánci császárok régi, düledező fővárosát, és helyébe új, ragyogó metropolist emelt, amelyben – akarata szerint – minden vallású és minden fajú alattvalójának rendben, jólétben és békében kellett együtt élnie.

12. fejezet

EURÓPA ÉS A HÓDÍTÓ SZULTÁN

1453. június 9-én, szombaton, három hajó futott be Kréta szigetén Candia kikötőjébe. Kettő azokat a krétai tengerészeket szállította, akik utoljára adták fel a harcot Konstantinápolyban. Ők hozták a hírt, hogy a város tizenegy nappal korábban elesett. Az egész szigeten nagy volt a megdöbbenés. Agarathosz kolostorában az egyik írnok ezt jegyezte fel: „Sohasem volt még és sohasem lesz ennél rettenetesebb esemény."[1]

Khalkisz és Modon velencei gyarmatra is érkeztek menekültek. Az ottani kormányzók sietve követeket küldtek Velencébe, akik június 29-én érték el úti céljukat. Azonnal összeült a szenátus, és a titkár felolvasta a kormányzók leveleit az elszörnyedt szenátoroknak. A következő reggel futár indult a hírrel Rómába. Július 4-én megállt Bolognában, hogy értesítse az ott lakó Besszarion bíborost. Négy nappal később V. Miklós pápa fogadta a velencei futárt. Egy másik futár egyenesen Nápolyba ment, hogy Aragóniai Alfonsónak vigye meg a hírt.[2]

Rövid idő alatt az egész nyugati kereszténység megtudta, hogy a hatalmas város a hitetlenek kezére került. Annál nagyobb volt a rémület, mert Nyugaton igazából senki sem számított erre az eseményre. Az emberek tudták, hogy Konstantinápoly veszélyben forgott, de helyi gondjaikba merülve nem fogták fel a veszély nagyságát. Tudták, hogy Konstantinápoly erődítményei fantasztikusak voltak, azt is hallották, hogy csapatok indultak a fölmentésére, és tudtak arról is, hogy egy velencei flotta már úton volt keletre. Senki sem vett tudomást arról, hogy milyen kétségbeejtően csekély volt Konstantinápoly védőinek a száma a hitetlenek hordáihoz képest, sem pedig arról, hogy a szultánnak olyan tüzérsége volt, amelynek semmilyen régi városfal sem állhatott ellen. Még a gyakorlatias és mindig pontos információkkal rendelkező

velenceiek is hittek abban – a pápával egyetemben –, hogy a védők ki fognak tartani a felmentő sereg megérkezéséig.[3]

A valóságban az történt, hogy a pápa segítségével felszerelt velencei gályák Híosz partjainál vártak a kedvező szélre, amikor Perából kiszökött genovai hajók tudatták velük, hogy elkéstek. Loredan, a velencei admirális, azonnal visszaindult Khalkiszba, és ott várta be az újabb velencei parancsokat.[4]

Július közepén jutottak el hozzá az új rendelkezések. Július 4-én a Collegio, a dózse különleges magántanácsa, rendkívüli ülést tartott. Lodovico Diedo, a konstantinápolyi velencei gályák kapitánya az előző napon érkezett haza, és most a szemtanútól hallhatták a szerencsétlenség híreit. A kormány az óvatos politika mellett döntött. Sürgős parancsot kapott Kréta, Khalkisz és Lepanto kormányzója, hogy ellenőrizzék védelmi rendszerüket, és halmozzanak fel készleteket egy esetleges török támadásra. Július 5-én levél ment Loredanhoz: megkérték, hogy készítsen fel egy hajót, amely Bartolomeo Marcello követet – aki még mindig Loredan társaságában volt – majd a szultán udvarába viszi. Egy héttel később a szenátus megszavazta, hogy Marcello tizenkétezer dukátot vigyen Konstantinápolyba, ajándékul a szultánnak és minisztereinek. Július 17-én Marcello megkapta a részletes utasításokat. El kellett mondania a szultánnak, hogy Velence nem szándékozik felmondani a Köztársaság és II. Murád szultán között született megállapodást. Kérnie kellett az Aranyszarvon elfogott velencei gályák szabadon bocsátását, hangsúlyozva, hogy egyikük sem hadihajó. Ha a szultán nem volna hajlandó a régi feltételekkel megújítani a szerződést, Marcellónak értesítenie kell Velencét, ha azonban a szultán készségesnek mutatkozik, akkor azt kell kérnie, hogy a velencei kereskedők ugyanolyan kiváltságokkal maradhassanak Konstantinápolyban, mint amilyenekkel a bizánci időkben. Marcellónak ezenkívül azt is el kellett érnie, hogy a törökök bocsássák szabadon a velencei foglyokat.

Néhány nappal később a szenátus engedélyezte, hogy Minotto, a konstantinápolybeli velenceiek kormányzójának a fia Bizáncba utazzék, és megpróbálja kiváltani anyját, apját és testvérét. Talán az anyját ki tudta váltani, a többiek azonban már nem voltak az élők sorában. Körülbelül ugyanebben az időben született egy határozat, amelynek ér-

telmében el kellett kobozni minden olyan görög pénzt vagy értéket, amely velencei hajókon volt található, azoknak az adósságoknak a fejében, amelyekkel a görögök még mindig tartoztak a velenceieknek. Velencének mindenre szüksége volt, amivel csökkenthette az ostrom alatt elszenvedett s körülbelül kétszázezer dukátra becsült veszteségét. Konstantinápoly elestekor Velence krétai alattvalói is veszítettek mintegy százezer dukátot.[5]

Genovában még nagyobb volt a riadalom. A genovaiakat elgyötörték az Aragóniai Alfonso, a franciák és a milánóiak ellen vívott háborúk: ellenfeleik mindegyike vazallusává akarta tenni Genovát. Így azután a város nem tudott felszabadító csapatokat küldeni levantei gyarmataira. A genovaiak kétségbeesését csak növelte Angelo Lomellino perai podestà írásos beszámolója, amely június 17-én érkezett meg. Lomellino elbeszélte Pera sorsát. Leírta, hogyan nyitotta meg a kapukat Zaganosz pasa előtt Konstantinápoly elestének a pillanatában, és hogyan igyekezett meggyőzni a polgárokat, hogy ne szökjenek el hajóikon, és ne növeljék ilyen módon is a szultán haragját. Lomellino Luciano Spinolát és Baldassare Maruffót küldte a szultánhoz, hogy győzelme alkalmából szívélyesen gratuláljanak neki, és kérjék tőle azokat a kiváltságokat, amelyeket Bizánc biztosított Perának. Mohamed dühösen fogadta a perai küldöttséget. Felingerelte, hogy olyan sok hajó elmenekült Perából, és gúnyosan a követek szemére vetette a peraiak kétértelmű magatartását is. A podestà egy vagy két nap elteltével egy másik követséget menesztett a szultánhoz Babilano Pallavicini és Marco de'Franchi vezetésével. Ők már több sikerrel jártak. Mohamed parancsára Zaganosz pasától szultáni fermánt kaptak, amelyben a szultán megígérte, hogy nem rombolja le a városukat. A polgárok megtarthatták házaikat, üzleteiket, szőlőiket, malmaikat, raktáraikat és hajóikat. Asszonyaik és gyermekeik védelmet élveztek, fiaikat nem vihették el janicsárnak. Tovább használhatták templomaikat is, de a harangokat nem húzhatták meg többé, és új templomokat sem emelhettek. A szultán tisztviselőin kívül más török nem élhetett közöttük. Szabadon utazhattak és kereskedhettek a szultán birodalmában a tengeren és a szárazföldön, és a genovaiaknak szabad bejárásuk volt Perába. Mentesültek a különleges adók alól, de Pera minden férfi lakosának fejadót kellett fizetnie. Meg-

tarthatták saját kereskedelmi szokásaikat, minden másban azonban a szultán törvényeinek kellett engedelmeskedniük. Saját vezetőt, elöljárót kellett választaniuk, hogy az felügyelje a kereskedelmet, és tárgyaljon a török hatóságokkal.

Pera így megkapta azt a státust, amely a muszlim törvények szerint kijárt minden olyan városnak, amely önként adta meg magát. A feltételek lehettek volna rosszabbak is, de a podestànak mindenképpen el kellett azokat fogadnia. Június 3-án maga a szultán látogatott el Perába. Megparancsolta, hogy a polgárok szolgáltassák be fegyvereiket, és kitartott amellett, hogy le kell rombolni a szárazföldi falakat, beleértve a citadellát, a Szent Kereszt-tornyot. Török kormányzót iktattak be tisztébe. Lomellino lemondott a polgármesterségről, de a lakosság felkérte, hogy szeptemberi elutazásáig maradjon hivatalában, mint a város elöljárója.[6]

Pera elvesztése és a szorosok feletti török ellenőrzés fenyegetően hatott ki a Fekete-tenger partján levő genovai gyarmatokra is, különösen a Krím félszigeten levő Kaffa városára. Kaffa a Tatárország és Közép-Ázsia felé vezető utak fontos kikötője volt. Ha ezt a kolóniát feladja a genovai köztársaság, várható, hogy azok a polgárok, akik a pénzüket ott ruházták be, kártérítést követelnek. Genova kincstára többé nem lett volna képes ilyen követelések kielégítésére. A genovai kormány számára szerencsés módon a nagy hatalmú Consilio di San Giorgio bankház magára vállalta e távoli gyarmatok ügyeinek az intézését. A Consilio vezetői még mindig láttak fantáziát és hasznot ezekben a területekben. A gyakorlatban azonban egyre kevesebb tengerész volt hajlandó átkelni a szorosokon, és egyre kevesebb kereskedő volt hajlandó megfizetni a szultán tisztviselői által megkövetelt vámokat. Attól kezdve mindenképpen lehetetlenné vált a katonai segítség eljutattása e gyarmatokra. Fél évszázad leforgása alatt Genova egész fekete-tengeri birodalma semmivé lett, mindent elfoglaltak a törökök és tatár szövetségeseik.[7]

A másik fontos keleti genovai gyarmat Híosz volt. Sok-sok éven át a mahona kormányozta, vezető genovai kereskedőkből és a sziget birtokosaiból álló, saját alkotmánnyal rendelkező társaság. Pera elvesztése után, amikor felmerült a fekete-tengeri gyarmatok elveszítésének fe-

nyegető veszélye, Híosz lett a genovai birodalom legfőbb előretolt állása, stratégiai jelentőségét azonban nagyban csökkentette a távol-keleti kereskedelem lehanyatlása. A genovai kormány Híosszal is nehéz helyzetben volt, se azt nem engedhette meg magának, hogy elveszítse, se azt, hogy megtartsa. A mahona azt az utasítást kapta, hogy boldoguljon a szultánnal, ahogy tud.[8]

Sikeresebben intézték ügyeiket a kisebb nyugati kereskedővárosok, amelyek már a múltban is üzleteltek Konstantinápollyal. Genovával és Velencével ellentétben ezek a városok nem annyira a távol-keleti, mint a helyi kereskedelemben voltak érdekeltek. Az anconai kolónia körülbelül húszezer dukátnyi veszteséget szenvedett a város bevétele és kifosztása alkalmával, de a kereskedőknek nem esett bántódásuk. Ennek az volt a magyarázata, hogy Mohamed ismerte és kedvelte vezetőjüket, Angelo Boldonit. Így azután az anconaiak tovább kereskedhettek Törökországgal, habár hűbéruruk, a pápa ezt nem nagyon helyeselte.[9] Hasonlóak voltak a firenzeiek veszteségei is, de a firenzeiek csakhamar nagyon jó kapcsolatokat létesítettek a szultánnal. Mohamed őket kedvelte leginkább az olaszok közül, mert nagyon csodálta a Medici családot.[10] Hamarosan visszatértek Konstantinápolyba a kitűnően harcoló és sokat szenvedett katalánok is, bár – úgy tűnik – nem nyitották meg újra konzulátusukat.[11] A raguzaiak még az ostrom előtt igen kedvező feltételeket kaptak Konstantintól egy konzulátus megnyitására. Szerencséjükre azonban a tárgyalások adminisztratív okokból késedelmet szenvedtek, és így ők nem keveredtek bele az ostromba. Öt évet kellett azonban várniuk, míg sikerült kereskedelmi megállapodást kötniük a szultánnal. Attól kezdve ők is kiemelkedő szerepet játszottak a levantei kereskedelemben.[12]

Sok hívő keresztény szemében a hit elárulásának számított az a készség, amellyel a kereskedővárosok ismét felvették a kereskedelmi kapcsolatokat a hitetlenekkel. Különösen Velence szerepe volt félreérthető: egyrészt keresztes hadjáratot igyekezett szervezni a törökök ellen, másrészt meg baráti követségeket küldött a szultánhoz, hogy biztosítsa kereskedelmi tevékenysége háborítatlanságát. Marcello, a velencei követ, egyesztendős tárgyalássorozat után végre fegyverszünetet kötött, amely lehetővé tette a még fogságban tartott velenceiek és hajóik ki-

szabadítását is. Még két évig maradt Konstantinápolyban, és ezalatt hiábavaló erőfeszítéseket tett, hogy visszaszerezze honfitársai egykori kiváltságait. 1456-ban hazahívták, és egy évre börtönbe vetették azzal a váddal, hogy beleegyezett néhány Khalkiszban fogva tartott török rab szabadon bocsátásába. Őt áldozta fel kíméletlen módon a Köztársaság, hogy megmutassa a keresztény világnak: valóban a hitetlenek ellensége.[13]

Róma egyszerűbben látta a dolgot: az összes nyugati hatalom szövetségére, erős, lelkesedés fűtötte keresztes hadjáratra volt szükség. Miklós pápa elgyötört és kiábrándult volt, de még így is ő volt a kezdeményezés irányítója. Attól a perctől kezdve, hogy eljutott hozzá a végzetes hír, szüntelen leveleket írt, és cselekvésre buzdított. 1453. szeptember 30-án bullát adott ki, amelyet a nyugati uralkodókhoz címzett, és keresztes hadjáratra szólította fel őket. Minden uralkodónak a saját és alattvalói vérét kellett volna ontania az ügy érdekében, és mindenkinek adót kellett volna fizetnie e célra a jövedelmeiből.[14] Izidor és Besszarion, a két görög bíboros erősen támogatta a pápa szándékát. Besszarion maga is írt a velenceieknek, félig dorgálta őket, félig könyörgött nekik, hogy hagyjanak fel itáliai háborúskodásaikkal, és egyesítsék erejüket az Antikrisztus elleni hadjáratra.[15] Még erőteljesebb tevékenységet fejtett ki a Németországban működő pápai legátus, Enea Silvio Piccolomini, a sienai humanista, aki az egész 1454-es év folyamán diétákon, gyűléseken vett részt a hozzá tartozó területeken, és minden alkalommal ékesszólóan ecsetelte egy keresztes hadjárat szükségességét. Buzgalma következtében nagyon sok szép döntés született, de semmi sem történt.[16] III. Frigyes császár teljes mértékben tudatában volt a török veszélynek. Látta, hogy milyen sors fenyegeti Magyarországot, ahol ifjú unokaöccse, V. László uralkodott. Ha Magyarország elesik, nagy veszélybe sodródik az egész nyugati kereszténység. Írt a pápának, titkárául magát a pápai legátust használta, s a levélben kifejezte Konstantinápoly eleste feleti megrendülését. Enea Silvo személyes betoldásának tudható az a mondata, amely siratja „Homérosz és Platón második halálát".[17]

Ennek ellenére sem jött létre semmilyen keresztes hadjárat. Az uralkodókat érdekelték a város elestének a részletei, az írók szörnyülködő sirámokat szerkesztettek, Guillaume Dufay, a francia zeneszerző gyászdalt költött, amelyet előadtak mindenütt Franciaország-szerte, de sen-

ki sem tett semmit. Frigyes szegény volt, és nem gyakorolt valódi hatalmat a német uralkodók felett: ő se politikailag, se anyagilag nem engedhetett meg magának egy keresztes háborút. Franciaország ura, VII. Károly azon igyekezett, hogy a hosszú és költséges angol háború után újjáépítse hazáját. A törökök jó messze voltak, és neki nagyobb gondokkal kellett otthon szembenéznie. Angliából nézve, amely talán még Franciaországnál is többet szenvedett a százéves háború utóhatásaitól, a törökök, ha lehet, még távolabbinak tűntek. VI. Henrik semmit sem tehetett. Nem sokkal korábban borult el az elméje, és országa sebesen haladt a teljes zűrzavar, a rózsák háborúja felé. Aragóniai Alfonso király itáliai birtokait a török minden Nyugat elleni hadmozdulata fenyegethette, de ő beérte néhány kisebb védelmi intézkedéssel. Immár öreg ember volt, és nem óhajtott mást, mint megőrizni itáliai birtokait. Egyetlen más uralkodó sem mutatott érdeklődést, V. László magyar király kivételével. Neki minden oka megvolt arra, hogy ideges legyen. László azonban rossz viszonyban volt fővezérével, Hunyadi János volt kormányzóval. Nélküle és szövetségesek nélkül nem bocsátkozhatott akcióba.[18]

A pápa nagy reményeket fűzött Európa leggazdagabb uralkodójához, Jó Fülöp burgundi herceghez, hiszen Fülöp gyakran emlegette, hogy mennyire szeretne keresztes hadjáratba menni. 1454 februárjában Fülöp elnökölt Liège-ben egy nagy banketten, ahol az uralkodó asztalára drágakövekkel feldíszített eleven fácánt helyeztek, mialatt egy mórnak öltözött hatalmas férfi egy játékelefánttal ijesztgette a vendégsereget, és az ifjú Oliver de la Marche, női ruhában, mint az egyház megszemélyesítője, előadta az egyház bánatát. Az egész asztaltársaság ünnepélyesen megesküdött, hogy szent háborúba megy. Az ügyes pantomim-előadás azonban nem ért túl sokat: az úgynevezett „fácáneskut" soha senki nem teljesítette.[19]

Így azután kiderült, hogy az áhítatosan gyászoló Nyugat-Európát még pápai bullával se lehet cselekvésre bírni. 1455 elején Miklós pápa meghalt. Utóda, a katalán III. Kallixtus népszerűtlen volt Itáliában, mert nem volt olasz, és mert már a halálán volt. Nagy igyekezettel fölszereltetett egy flottát, és az Égei-tengerre küldte, ahol a flotta elfoglalta Naxoszt, Lemnoszt és Szamothrakét. Egyetlen keresztény hatalom

sem akarta azonban ajándékba elfogadni a meghódított szigeteket, s így azok hamarosan ismét török kézre kerültek.[20] 1458-ban Enea Silvio Piccolomini került Kallixtus után II. Pius néven a pápai trónra: ő még erélyesebben intézkedett. Hitt a korábban kapott ígéretekben, és abban reménykedett, hogy nagy keresztény sereg fog hamarosan a Keletre indulni. 1464-ben halt meg útban Ancona felé, ahol egy soha egybe nem gyűlt keresztes hadsereget szándékozott megáldani.[21]

A Nyugat tétlen maradt, amikor tettekre lett volna szükség. Lehet, hogy Enea Silvio gyásza őszinte volt, s élt egy pár történelmi beállítottságú, romantikus lélek, mint például Oliver de la Marche, akiknek szemében a Konstantinápoly falain elesett császár volt Augustus és Nagy Konstantin igazi utóda, és nem a parvenü német-római császár.[22] Ezek az emberek azonban semmit se tehettek. Az általános közönyért jórészt a pápaság hibáztatható. Több mint két évszázadon át a pápák szándékosan szakadároknak bélyegezték a görögöket, és még a közelmúltban is fennhangon azt panaszolták, hogy Bizánc nem őszinte szívvel csatlakozott az egyházegyesítéshez. A töröktől távol élő nyugati népek csodálkozhattak azon, hogy miért is kellene életüket és pénzüket ilyen makacs, visszaeső eretnekekért áldozniuk. Gondolataikban ott élt Vergilius indulatos szelleme, akit a Nyugat tiszteletbeli kereszténynek és a Messiás beharangozójának tartott. Vergilius beszélte el, hogy a görögök milyen kegyetlenül pusztították el Tróját. Konstantinápoly kifosztása pusztán ennek a viszonzása volt. Irodalmi érdeklődésű, a klasszikus kifejezésmódot kedvelő szerzők – mint például Izidor bíboros – hajlamosak voltak a törököket teurucoknak, azaz trójaiaknak hívni. A törökök tehát a trójaiak örökösei vagy egyenesen maguk a trójaiak? Néhány évvel később Franciaországban közkézen forgott egy levél, amelyet állítólag II. Mohamed írt Miklós pápához: e levélben a szultán meglepetését fejezte ki, mert az olaszok ellenségesek voltak iránta, hiszen az itáliaiak, a törökökhöz hasonlóan, a trójaiaktól származnak.[23] Laonikosz Khalkokondülasz keserűen panaszolta, hogy a Rómában uralkodó általános meggyőződés szerint a görögök most nyerték el méltó büntetésüket a Trójában elkövetett kegyetlenkedésekért.[24] II. Pius pápa, akit talán Enea (Aeneas) keresztneve ruházott fel különleges tekintéllyel, nagy igyekezettel próbálta megmagyarázni, hogy a trójaiak nem azono-

sak a törökökkel. Ez a legenda károsan hatott a keresztes hadjárat szervezésére irányuló erőfeszítéseire.[25]

A keleti kereszténység nem engedhette meg magának az ilyen fokú közömbösséget. 1453 nyárutóján a szultán drinápolyi udvara tömve volt a környező keresztény államok követeivel. Augusztus elején a szerb despota, Brankovics György követe érkezett, bőven el volt látva pénzzel, amelyből nemcsak a szultánnak és minisztereinek kellett juttatnia, hanem könyörületes módon foglyokat is kellett kiváltania. Őt követték a néhai császár testvéreinek, Demeter és Tamás moreai despotáknak a követei, a trapezunti császár, Komnénosz János követe, Mingrélia királya, Imaret Dadian, Leszbosz és Thaszosz ura, Dorino Gattilusi, Enosz ura, Palamedes Gattilusi követeit. Megjelent a híoszi mahona követsége és a Szent János ispotályos lovagok nagymesteréé is. A követek szeretetreméltó kedvében találták a szultánt. A követek által képviselt uralkodóktól pusztán fennhatósága elismerését és megemelt adókat kért. A szerb despotának évi tizenkétezer dukátot kellett fizetnie, a moreainak tízezret, a híoszi mahonának hatezret és Leszbosz urának hármat. A trapezunti császár megúszta kétezerrel. A követek feladata volt, hogy évente egyszer elvigyék az adót a szultánnak. Csak az ispotályos lovagok nem voltak hajlandók elismerni Mohamed fennhatóságát, és adót sem fizettek. Nem tehetik – mondták – hűbéruruk, a pápa engedélye nélkül. Mohamed az adott pillanatban nem volt képes Ródoszra erőltetni akaratát, így azután hagyta, hogy az ispotályos lovagok küldöttsége békében eltávozzék.[26]

A Gattilusi testvéreknek kivételes szerencséjük volt. Nem sokkal Konstantinápoly eleste után a szultán csapatokat küldött a Palamedes birtokát képező Enosz ellen, amely a thrák szárazföldön feküdt. Palamedes azonnal bejelentette, hogy elfogadja a szultán fennhatóságát. Körülbelül egy időben a török flotta elfoglalta Imbrosz és Lemnosz bizánci szigeteket. Elmenekültek a bizánci tisztviselők, a történetíró Kritobulosz, Imbrosz bírája kivételével. Ő összebarátkozott Hamza bejjel, a török admirálissal, és ügyes praktikáinak köszönhetően a szultán Leszbosz urának adta Lemnoszt évi kétezer-háromszázhuszonöt dukát adó fejében, Enosz urának pedig Imbroszt, évi ezerkétszáz dukátért.[27]

A keleti keresztény világ ismét lélegzethez jutott. Konstantinápoly elesett, de úgy látszott, hogy a szultán békén hagyja a kisebb államokat. Ezeknek azonban a függetlenségért súlyos összegeket kellett fizetniük, és a pénzt nem volt könnyű előteremteni. A szultáni udvarban pedig baljós változások következtek be. 1453 augusztusában váratlanul letartóztatták és megfosztották hivatalától Khalíl Csandarli nagyvezírt, és néhány nappal később ki is végezték. Mohamed sohasem bocsátotta meg neki azt a szerepet, amelyet 1446-ban játszott. Khalíl ezenkívül túlságosan hatalmas is volt, és mindenki tisztelte mint Murád szultán barátját és a birodalom legjelentősebb, legidősebb vezető államférfiát. Amíg Mohamed nem foglalta el Konstantinápolyt, nem engedhette meg magának, hogy megváljék Khalíltól. Veszélyes lett volna elidegenítenie magától azokat a régi török családokat, amelyek Khalílt tekintették vezetőjüknek. Khalíl azonban rossz tanácsokat adott Mohamednek. Először meg akarta akadályozni Konstantinápoly ostromát, majd azon igyekezett, hogy a szultán hagyjon fel vele. Ma már nem deríthetjük ki, hogy szándékai mögött a vállalkozás kudarcától vagy egy esetleges nagy nyugati háborútól való őszinte félelem húzódott-e meg, vagy esetleg arról volt szó – amint azt Khalíl ellenségei hangoztatták –, hogy óriási kenőpénzeket kapott a görögöktől, akikkel köztudottan mindig nagyon barátian viselkedett. Az árulás vádjára mindenképpen szükség volt ahhoz, hogy bukását igazolják. Még a legtiszteltebb keleti államférfira is könnyű volt rábizonyítani, hogy kedvelte az ajándékokat. Lehetséges, hogy Khalíl, miközben teljes szívvel buzgólkodott hazája érdekében, a görögöktől is kapott járandóságot. Számításai azonban nem váltak be, és elnyerte büntetését. Vele együtt buktak a II. Murád idejéből még megmaradt miniszterek, Iszháq pasa kivételével, őt azonban Anatóliába küldték. Zaganosz pasa lett a nagyvezír, és a kormányt az ő barátai alkották. Szinte mindannyian agresszív, az iszlámot éppen hogy felvett személyek voltak. Hagyományos érdekek semmihez se fűzték őket, és csaknem teljesen a szultántól függtek. Mindegyikük készen állt arra, hogy – amint azt a feltételek lehetővé tették – további hódításokra buzdítsa új gazdáját.[28]

Azért, hogy e feltételek megvalósulhattak, nagymértékben a keresztény uralkodókat terhelte a felelősség. Elsőként a szerbek szenvedtek.

1454-ben Brankovics Györgyöt a törökök óriási erődemonstrációval arra kényszerítették, hogy adjon át területeket a szultánnak. Brankovics nagyon kényes helyzetben volt. Északi szomszédai, a magyarok, éppen annyira vágytak országára, mint a törökök. Szerbia lett a magyar–török összecsapások színtere. Amikor a szultán kudarcot vallott, és 1456-ban nem sikerült elfoglalnia Hunyadi Jánostól Nándorfehérvárt (a mai Belgrádot), Brankovics még nagyobb zavarba került. Hunyadi azonban diadala után azonnal meghalt. Néhány héttel később pedig György megsebesült egy verekedésben, amely a magyar táborban tört ki. Élt még utána néhány hónapig, és 1456 karácsony este halt meg, kilencvenéves korában. Hosszú diplomáciai tapasztalata, és lányának, Marának, a szultánköztiszteletben álló mostohaanyjának a befolyása lehetővé tette számára a fennmaradást. Utóda nem volt olyan bölcs, mint ő. György a despotátust özvegyére és kisebbik fiára, Lázárra hagyta. Lázárt sértette, hogy anyjával kellett osztozni az örökségen. Brankovics özvegye ezután néhány hónap múlva gyanús körülmények között meghalt. Ez az esemény arra késztette Mara úrnőt, hogy a szultán udvarába meneküljön. Lázár idősebb testvérei, akiket évekkel korábban II. Murád parancsára megvakítottak, szintén elmenekültek: az egyik Marával Konstantinápolyba ment, a másik Rómába. Mohamednek abban az időben más gondja volt, és Lázár 1458 januárjában meghalt, vitatott örökséget hagyva maga után. 1459-ben azonban török sereg vonult be a despotátusba. Ezt a sereget sok szerb megkönnyebbüléssel üdvözölte: elegük volt már a zűrzavarból. Néhány hét alatt Szerbia Nándorfehérvár kivételével török kézre került. Nándorfehérvár várát a magyarok egészen 1521-ig meg tudták védeni. A szomszédos bosnyák királyságot, ahol Lázár leánya, Mária volt a királyné, négy évvel később hódították meg a törökök. Lefejezték Tomasevics István királyt, és Mária a szultán háremébe került.[29]

Lassacskán elenyészett a görög függetlenség utolsó maradéka is. Először azok a szigetek veszítették el függetlenségüket, amelyeket a szultán a félig görög Gattilusi hercegekre bízott. 1455-ben meghalt mind Dorino, mind Palamedes. Dorino fia és örököse gyenge volt, Palamedesé pedig bűnös, gonosz ember. A szultánnak bőven volt indoka földjeik elfoglalására. 1459-ben Imbrosz, Tenedosz, Lemnosz és Enosz már

a törököké volt, habár Imbroszon, Kritobulosz személyében, keresztény kormányzó irányította a szigetet. 1462-ig úgy-ahogy fennállt Leszbosz, ahol Niccolò Gattilusi, Dorino kisebbik fia – aki előzőleg megfojttatta a fivérét – a sziget feladására kényszerült, és végül őt magát is megfojtották.[30]

Az athéni hercegséget 1456-ban rohanták le a törökök. Franco, a város firenzei uralkodója – akinek szépségét nagyon csodálta a szultán – engedélyt kapott, hogy még négy évig Thébában uralkodjék, akkor azután kivégezték, földjeit elvették, és fiaiból janicsárokat neveltek.[31]

Moreában, ahol Demeter és Tamás despota csak akkor függesztette fel viszályát, ha külső veszély közelgett, Konstantinápoly elestének hírére lázadás tört ki a félszigeten letelepedett albánok között. Sok görög is csatlakozott a lázadókhoz, és Velence azonnal a lázadók mellé állt. A fivérek kétségbeesésükben a szultán segítségét kérték. Turahan bej, az öreg hadvezér, átkelt a korinthoszi szoroson, és helyreállította a rendet. Távozásakor arra kérte a testvéreket, hogy éljenek békében. Hamarosan azonban ismét összevesztek egymással is és alattvalóikkal is, és még a szultánnak se küldték el az esedékes járandóságot. 1458 tavaszán maga a szultán vezette seregét a földszoroson át. Korinthosz augusztusig ellenállt, s vele együtt néhány kisebb erőd is, de minden hiábavaló volt. Amikor Korinthosz elesett, és a félszigetet végigpusztították a törökök, a despoták felkeresték hűbérurukat, hogy megbéküljenek vele. Büntetésük a despotátus felének az elvesztése volt, beleértve Korinthoszt, Patraszt, az Argolidot és Tamás fővárosát, Karütenát. Hatalmas kártérítést is kellett fizetniük a szultánnak. Mohamed visszatérőben megpihent Athénban, amelynek dicső történelmét jól ismerte, s ahol tiszteletét óhajtotta tenni.

Amint elutazott, a két despota ismét összeveszett. Demeter úgy vélte, hogy a saját és az országa érdekei megkövetelik, hogy alávesse magát a töröknek. Tamás ellenben reménykedett az újonnan megválasztott II. Pius pápában, aki a mantovai zsinaton segítséget ígért neki 1458 őszén. Amikor azután a következő nyáron az ígért segítség megérkezett Moreába, háromszáz zsoldosból állt, amelyből kétszázat Pisa fizetett, és százat Bianca Maria milánói hercegné. A zsoldosok hamarosan összevesztek Tamással, majd egymás közt viszálykodtak, végül

hazatértek Itáliába. Demeter időközben behívta a törököket. Ismét megfeledkeztek azonban a szultánnak járó adóról. Mohamedet felbosszantotta a despotátusban uralkodó zűrzavar, az is zavarta, hogy a pápának tervei voltak ezzel a kis országgal, és elhatározta, hogy véget vet a helyzetnek.

1460. május elején Mohamed nagy sereg élén megjelent Korinthoszban. Némi habozás után Demeter megadta magát, és feladta fővárosát, Misztrát is. Tamás egy darabig Messzéniában tekergett, majd a tengeren át Korfuba menekült. A peloponnészoszi népet vezetői magára hagyták, és a nép megadta magát, habár néhány erőd, büszkeségtől és reménytelen hősiességtől hajtva, egy darabig kitartott. Ezeket a törökök egyenként foglalták el. Ha rohammal vették be a várat, vagy ha a megadásig kiéheztették a védőket, mindenkit lemészároltak. Őszre az egész félszigetet elfoglalta a török Szalmenikon vára kivételével, amelynek a parancsnoka, Graitzasz Palailogosz a következő év nyaráig kitartott. Kivételt képezett Modon és Kroton velencei kézben levő kikötője is. Ezek úgy menekültek meg, hogy bőséges ajándékokkal halmozták el a szultánt. Kivétel volt Monemvaszia tenger övezte városa is, amelynek először Tamás volt az ura, majd elmenekülése után egy katalán kalóz és végül a pápa. 1464-ben a pápa Velencének adta át a várost.[32]

Ekkor került sor a trapezunti császárságra. IV. János, Nagy Komnénosz, akit Phrantzes megrótt, mert örvendezett II. Murád halálakor, és aki 1453-ban úgy menekült meg, hogy magas adót ígért a szultánnak, 1458-ban meghalt. Két férjezett lányt és egy Alexiosz nevű négyéves kisfiú hagyott maga után. Egy hosszú régensség mindenképpen nagy szerecsétlenség lett volna, így a trapezuntiak János öccsét, Dávidot tették meg császárnak. Dávid arra számított, hogy a szultánt túlságosan leköti Európa, és nem fog Kelet-Anatóliával foglalkozni. Dávid kapcsolatban volt Genovával, Velencével és a pápasággal. Mindenki segítséget ígért neki, és ő különösen bízott abban a barátságban, amely családja és a leghatalmasabb helyi török törzsi vezető, a Fehér Bárány törzs feje, Uzun Haszan között állt fenn. Uzun Haszan rendkívüli ember volt, a maga erejéből vált Kelet-Anatólia vezetőjévé az ottomán törökök ellenében. Szinop és Karamania emírje, György grúz király, Dávid császár veje, valamint Mingrélia és Abházia grúz uralkodói is a szövetségesei voltak. Uzun Haszan csaknem teljesen keresztény vérből származott.

Atyai nagyanyja trapezunti hercegnő volt, anyja észak-szíriai keresztény hölgy, ő pedig János trapezunti császár Theodóra nevű lányát vette el, akiről egy velencei utazó azt írta, hogy „köztudomású volt, hogy a maga korában nem volt nála szebb nő a földön". Uzun Haszan barátsága révén a trapezunti császár biztonságban érezte magát.

Mohamed nem hagyhatott figyelmen kívül egy ilyen szövetséget, de ez alkalommal is Dávid hívta ki maga ellen a sorsot. Azt kérte Mohamedtől, hogy fizesse vissza neki azt az adót, amit a testvére fizetett a szultánnak. A kérés tolmácsolását Uzun Haszan követeire bízta, akik Konstantinápolyban gazdájuk nevében más, arcátlanabb követeléseket is előterjesztettek. 1461 nyarán Mohamed sereget és flottát szerelt fel, hogy bosszút álljon a sértésért. A Kászim pasa vezetése alatt álló flotta Anatólia fekete-tengeri partjaitól indult el. A szultán csak Burszában csatlakozott a seregéhez. A nagy szövetség a felvonuló ellenséges erő láttán bomlani kezdett. Mialatt a sereg júniusban Szinop felé masírozott, a flotta megállt, hogy elfoglalja Amasztrisz kis kikötőjét, amely a genovaiaké volt. A hónap vége felé Szinop előtt találkozott a sereg a flottával. Iszmáil emír, Mohamed sógora, hiába küldte a fiát, Haszant, Mohamed unokaöccsét, hogy próbálja meg elhárítani a veszedelmet. Mohamed követelte, hogy Szinop adja meg magát. Cserében felajánlott Iszmáilnak egy birtokot, amely Philippopoliszból és a környező falvakból állt. Iszmáil akarata ellenére elfogadta Mohamed feltételeit. A törökök ellenállás nélkül bevonultak Szinopba. Onnan a szultán serege bejutott Uzun Haszan területére, és rohammal elfoglalta Kojlu Hiszár határerődjét. A karamánok nem tettek semmit, hogy szövetségesük segítségére siessenek. Uzun Haszan kelet felé vonult vissza, és elküldte anyját, Szará Khatúnt, hogy vigyen drága ajándékokat a szultánnak. Mohamed kegyesen fogadta a hercegnőt. Nem akarta még összemérni erejét a Fehér Bárányéval. Beleegyezett a békekötésbe, feltételnek szabta azonban Kojlu Hiszár megtartását. Csődöt mondtak ugyanakkor Szará törekvései, amelyekkel menye hazáját akarta megmenteni. „Miért fárasztod magad, fiam, egy olyan csekélységért, mint Trapezunt?" – kérdezte a hölgy a vendéglátójától. A szultán azt válaszolta, hogy az iszlám kardja van a kezében, és szégyellné, ha nem húzná ki azt a hitért.

Július elején a török flotta elérte Trapezuntot. A tengerészek partra

szálltak, hogy kifosszák a külvárosokat, a város erős falaival azonban nem sikerült megbirkózniuk. Augusztus elején a sereg előőrsei is a falak alá érkeztek Mahmúd nagyvezír parancsnoksága alatt. Mahmúd, mint a szultán új minisztereinek a többsége, renegát volt, egy szerb herceg és egy trapezunti asszony fia. Egy unokatestvére is élt a városban, Amiroutzesz György, a trapezunti születésű tudós. Amiroutzesz Firenzében az egyházegyesítés egyik előmozdítója volt, és Dávid császár is nagyra becsülte nemcsak hatalmas tudása miatt, hanem azért is, mert Rómával fenntartott jó kapcsolatai nagyon hasznosak voltak a Nyugattal folytatott tárgyalások során. Mahmúd beküldte a városba görög titkárát, Katabolenou Tamást. A hivatalos indoklás az volt, hogy megadásra szólítsa fel a trapezunti császárt, a látogatás titkos célja pedig az, hogy vegye fel a kapcsolatot Amiroutzesszel. Dávid eleinte makacskodott. Felesége, a híres bizánci Kantakuzénosz családból származó Helena nemrég utazott el Grúziába, hogy vejétől kérjen segítséget. Amikor azonban a Mahmúd által meggyőzött és lepénzelt Amiroutzesz elmondta neki, hogy Haszan békét kötött, és a hírt megerősítette Szará Khatún levele is, s amikor Amiroutzesz még hozzáfűzte, hogy a szultán máshol szándékozik birtokkal kárpótolni a családot, Dávid császár megingott. Követeket küldött a serege fő erejével közeledő Mohamedhez, felajánlotta, hogy átadja a várost, ha a szultán kijelöl a számára egy azonos értékű és nagyságú birtokot. Anna leányát feleségül kínálta a szultánnak. Mohamed dühös volt, hogy a császárné a grúzokhoz menekült, és feltétel nélküli megadást követelt. Dávid ebbe is beleegyezett, mert Amiroutzesz folyton emlékeztette arra, hogy az ellenállás teljesen értelmetlen, s mert Szará a leveleiben a szavát adta, hogy Dávid császár és családja tisztes bánásmódban fog részesülni. Semmit sem lehet Dávid szemére vetni. Uzun Hassan és török szövetségesei magára hagyták. Nyugati hatalmak segítsége nem érhetett el hozzá, és a grúzok egyedül szintén nem voltak hajlandók beavatkozni. Trapezunt erős falai talán hetekig is állták volna az ostromot, de senki sem jött volna a város felmentésére.[33]

1561. augusztus 15-én a török szultán bevonult az utolsó görög fővárosba is. Kétszáz év telt el azóta, hogy Palailogosz Mihály visszafoglalta a latinoktól Konstantinápolyt, és úgy látszott, új hajnal köszönt a görög világra. Szará Khatún ígéretei valóra váltak. A szultán kegyesen

fogadta a császárt, gyermekeit és ifjú unokaöccsét, Alexioszt, és külön hajóval küldte őket Konstantinápolyba más udvari tisztségviselőkkel és az utasok személyes ingóságaival együtt. A szultán azonban egy nagy csomó ékszert félretett Szarának, kedvességéért és közvetítő szerepéért. Nem örvendhetett azonban a szabadságnak az egész császári család. Dávid sógornője, Maria Gattilusi, aki Dávid száműzött testvéréhez, Sándorhoz ment feleségül vagy húsz esztendővel korábban, és aki özvegyként gyermekével Trapezuntba vonult vissza, a szultán háremébe került. Még mindig rendkívüli szépségű hölgy volt, s Mohamed a jelek szerint megszerette. A gyermekből a szultán egyik kedvelt apródja lett.[34]

A lakosság zömével keményen bántak a törökök. A vezető családok javait elvették, tagjait Konstantinápolyba küldték, ahol a szultán juttatott nekik házakat és annyi pénzt, hogy újrakezdhessék az életet. Minden Trapezuntban maradó férfi, de sok nő és gyermek is rabszolgának minősült, és elosztották őket a szultán és miniszterei között. Sok asszonyt is Konstantinápolyba szállítottak, és körülbelül nyolcszáz kisfiú került a janicsáriskolákba.[35]

A trapezunti császárság többi részét lerohanták a törökök. Keraszunt városa kitartott egy darabig, és sikerült tisztes feltételekkel kapitulálnia. Ez lehetővé tette, hogy ott békében élhetett tovább a görög lakosság. Néhány hegyi falu is ellenállt. Kordüle várát több héten át védte egy parasztlány, akit sokáig ünnepeltek a régi, Fekete-tenger melléki balladák. A hatalmas török sereg ellenében azonban semmilyen erőd sem tarthatott ki sokáig. Októberben a szultán visszatért Konstantinápolyba, és akkor már az övé volt a Nagy Komnénosz minden birtoka.[36]

Ez volt a szabad görög világ vége. „Romaniának vége, Romaniát meghódították" – gyászoltak a balladaszerzők.[37] Még éltek görögök keresztény uralom alatt Cipruson, az Égei-tenger és a Ión-tenger egyes szigetein, és azokban a tengeri kikötőkben, amelyek még mindig velencei kézben voltak a görög szárazföldön: ezek a görögök azonban idegen urak uralma alatt, idegen vallási környezetben éltek. A szabadság némi látszata csak a Peloponnészosz délkeleti részén, a Maina vad falvaiban maradt fenn, ahol a törökök nem mertek benyomulni a hegyek közé.

Hamarosan török fennhatóság alá került a Balkán ortodox világa is. Amíg Szkander bég élt, az albánok megőrizték függetlenségüket. 1468

januárjában bekövetkezett halála után azonban a török gyorsan lerohanta országát, s hamarosan Velence is elveszítette az albán partokon levő kikötőit. Északabbra, a Zeta nevű tartományban néhány hegyi lakó ellenállt, megalakították azt a hercegséget, amelyet később Montenegrónak neveztek, s amely időről időre elismerte vagy a török, vagy Velence fennhatóságát, de sohase veszítette el függetlenségét. Szerbia és Bosznia rabságra jutott. A Dunán túl Havasalföld uralkodói 1391-ben elismerték a török fennhatóságot, de minden alkalommal felrúgták az egyezséget, amikor csak felbukkant a közelben egy magyar sereg. 1456-tól 1462-ig Vlad herceg – akit Karóbahúzónak is neveztek arról a módszerről, amelyet a vele egyet nem értőkkel szemben alkalmazott – kihívta maga ellen a szultán haragját, mert karóba húzatta követeit. Bukása után ismét szilárd lett a katonai fennhatósag Havasalföld felett. Moldáviában III. Péter herceg 1456-ban fogadta el a török fennhatóságot. Fia, IV. István felmondta az apja kötötte egyezséget. Hosszú uralma alatt, 1457 és 1504 között sikeresen távol tartotta magától a törököket. Kilenc évvel halála után azonban fia, Bogdán herceg, elismerte I. Szelim fennhatóságát.[38]

Volt azonban egy olyan ortodox hatalom, amelynek a területére a szultán serege sohasem hatolt be. Mialatt Bizánc a török nyomás alatt lassacskán összeomlott, az oroszoknak sikerült megszabadulniuk tatár hűbéruraiktól, és visszaszerezték függetlenségüket. Oroszország megtérítése az ortodox egyház nagy diadala volt. Most a leány azonban már erősebb, hatalmasabb volt az anyánál. Az oroszok ezzel tökéletesen tisztában voltak. Már 1390 táján Antal konstantinápolyi pátriárka arra kényszerült, hogy levélben figyelmeztesse I. Vaszilij moszkvai nagyherceget, az oroszok legfőbb vezetőjét, hogy mindenek ellenére még mindig a konstantinápolyi császár volt az igazi császár, Isten ortodox helytartója a földön. Most azonban Konstantinápoly elesett, a császárt pedig megölték. Nem volt többé ortodox császár. Konstantinápoly elesett, s az oroszok úgy vélték, hogy ez a büntetés a hittagadás bűnéért, hiszen Konstantinápoly beleegyezett a nyugati egyházzal való egyesülésbe. Az oroszok felháborodással vetették el a firenzei egyházegyesítés gondolatát, és el is kergették az egyesítést hirdető Izidor érseket, akit a görögök erőltettek rájuk. Pillanatnyilag a maguk érintetlen ortodoxiájával

az oroszok testesítették meg az ortodox világ egyetlen fennmaradt hatalmát, s olyan hatalomról volt szó, mely egyre nőtt. Nem Oroszországra szállt-e az ortodox birodalom öröksége? A szultán uralkodhatott Konstantinápolyban, magának követelhette a bizánci császárok előjogait, az igazi keresztény császárság azonban Moszkvába költözött. „Konstantinápoly elesett – írta 1458-ban a moszkvai metropolita –, mert elhagyta az igaz ortodox hitet. Oroszországban azonban él még a hit, a Hét Zsinat hite, ahogyan azt Konstantinápoly átadta Vlagyimir nagyhercegnek. A földön csak egyetlen igaz egyház létezik, az orosz egyház." Ettől kezdve Oroszország feladata volt a kereszténység megőrzése. „A keresztény birodalmak elbuktak – írta 1515-ben Philotheosz szerzetes urához, III. Vaszilij nagyherceghez vagy cárhoz –, már csak a mi uralkodónk birodalma áll fenn... Két Róma elbukott, de a harmadik áll, és negyedik nem is lesz... Te vagy a világ egyetlen keresztény uralkodója, minden hithű keresztény ura." III. Vaszilij apja úgy igyekezett némi törvényes jelleget adni ennek az igénynek, hogy benősült a Palailogosz-házba. A Harmadik Róma misztikus hívei számára azonban ez a házasság egyáltalán nem volt fontos. Ha éppen dinasztikus kapcsolatokra lett volna szükségük, szívesebben mentek volna vissza első keresztény uralkodójuk, Vlagyimir és Bíborbanszületett Anna hercegnő öt századdal korábbi házasságához, amely gyermektelen maradt. Moszkva örökségének azonban semmi köze se volt a világi diplomáciához, nyilvánvalóan isteni elrendelésről volt szó.

Elmondhatjuk, hogy Konstantinápoly elestéből egyedül az oroszokra háramlott némi előny. A régi bizánci világ szolgaságban nyögő ortodox híveinek vigasztalást nyújtott a gondolat, hogy még mindig van egy hatalmas ortodox uralkodó. Reménykedhettek abban, hogy meg fogja őket védeni, s talán eljön majd egyszer az idő, amikor fel fogja őket szabadítani, és visszaállítja szabadságukat. A hódító szultán alig vett tudomást Oroszország létezéséről. Az elkövetkező századok során utódai nem voltak azonban már abban a helyzetben, hogy hasonló módon lekicsinyeljék Oroszországot.[39]

Oroszország valóban messze volt. Mohamed szultánnak sok más, közelebbi tennivalója is akadt. Konstantinápoly meghódítása végérvényesen Európa nagyhatalmai közé sorolta őt, és meg is volt a szerepe, amelyet el kellett játszania az európai politikai hatalmak színpadán.

A keresztények mind ellenségei voltak, ezt jól tudta. Arra kellett ügyelnie, hogy ne foghassanak össze ellene.

Ez pedig nem is volt olyan nehéz feladat. Az, hogy a keresztény hatalmak csődöt mondtak, és nem szabadították fel az ostromlott Konstantinápolyt, megmutatta, hogy milyen kedvetlenül harcoltak a hitért, hacsak nem fűződött ahhoz valami közvetlen érdekük. Csak a pápaság és néhány nyugaton szétszórtan élő tudós és fantaszta borzadt el őszintén a gondolattól, hogy a nagy, történelmi város a hitetlenek kezére került. A város védelmében közreműködött olaszok közül egyeseket, mint például Giustinianit vagy a Bocchiardo fivéreket fűthette még némi keresztényi hevület, de kormányaik igen alapos kereskedelmi számítások alapján cselekedtek. Kereskedelmükre rettenetes csapás volt Konstantinápoly eleste, de hasonlóképpen nagy csapás lett volna számukra a jó kapcsolatok megromlása azokkal a törökökkel, akikkel eddig is nagy haszonnal kereskedtek.

A nyugati uralkodók nem mutattak érdeklődést. Még Aragónia királya – aki levantei birodalomról álmodozott – se igyekezett tettekre váltani álmait. A török kormány hamarosan világosan átlátta ezt a helyzetet. Törökországnak mindig voltak jó diplomatái. A szultán harcolhatott Velence ellen, Magyarország ellen, és még néhány kisebb szövetséges ellen, akiket a pápaság fel tudott mutatni, de a szultán ezekkel egyenként vette fel a harcot. Mohács végzetes mezején senki se sietett Magyarország megsegítésére. Senki se küldött erősítést Ródoszra az ispotályosoknak. Senki se törődött azzal, hogy Velence elveszítette Ciprust. Velence és a Habsburgok valóban összefogtak egy tengeri hadjáratra, amely nagy diadallal végződött Lepantónál, de abból csak nagyon keves kézzelfogható haszon származott. A Habsburg uralkodóknak ezután is maguknak kellett védelmezniük Bécset. Németországban vagy Itáliában az emberek sok-sok évtizeden át megborzongtak a gondolatra, hogy a török olyan közel volt hozzájuk, de ez a gondolat nem térítette el őket polgárháborúiktól. S amikor a legkeresztényibb francia király, elárulva azt a szerepet, amelyet hazája a keresztes hadjáratok fényes napjaiban játszott, úgy döntött, hogy a hitetlen szultánnal szövetkezik a szent német-római császár ellen, mindenki számára világossá vált, hogy a keresztes szellem végképp kihalt.

13. fejezet

A TÚLÉLŐK

Az események csak érintették, de nem rázták fel Nyugat-Európa lelkiismeretét. A görög bíborosok, Izidor és Besszarion, prédikálhattak és könyöröghettek, és II. Pius pápa a görög kultúra iránti szeretettől hajtva összekuporgathatott némi pénzt a Kelet megsegítésére, gyakorlatilag nem értek el többet, mint hogy némi erőt öntöttek azokba a szerencsétlen menekültekbe, akik a török elől kerestek oltalmat.

Ezek a menekültek nem voltak túl sokan. A szegényebbeknek otthon kellett maradniok, és el kellett szenvedniük a sorscsapásokat. A dráma főszereplői közül csak néhányan vállalták önként, hogy a szultán uralma alatt élnek tovább. Közülük nagyon sokan börtönbe kerültek, és sokat ki is végeztek. A maradék Itáliában keresett védelmet.

A két ősi császári dinasztia igen hamar kihalt. Konstantin császár fivérei közül Demeter despotával eleinte kedvesen bánt a szultán. Apanázsban részesítette a Gattilusiak egykori földjeiből, megkapta Enosz városát, Lemnosz és Imbrosz szigeteket és Thaszosz és Szamothraké egyes részeit. Ezek a földek évi hatszázezer ezüstöt jövedelmeztek, a pénz egyik fele a szigetekről, a másik Imbroszból származott. Demeter ezenkívül a szultán pénzverdéjéből évi százezer ezüstöt is kapott. Hét éven át nyugodtan élt Enoszban Zoéval, a feleségével, és annak bátyjával, Asen Mátéval, aki hajdan helyette kormányozta Korinthoszt, és aki ekkoriban sómonopóliumát igazgatta. Demeter élvezte a vadászat és az asztal örömeit, és igen sokat áldozott jövedelméből az egyháznak. 1467-ben hirtelen megvonták az apanázsát. A Phrantzes által hihetőnek vélt történet szerint Máté tisztségviselői manipuláltak azokkal a jövedelmekkel, amelyek a sóbevételekből a szultánt illették, és ezért a szultán Demetert és Mátét tette felelőssé. Máté sorsa ismeretlen. Demetert megfosztották jövedelmétől, és Didümotikhonba küldték, ahol

szegénységben töltötte napjait. Egyszer azután az odalátogató szultán felismerte, és megkönyörült rajta. Évi ötvenezer ezüst évjáradékot kapott a császári gabonamonopólium terhére. Ez a helyzet nem tartott sokáig: Demeter és felesége csakhamar szerzetesi fogadalmat tett. Demeter egy drinápolyi kolostorban halt meg 1470-ben. Zoe csak néhány hónappal élte túl férjét. Egyetlen gyermekük, Helena, hivatalosan a szultán háremébe került, a valóságban azonban úgy látszik, sikerült megőriznie szűzességét, és a saját házában élt Drinápolyban. Szülei halála előtt néhány évvel hunyt el, és a pátriárkára hagyta ékszereit és ruháit.[1]

Tamás despota feleségével és gyerekeivel Korfura menekült, ahova magával vitte Szent András apostol Patraszban őrzött fejereklyéjét. 1460 vége felé az ereklyével átment Itáliába, és 1461. március 7-én ünnepélyesen bevonult Rómába. Egy héttel később a pápa – akinek odaajándékozta az ereklyét – az Aranyrózsa-renddel tüntette ki. Tamás Itáliában maradt, és abban reménykedett, hogy egy napon visszatérhet Moreába. Havi háromszáz aranydukát nyugdíjat kapott a pápától, s ehhez később a bíborosok a saját jövedelmükből még ötszázat tettek hozzá. Az olaszokra mély benyomást gyakorolt méltóságteljes magatartása és idős koráig megőrzött kellemes külseje. Tamás megszerezte az olaszoknak azt az örömet, hogy nyilvánosan felvette a katolikus vallást. A felesége, Caterina Zaccaria, Korfuban maradt, és ott is halt meg 1462 augusztusában. 1465-ben Tamás Rómába hívta gyermekeit. Megérkezésük után néhány nappal, május 12-én, 56 éves korában meghalt.[2]

Tamásnak négy gyermeke volt. A legidősebb, Helena még gyermekként nőül ment III. Brankovics Lázárhoz, akitől három lánya született. 1459-ben, nem sokkal férje halála után, Helena legidősebb lányát, Máriát feleségül adta István bosnyák királyhoz. Amikor a törökök lerohanták Boszniát, az ifjú királyné egy török tábornok háremébe került. Helena és két ifjabb leánya Leukaszra menekült. Egyikük, Milica II. Tocco Leonardo, Kefalónia és Leukasz urának felesége lett, de pár hónap múlva gyermektelenül meghalt. A másik leány, Irén Szkander bég fiának, Kasztrióta Jánosnak lett a felesége, és apósa halála után férjével együtt Itáliába költözött. Helena veje leukaszi udvarában élt, majd szerzetbe lépett, és 1474-ben halt meg.[3]

Helena testvérei mind sokkal fiatalabbak voltak nála. András 1453-ban született, Manuél 1455-ban és Zoé valószínűleg 1456-ban. Az árvák a pápa gyámsága alá kerültek. 1466 júniusában Zoét beházasították a Caracciolók nemes római családjába, de hamarosan, szinte még gyermekként megözvegyült. 1472-ben IV. Sixtus nagy diplomáciai sikerként könyvelte el, hogy sikerült Zoét férjhez adnia III. Iván orosz cárhoz. A házasságkötésre a Vatikánban került sor, a cárt megbízott képviselte. A pápa hatezer arany dukát hozományt adott a menyasszonnyal. A Zsófiára átkeresztelt Zoé amint megérkezett Oroszországba, megfeledkezett katolikus múltjáról, és hevesen belevetette magát az ortodox egyház politikájába. Leánya, Helena visszatért a katolikus hitre, amikor feleségül ment Jagello Sándor lengyel királyhoz, de fia, III. Vaszilij és annak az utódai az ortodoxia bajnokai maradtak. Lengyelországi Helena királyné gyermektelenül halt meg. III. Vaszilij ága egy évszázaddal később halt ki, ük-ükunokájával, Anasztázia Fjodorovnával és annak nagybátyjával, Dimitrij càreviccsel.

Tamás fiai nem futottak be ilyen tisztes pályát. Manuél, a fiatalabb, Itáliában töltötte az ifjúságát havi 50 dukátos pápai kegydíjjal. 1477 körül hirtelen elhatározással Konstantinápolyba ment, és a szultán kényére-kedvére bízta magát. Mohamed kegyesen fogadta, birtokot és járadékot adott neki. Ott nősült meg, de nem ismerjük se felesége nevét, se halálának az időpontját. Két fia közül az idősebb, János fiatalon halt meg. András, a fiatalabb áttért az iszlámra, és Mohamed pasa néven udvari tisztviselőként fejezte be napjait. Úgy látszik, hogy nem voltak leszármazottai. Tamás idősebbik fia, András szívesebben maradt Itáliában, ahol ő is a szegényes ötvendukátos pápai kegydíjból élt. Úgy bántak vele, mint a császári trón örökösével, és úgy írta alá a nevét, mint „Deo gratia fidelis Imperator Constantinopolitanus", a viselkedése azonban egyáltalán nem volt fejedelmi. 1480-ban egyenesen a római utcáról nősült, elvett egy Caterina nevű nőt, majd súlyos adósságokba keveredett. Rávette IV. Sixtust, hogy adjon neki kétmillió aranydukátot egy Moreába indítandó hadjáratra, majd elköltötte a pénzt egészen más dolgokra. Pénzügyeit azonban ezzel az akcióval se tudta rendbe hozni, mint ahogyan az se segített rajta, hogy készen állt címeket és kiváltságokat árusítani társadalmi megbecsülésre áhítozó, becsvágyó

idegeneknek. 1490 táján ellátogatott nővére oroszországi udvarába is, de az út nem hozott számára pénzügyi sikert, és senki sem kérlelte, hogy maradjon Oroszországban. Végül VIII. Károly francia királyban akadt jó barátra, őt 1491-ben meg is látogatta, és Károly kifizette néhány adósságát is. András nagyon örült, amikor Károly 1493-ban megszállta Itáliát, és északra tartott, hogy csatlakozzék hozzá. 1494. szeptember elsején egyezményt írt alá Károllyal, nemeslelkűen ráruházta Konstantinápollyal, Trapezunttal és Szerbiával kapcsolatos minden jogát, magának csak a moreai despotátust tartotta meg. Amikor a következő év májusában Károly letelepedett Nápolyban, 12 ezer aranydukátnyi évjaradékot ígért Andrásnak. Kétséges, hogy azután is folyósították-e a járadékot, amikor Károly már elhagyta Itáliát, de a kifizetés minden bizonnyal véget ért, amikor Károly francia király 1498-ban meghalt. András hamarosan ismét úszott az adósságban. 1502 elején új kötelezvényt írt alá, amelyben jogait Ferdinándra és Izabellára, a spanyol uralkodókra ruházta, de tőlük ezért a gesztusért nem kapott pénzt. Amikor 1502 júniusában meghalt, özvegyének a pápához kellett fordulnia száznégy dukátért, hogy kifizethesse férje temetésének a költségeit. András egyetlen fiát Konstantinnak hívták, csinos, de minden érdem nélküli ifjú volt, aki egy ideig a pápai testőrséget irányította. Nem ismerjük halála időpontját.[4]

Tamás két unokája közül az egyik a konstantinápolyi Mohamed pasa volt, a másik a Rómában lakó, jelentéktelen Konstantin: velük kihalt a Palailogoszok császári ága.[5] Férfiágon 1536-ban kihalt a család ifjabbik ága is, amely II. Andronikosztól származott, s amely Montferratban uralkodott a XIV. század elejétől kezdve. Ennek az ágnak a birtoka női ágon a mantovai őrgrófokra szállt. Theodor despota lánya, Palaeologa Helena, Ciprus királynéja 1458-ban halt meg, s az ő egyetlen gyermeke, Sarolta királynő, 1478-ban Rómában, mint gyermektelen száműzött.[6] Palailogosz Mihály leszármazottai ma Dél-Olaszországban élnek, azokban a családokban, amelyek Szkander bég fiától, Kasztrióta Jánostól származtatják magukat.[7]

A trapezunti császári család sorsa igen rövid idő alatt tragikusra fordult. Dávid császár két éven át megfelelő járadékot kapott, 1463-ban azonban hamis barátja, Amiroutzesz György jelentette a török hatósá-

goknak, hogy Dávid levelet kapott unokahúgától, Uzun Haszan feleségétől, s a levél azt javasolta, hogy Dávid küldje látogatóba a hölgyhöz vagy az asszony testvérét, Alexioszt vagy saját fiai egyikét. A szultán úgy határozott, hogy ezt a lépést árulásnak minősíti. Dávidot 1463. március 26-án Drinápolyban börtönbe vetették, és november elsején Konstantinápolyban kivégezték. Vele halt unokatestvére, Alexiosz és hét fia körül hat. A holttesteket tilos volt eltemetni, s amikor Helena császárné a saját kezével ásott sírt, és úgy temette el családtagjait, tizennégyezer dukátra büntették, amelyet halálbüntetés terhe alatt három napon belül kellett kifizetnie. Hű barátok és támogatók összeadták a pénzt, a császárné ezután zsákruhát öltött, egy szalmakunyhóba vonult vissza, és ott töltötte hátralevő rövid életét. Legkisebb fiát, Györgyöt, hároméves korától muzulmánnak nevelték. Később ez a fiú meglátogatta Uzun Haszant, s annak udvarából nővéréhez menekült Grúziába. Keresztény hitre tért, feleségül vett egy grúz hercegnőt, akitől valószínűleg gyermekei születtek, de a család további sorsa ismeretlen. Egyik nővérét, Annát a szultán háremébe vitték, majd egy időre Makedónia kormányzójának, Zaganosz pasának ajándékozták. Annát is kényszerítették, hogy vegye fel az iszlám hitet, később azonban sikerült visszavonulnia vidékre, közel szülővárosához, Trapezunthoz. Ott létesített egy falvat, amelyet utána Kürannának neveztek, és templomot is alapított. Az özvegy Maria Gattilusi csendesen éldegélt a szultáni háremben, és a fia, egy másik Alexiosz tovább élvezte a szultán kegyét. A fiú további sorsa ismeretlen. A hagyomány szerint földeket kapott Pera közelében, és a helybeliek úgy ismerték, mint a „bej fiá"-t. A mai Bejoglu negyed róla kapta a nevét.[8]

Nagyon keveset tudunk Konstantin császár azon minisztereinek s azok rokonainak a sorsáról, akik túlélték a birodalom pusztulását. Ha sikerült visszanyerni szabadságukat, bizonyára igyekeztek a háttérben maradni. Amint helyreállt a rend, a szultán lehetővé tette a foglyok kiváltását. A tudós Filelfo hízelgéstől csöpögő levele hatására Mohamed szabadon bocsátotta Manfredina Doriát, Filelfo anyósát, Khrüszolorasz János özvegyét, és elküldte az asszonyt a vejéhez Itáliába. A kortársak azt rebesgették, hogy egykor botrányos viszony állt fenn Manfredina és veje között.[9] Konstantin hű titkára és barátja, Phrantzes néhány év

elteltével kiváltotta magát és feleségét a rabságból. Korfura vonultak vissza. Phrantzes mindvégig megtartotta érdeklődését honfitársai iránt, és mindig szeretettel gondolt volt gazdája családjára. Tamás leányának, az özvegy szerb királynénak a meghívására Leukaszra látogatott, és tiszteletét tette a hölgy vejénél, Leonardo Toccónál, akinek a nővére Konstantin császár első felesége volt. 1466-ban Rómába ment, hogy részt vegyen Zoe hercegnő esküvőjén, aki egy Caracciolóhoz ment férjhez. Nem sokkal később Phrantzes és felesége kolostorba vonult. Phrantzes ott fejezte be emlékiratait, és a munka végére illesztette hitvallását. Ebben – annak ellenére, hogy jó barátságban volt az egyházegyesítést szorgalmazók pártjával – nem azonosította magát a Szentlélek kettős eljövetelének a doktrínájával. Történelmi feljegyzései az 1477-es évvel érnek véget. Valószínűleg 1478-ban halt meg.[10]

Néhány menekült Velencében telepedett le, és csatlakozott Phrantzes régi ellenségének, Lukasz Notarasznak a leányához. Anna Notarasza hosszú ideig élt Velencében, és minden pénzét honfitársai kiváltására áldozta.[11]

A két görög bíboros Itáliában élt. Mammasz Gergely halálakor a pápa Izidort nevezte ki konstantinápolyi pátriárkának, megcsúfolva a bizánci egyház minden hagyományát. Izidor 1463-ban halt meg, s az üres cím akkor Besszarionra szállt. Besszarion 1472-ig élt, jövedelmét arra költötte, hogy nagyszerű könyvtárat létesített görög művekből, s azt Velence városára hagyta. Sokat segített a görög menekülteken. Leonardo érsek visszatért leszboszi székhelyére, és ott tartózkodott akkor is, amikor a törökök 1462-ben elfoglalták a szigetet. Még egyszer viszontláthatta Konstantinápolyt, de már csak rabként. Hamarosan kiváltották, Itáliába ment, és ott is halt meg 1482-ben.[12]

Amiroutzesz György – aki Konstantinápoly eleste után Besszariontól kért pénzt legkisebb fia, Basil kiváltásához – Trapezunttal kapcsolatos intrikái réven beférkőzött a törökök kegyeibe. Unokaöccse, Mahmúd pasa rendíthetetlen barátja maradt, és felhívta rá a szultán figyelmét. Amiroutzesz helyzete még jobban megszilárdult, amikor idősebbik fia, Sándor muszlimmá lett. A szultánt lenyűgözte Sándor műveltsége és megbízta, hogy készítse el Ptolemaiosz *Geográfiá*ja naprakész, új kiadását. Sándor ekkor már alaposan ismerte az arab nyelvet is, és elké-

szítette az egész mű arab fordítását. 1463-ban Amiroutzesz György beleszeretett az utolsó athéni herceg özvegyébe, aki járadékon élt Konstantinápolyban. El akarta venni a hölgyet, habár még élt a felesége. Dionüsziosz pátriárka nem volt hajlandó megáldani egy bigámista nászát. Ekkor György addig mesterkedett, amíg a pátriárkát meg nem fosztották tisztétől. Ezután pár héten belül, kockajáték közepette, hirtelen meghalt. Utolérte az Isten büntetése.[13]

A bizánci szabadság utolsó éveire fényt hintő tudósok közül egyedül Scholariosz Györgyöt kérték fel, hogy játsszon szerepet az új világ elrendezésében, egyesítse az egyházhoz tartozókat, és teremtsen a számukra olyan feltételeket, amelyek képesek fenntartani a régi császári udvar szertartásait, s meg is őrzik azt a hajnal hasadtáig, amikor Bizánc főnixként újjá fog születni.[14] Ez a hajnal azonban sohasem köszöntött be. A régi, ökumenikus bizánci császárság mindörökre véget ért.

Könnyű azt állítani, hogy a történelem hömpölygő folyamában az 1453-as év csekély jelentőségű volt. A bizánci császárságra már korábban kimondatott a halálos ítélet. Területe lecsökkent, népessége elszegényedett, a város pusztulásra volt ítélve, a törököknek csak a kivégzés dátumát kellett kitűzni. Nem helytálló az az elmélet, amely szerint a bizánci tudósok Konstantinápoly eleste után siettek csak Itáliába. Itália már több mint egy nemzedéknyi idő óta tele volt bizánci tanárokkal. 1453-ban az akkor élő két legnagyobb görög tudós közül Besszarion már Itáliában élt, a másik, Gennadiosz Konstantinápolyban maradt. Ha az olasz kereskedővárosok forgalma Konstantinápoly eleste után tovább csökkent, az főként az új óceáni utak fölfedezésének volt betudható, nem pedig annak, hogy a törökök ellenőrizték a szorosokat. Genova hatalma 1453 után valóban rohamosan hanyatlott, de ennek az oka főként a város Itálián belül meggyengült helyzete volt. Velence tengeri kereskedelme még hosszú évekig elevenen virágzott. Az sem valami forradalmi elmélet volt, hogy az oroszok az ortodox hit bajnokaiként léptek fel Konstantinápoly eleste után, és harmadik Rómaként emlegették Moszkvát. Az orosz gondolkodás már jó ideje ebbe az irányba fejlődött: az orosz seregeknek fokozatosan sikerült visszaszorítaniuk a hitetlen tatárokat, míg Konstantinápoly lassan elszegényedett, és szentségtörő egyezséget kötött a Nyugattal. Minden kisarjadó növény

magját már korábban elvetették. Konstantinápoly eleste csak az aratást siettette. Ha Mohamed szultán kevésbé határozott, ha Khalíl pasa nagyobb meggyőző erővel bír, ha a velencei flotta két héttel korábban bont vitorlát, vagy ha Giustiniani az utolsó válságos pillanatokban nem sebesül meg a falakon, s a Kerkoporta kis kapuja nem marad nyitva, hosszú távon akkor is vajmi kevés lett volna az esély Konstantinápoly fennmaradására. Bizánc esetleg tíz évvel tovább haldokolhatott volna, és valamivel később kezdődött volna meg a török behatolása Európába. A Nyugat semmi hasznot sem húzott volna a haladékból. Sőt, Konstantinápoly megmeneküléséből azt a következtetést vonta volna le, hogy a veszély mégsem olyan nyomasztó. Föllélegezve fordult volna saját ügyei felé, és néhány év elteltével azután ismét megjelentek volna támadásra készen a törökök.

Ennek ellenére az 1453. május 29-ei dátum fordulópontot jelent a történelemben. Egy régi történet végét jelzi, a bizánci civilizáció történetéét. Tizenegy évszázadon át állott egy város a Boszporusznál, ahol az értelmet csodálták, s ahol megőrizték és tanulmányozták a klasszikus múlt tudományát és irodalmát. A bizánci kommentátorok és írnokok segítsége nélkül ma nagyon keveset tudnánk az antik Görögország irodalmáról. Olyan város volt, amelynek az uralkodói évszázadok során át ihlették és bátorították az emberi történelemben páratlan művészeti iskola munkáját. Ez a művészet a hideg görög elme gyakorlatiassága és egy mély, vallásos érzés állandóan változó keveredéséből született, és a műalkotásokban az isteni dolgok megnyilatkozását és az anyag megszentelését látta. Bizánc ugyanakkor nagy, kozmopolita város volt, ahol árucikkek és eszmék egyaránt szabadon áramolhattak. Ennek a városnak a polgárai nem úgy tekintettek magukra, mint egy nemzet fiaira, hanem mint az antik Görögország és Róma örököseire, akiket megnemesített a keresztény hit. Mindez most véget ért. Az újonnan uralomra került nép nem ösztönözte a tudományok ápolását a keresztény alattvalók körében. A bizánci művészet – szabad kormányzat pártfogása híján – hanyatlásnak indult. Az új Konstantinápoly ragyogó város volt, gazdag, népes, kozmopolita, tele szép épületekkel. Szépsége azonban a szultánok e világi hatalmát tükrözte, s nem volt többé a keresztény Isten földi királysága. A városlakók különféle vallásokat vallottak ma-

gukénak. Konstantinápoly újjászületett, és századokon át csodálták a látogatók, de az már Isztambul volt, nem Bizánc.

Semmit sem ért volna Bizánc utolsó napjainak hősiessége? Először is nagy benyomást gyakorolt a szultánra, s ez meg is látszott a város bevétele utáni vad reakciójából. Nem óhajtott kockázatot vállalni a görögökkel. Mindig is csodálta a görög tudományt, most megbizonyosodhatott arról is, hogy a hősi görög szellem sem halt még ki teljesen. A rend helyreállta után ez a csodálat késztette azután arra, hogy igazságosabban bánjék görög alattvalóival. Gennadiosz pátriárka olyan feltételeket ért el nála, amelyek segítségével autonóm kormányzat alatt újra lehetett egyesíteni a görög egyházat és a görög nép nagyobb részét. A görögökre nem várt fényes jövő. Ígéretet kaptak, hogy békében élhetnek, igazságot szolgáltatnak nekik, és alkalmuk lesz a meggazdagodásra, ugyanakkor másodosztályú állampolgárokká lettek. A rabság elkerülhetetlenül erkölcsi hanyatláshoz vezetett. A görögök teljes mértékben ki voltak szolgáltatva mindenkori uralkodójuk jóindulatának. A hódító szultán uralma alatt sorsuk nem volt túlságosan rossz. Később azonban jöttek olyan szultánok is, akik sohasem hallottak a bizánci civilizációról, és csak arra voltak büszkék, hogy ők az iszlám uralkodói, az igazhívők kalifái és vezérei. Ennek következtében hamarosan lezüllött az oszmán közigazgatás hatalmas gépezete is. A görögöknek meg kellett tanulniuk, hogy a korrupcióra megtévesztéssel, az igazságtalanságra hűtlenséggel, az intrikára intrikával válaszoljanak. A török uralom alatt élő görögök története egyáltalán nem épületes és rendkívül szomorú. Az egyház azonban, hibái és gyengesége ellenére is, tovább élt, s amíg az egyház élt, a hellén szellem sem halt ki.

Nyugat-Európa ősidőktől féltékeny volt a bizánci civilizációra. Szellemi vezetői az ortodoxokat bűnös szakadároknak tartották, és megbélyegezték. A nyugatiakat égető bűntudat nyomasztotta, mert végső veszedelmében magára hagyták a várost, ezért most azon voltak, hogy megfeledkezzenek róla. Ugyanakkor nem feledkezhettek meg arról az adósságról, amellyel a görögöknek tartoztak. Úgy határoztak azonban, hogy csakis az antik görögségnek az adósai. Azok a görögbarátok, akik csatlakoztak a görög függetlenségi harcokhoz, gyakran emlegették Themisztoklészt vagy Periklészt, de sohasem Konstantint. Sok görög

értelmiségi is utánozta őket. Ezeket az embereket félrevezette Koraisz – Voltaire és Gibbon tanítványa – rossz szelleme: számukra Bizánc nem volt más, mint csúf, babonás közjáték, amelyről legjobb tudomást sem venni.

Így azután a függetlenségi háború nem is vezetett el a görög nép felszabadításához, pusztán egy kis görög királyság megalakulásához. A falvakban jobb volt az emberek emlékezete. Emlékeztek még a gyászdalokra, amelyek akkor születtek, amikor meghallották a város elestének a hírét, a városét, amelyet Isten megbüntetett tékozlásáért, büszkeségéért, hitehagyásáért, de amely a végsőkig hősiesen harcolt. Emlékeztek a szörnyű keddi napra, arra, amelyet még ma is minden igazi görög baljós napnak tart, és lelkük megrendült és erőre kapott, amikor az utolsó keresztény császárról meséltek, aki ott állt a várfalon ütött résnél, akit elhagytak nyugati szövetségesei, s aki mindaddig visszaszorította a hitetleneket, amíg az ellenség számban felül nem múlta a védőket, és úgy halt meg, hogy saját birodalma lett a szemfödele.

1. függelék

A LEGFONTOSABB FORRÁSOK KONSTANTINÁPOLY ELESTE TÖRTÉNETÉHEZ

A Konstantinápoly elestével foglalkozó történész nagyon szerencsésnek mondható, mert számos korabeli elbeszélés maradt fenn a drámai eseményről. Ezek közül egyeseket hivatásos történészek írtak, más feljegyzések naplókban maradtak fenn, megint mások pedig odavetett beszámolók olyanok tollából, akik jelen voltak az ostromnál. Figyelemre méltó, hogy mennyire erősítik egymást ezek a beszámolók, de természetesen előzetesen mindig tekintetbe kell venni a szerző nemzeti és vallási hovatartozását. A továbbiakban beszámolok a legfontosabb forrásokról.

1. GÖRÖG SZERZŐK

A korabeli görög történetírók közül csak egy volt jelen Konstantinápoly ostrománál. PHRANTZES Györgyről van szó, akit valószínűleg Sphrantzesnak hívtak, habár a család eredeti neve lehetett Phrantzes (Frank? Francis?), amely később módosult. A Peloponnészoszról származott, nem sokkal 1400 után született. Nagyon fiatalon került II. Manuél kancelláriájára. Manuél halála után fiához, Konstantinhoz kötötte életét, és a császár haláláig a szolgálatában maradt. A császári család egy távoli rokonát vette feleségül, s ő lett Konstantin legbensőbb barátja és tanácsadója. Nem lelkesedett az egyházegyesítésért, de készen állt arra, hogy hűségesen támogassa ura politikáját. Megvoltak az előítéletei. Nem szerette Konstantin testvéreit, Theodort és Demetert, és rettenetesen féltékeny volt a megaduxra, Lukasz Notaraszra, akit az udvarnál vetélytársának tekintett, s akivel szemben következetesen igazságtalan volt. Őt is jellemezte az udvari tisztviselők buzgó fontoskodása, de ő valóban fontos szerepet játszott az udvarnál. Nagyon könnyű megérteni azt is, hogy miért nem szerette azokat, akiket nem szeretett. Ezektől a dolgoktól eltekintve elbeszélése becsületes és meggyőző. Műve jelenleg két formában áll rendelkezésre. A *Chronicum minus* az 1413-tól 1477-ig terjedő időről szól, tehát

gyakorlatilag arról a korszakról, amelyet ő maga megélt. A *Chronicum maius* pedig a Palailogosz dinasztia egész történetét beszéli el, és újabb adatokkal egészíti ki a *Chronicum minus*t. A modern kutatás kimutatta, hogy a *Chronicum maius*t csaknem biztosan a XVI. században szerkesztette egybe egy bizonyos Makariosz Melisszenosz. Az ostrom leírása azonban már benne volt az eredeti változatban is. Phrantzes bizonyára elveszítette eredeti feljegyzéseit, amikor török fogságba esett, de újraírt mindent, amíg a dolgok még frissen éltek az emlékezetében. Néha kicsit bizonytalan a dátumokkal kapcsolatban, habár nagy gondot fordít az időrendre. Előítéleteitől sohasem sikerült megszabadulnia. Leírása minden szempontból tisztességes, eleven és meggyőző. Könnyed, minden mesterkéltségtől mentes, szép görög nyelven írt.[1]

DUKASZ, akinek a keresztneve talán Mihály volt, homályosabb figura; róla nagyon keveset tudunk. Úgy látszik, egész életét a genovaiak szolgálatában töltötte, és az ostrom idején valószínűleg Hioszon élt. Az egyházegyesítés elkötelezett bajnoka volt, és hajlott arra, hogy mindent latin barátai szemével lásson. Művét rövid világtörténeti összefoglalóval kezdi, amely 1341-ig tart, majd az 1389-ig terjedő időszakról valamivel részletesebben számol be. A leírás 1462-ben ér véget. Az egész mű eleven, szinte újságírói nyelvezettel íródott. A modern történetírók rendkívül megbízhatónak tartják, nézetem szerint talán egy kissé túlértékelik. Felbecsülhetetlen értékű a II. Mohamed udvarában történt eseményekről szóló beszámolója: valószínűleg ott élő ügynököktől és kereskedőktől szerezte információit. Ő azonban nem volt jelen Konstantinápolyban, és néha téved az ottani eseményekkel kapcsolatban. Durván igazságtalan minden olyan göröggel szemben, aki nem osztja az egyesítésről vallott nézeteit.[2]

Az athéni Laonikosz KHALKOKONDÜLASZ valamivel 1480 után írta történetét, amikor már nagyon öreg ember volt. Misztrában Plethon tanítványa volt, és élete nagy részét a Peloponnészoszon töltötte. Munkája, a Dukaszéhoz hasonlóan, világtörténelmi áttekintéssel kezdődik, de fő témája az oszmán dinasztia fölemelkedése. Műve középpontjában inkább a törökök állnak, mint a bizánciak. Behatóan tanulmányozta Hérodotoszt és Thuküdidészt, és szándékosan archaikus, klasszikus stílusban írt. Időrendje néha kissé zavaros, és nem sok részletet közöl az ostromról, de jó történészhez illő módon ragadja meg az események általános folyását. Művében megtalálhatók a tudatos műalkotások előnyei és hátrányai.[3]

A negyedik kortárs görög szerző, KRITOBULOSZ, az ostrom idején Imbroszon volt tisztviselő. A görögök között ahhoz a párthoz tartozott, amely elkerülhetetlen, bár tragikus eseményként értékelte a török hódítást, és azon volt,

hogy honfitársait megbékítse a dolgok új állásával. Műve az 1451-től 1467-ig terjedő időszakot öleli fel. Hőse a szultán. Kritobuloszt meghatotta a görögök hősiessége, nem is igyekezett elhallgatni szenvedéseiket, de hajlamos ravaszul mellőzni vagy bocsánatos tényként kezelni Mohamed kegyetlen tetteit. Kiemelkedő fontosságú az ostromról szóló elbeszélése, mert ő egyaránt gyűjtött adatokat görög és török szemtanúktól. Leírása – azoknak a részeknek a kivételével, amikor menteni igyekszik a szultán hírnevét – tisztességes, előítéletektől mentes és meggyőző.[4]

Az a „szinoptikus" krónikacsoport, amelyet Monemvasziai Doroteosz, Malaxosz Manuél neve és az *Ecthesis Chronicon* cím jelez, semmivel se gazdagítja az ostrommal kapcsolatos tudásunkat, de hasznos ismeretekkel szolgál a török hódítást közvetlenül követő idők eseményeiről. A szokásoknak megfelelően utaltam az *Ecthesis*re és a másik két krónikára, amelyeket a bonni kiadás *Historia Politica* és *Historia Patriarchica* címmel közölt.[5] A Χρονικὸν περὶ; των Τονρκων Σονλτάνων (Barberini Codex Graecus, III) bővebb leírása azért érdekes, mert szinte szóról szóra megismétli a híoszi Leonardo érsek erősen görögellenes beszámolóját.[6]

A Konstantinápoly elestével foglalkozó számos gyászének és panaszdal inkább a népköltészet, mintsem a történelmi bizonyíték szempontjából érdekes. Említésre méltó bennük, hogy megmutatják a népi hagyományokat és a népi álláspontot.[7]

A fennmaradt görög levelezésből a legjelentősebb a tudós Gennadiosz Györgyé, mert fényt vet az 1453-at közvetlenül megelőző idők eseményeire és szereplőire. Lehetővé teszi számunkra, hogy értékeljük Lukasz Notarasz politikáját, akivel kapcsolatban Phrantzes, Dukasz és a latin források mindvégig igazságtalanok.[8]

2. SZLÁV FORRÁSOK

Az ostrommal két fontos szláv forrás foglalkozik. Az egyiket általában és helytelenül a *Lengyel Janicsár naplójá*nak nevezik. A szerző egy bizonyos osztrovicai Konstantinovics Mihály nevű szerb, aki abban a csapatban szolgált, amelyet a szerb despotának kellett a szultán segítségére küldenie. Ez az ember a későbbiekben visszavonult Lengyelországba. Elbeszélését a lengyel és a szerb nyelv furcsa keverékén írta meg. Nem bocsátkozik részletekbe, de érdekes olvasmány, mert bemutatja a szultán nem önkéntes szövetségeseinek a nézőpontját.

A másik forrás több formában bukkan fel, mint *Szláv krónika* régi szláv nyelvjárásban, amely inkább balkáni, mint orosz. Több változata ismeretes,

orosz, román és bolgár fordításban.[9] Nyilvánvaló, hogy a krónika olyasvalaki elbeszélésén alapul, aki jelen volt Konstantinápoly ostrománál, és valamilyen naplót is vezetett, de ezt a munkát jócskán átdolgozták, az időpontokat megváltoztatták, összekeverték, beleírtak egy nem létező pátriárkát és egy szintén nem létező császárnét. Időről időre azonban olyan elevenek az epizódok, hogy az íráson átsüt a valóság. Az orosz változatot egy bizonyos Nesztor-Iszkandernek tulajdonítják. Lehet, hogy ez volt az eredeti szerző neve?

3. NYUGATI FORRÁSOK

E források közül kiemelkedik Nicolò BARBARÓ-nak az ostromról vezetett naplója. Barbaro jó családból való velencei volt, orvostudományt tanult, és az egyik nagy velencei gálya orvosaként került Konstantinápolyba, nem sokkal az ostrom kezdete előtt. Kapcsolatban állt a velencei parancsnokokkal. Értelmes ember és jó megfigyelő volt. Naponta írt feljegyzéseket naplójába, időnként átolvasta a naplót, és hivatkozásokat szúrt bele. Meg kellett hogy változtassa a holdfogyatkozásra vonatkozó dátumot is, mert ott két napot tévedett. Jó velenceiként utálta a genovaiakat, és boldogan számolt be bármiről, ami ellenük szólt. A többi nyugati íróhoz képest ugyanakkor kevésbé volt ellenséges a görögökkel szemben. Neki köszönhetjük, hogy ma ismerjük az események időrendi sorrendjét.[10]

Fontosság tekintetében ezután következik HÍOSZI LEONARDO leszboszi érsek beszámolója. Leonardo Híoszban írt, a város eleste után körülbelül hat héttel. Emlékei frissek voltak, elbeszélése élő és meggyőző, de nem szabad elfelednünk, hogy gyűlölte a görögöket. Még a császárról is azt állította, hogy könynyelmű, és arra is utalt, hogy saját felettese, Izidor bíboros is gyenge ember. Nem hagyta bírálat nélkül genovai honfitársait sem, és hajlott arra, hogy Giustinianit vádolja azért, mert elhagyta a helyét. Kemény, öntelt ember volt, de jó riporter.[11]

IZIDOR bíboros levelei a pápához és a „hívek összességéhez" rövidek, és keveset árulnak el nekünk, de tekintélyes embertől származnak.[12]

Az a beszámoló, amelyet Angelo Giovanni LOMELLINO perai podestà írt néhány nappal Konstantinápoly eleste után, s amelyet elküldött a genovai kormánynak, nemcsak azért érdekes, mert elbeszéli saját városa sorsát is, hanem mert kifejti a Konstantinápoly végzetével kapcsolatos nézeteit is. Kijelenti, hogy a perai genovaiak nagy számban mentek át Konstantinápolyba, hogy a falakon harcoljank, mert jól tudták: ha Konstantinápoly elesik, Pera sem élhet tovább.[13]

A városbeli ferencesek főnökének rövid beszámolója nagyon keveset árul el nekünk, legfeljebb a fosztogatásról tudunk meg részleteket.

Az ostromban részt vevő és emlékeit megíró többi nyugati közül megemlítjük TETALDI-t, egy firenzei katonát, a genovai MONTALDÓ-t és Cristoforo RICCHERIÓ-t, valamint a bresciai tudós Ubertino PUSCULUS-t. Ezek közül Tetaldi elbeszélése a leghasznosabb. Azért írta, hogy elküldje Alain de Coetivyhez, az avignoni bíboroshoz, és sok olyan részletet tartalmaz, amely máshol nem található. Becsületesen szól mind a velenceiekről, mind a genovaiakról, és elismeri, hogy a görögök is derekasan harcoltak. Montaldo is megörökített néhány további részletet eleven elbeszélésében, és így tett Riccherio is. Pusculus, aki évekkel később nehézkes versekben írta meg történetét, egy kissé pontatlan a harcok leírásában – amelyekben talán nem is vett részt személyesen –, de nagyon érdekesen adja elő az ostrom előtti eseményeket. Utálta a görögöket.

Hasznos információkhoz juthatunk a firenzei Andrea CAMBINI jóvoltából. Oszmán történelme megírása előtt, amelyet a XV. század vége felé készített, tanácskozott olyan személyekkel, akik túlélték az ostromot. Zorzo DOLFIN, akinek rövid munkája a Híoszi Leonardo művén alapul, szintén kapott további adatokat túlélőktől. A Kantakuzino SPANDUGINO görög menekült által írt török történelem szemtanúk elbeszéléseit közli a város kifosztásáról.[14]

4. TÖRÖK FORRÁSOK

Furcsa módon nagy csalódást okoznak a Konstantinápoly ostromával és elestével kapcsolatos török források. Az ember azt várná, hogy az egyik legnagyobb oszmán szultán legnagyszerűbb diadalát gondosan megörökítették az oszmán történetírók és krónikások. Az a helyzet, hogy mindegyikük beszámol a Rumeli Hiszárban felépített erődről, de az ostrommal kapcsolatos hadműveletekből kizárólag a török flotta szárazföldi útja és a végső roham érdekli őket. Minden figyelmüket a szultáni udvar intrikái és politikája köti le.

ASIKPASAZDE, aki közvetlenül II. Mohamed uralkodása után írt, vadul ellenséges Khalíl pasával szemben, és hasonlóan éreztek kortársai, TURSZUN BÉG és NESZRI is. Az uralkodó szultánt, II. Bajazidot dicsőítve hajlamosak némileg befeketíteni Mohamedet, és feldicsérni tanácsadóit, például Mahmúdot. Ennek ellenére beszámolóik értékesek, mert bemutatják a törökök között uralkodó politikai hangulatot. Az első török történetíró, akivel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy érdeklődik az ostrom története és Konstantinápoly eleste iránt, SZAADADDÍN, aki a XVI. század vége felé alkotott. Ő azon-

ban a muszlim történetírókra jellemző módon reprodukálja, sőt egyenesen kimásolja korábbi történetírók munkáiból az elbeszéléseket. Az ostromról szóló elbeszélése teljesen egybevág a görög történetírók tanúságtételével.[15]

A XVII. század elején az események leírásában kezdett szerepet játszani a fantázia. EVLIJA CSELEBI, aki teljes terjedelmében leírja az ostromot, arra hivatkozik, hogy információit dédapjától szerezte. Cselebinél találkozunk egy sor gyanús részlettel, beilleszt művébe egy hosszú francia hőskölteményt egy francia királykisasszonyról, akit Konstantin menyasszonyául szemeltek ki, de akit a szultán elfogott. Valószínűleg görög ismerőseitől hallotta ezt az epizódot, akik elbeszélték neki a város 1204-es ostromát. A szóban forgó hercegnő a valóságban Ágnes császárné volt, VII. Lajos francia király leánya és II. Alexiosz és I. Andronikosz özvegye. Nyilvánvaló, hogy Cselebi ebben az esetben pletykákra és innen-onnan hallott dolgokra is hagyatkozott, nem pedig korábbi írott forrásokra.[16]

A későbbi török szerzők pusztán csak megismétlik az elődeik által előadottakat.

II. függelék

KONSTANTINÁPOLY TEMPLOMAI A HÓDÍTÁS UTÁN

Jól bevált muszlim hagyomány szerint egy meghódított keresztény város lakói, akik visszautasították a megadás lehetőségét, egyben személyes szabadságuktól és a vallásgyakorláshoz szükséges helyeiktől is megfosztották magukat, és a hódító katonáknak háromnapi korlátlan fosztogatáshoz is joguk volt a bevett városban. A Konstantinápoly elestéről beszámoló összes történetíró elbeszéli a város templomainak a kifosztását. Kétségkívül igaz, hogy sok templomot és kolostort kifosztottak a törökök. A korabeli források konkrétan csak négy templom kifosztásáról tudósítanak. Ezek a következők voltak: a Hagia Szophia, a Szent Bölcsesség temploma; a Petrai Szent János- és a Khora-templom (mindkettő a szárazföldi falon ütött rés közelében) és Szent Theodózia temploma az Aranyszarvnál.[1] A régészeti kutatások kimutatták, hogy a Pantokrator hármas templomát is kifosztották, s ezt megerősíti az a tény, hogy Gennadiosz, aki szerzetesként a templomhoz tartozó kolostorban lakott, fogságba esett. A Szent Bölcsesség templomát a törökök azonnal dzsámivá alakították át. A többi templom egy darabig üresen, félig romosan állt, majd azokat is átalakították mecsetté. Volt egy sor más templom is, amelyekről tudjuk, hogy az ostrom előtt működtek, s amelyekről az ostrom után többé nem történik említés. Feltételezzük, hogy ezeket kifosztották és sorsukra hagyták. Ebbe a csoportba tartoznak a régi császári palota és a fellegvár környékén levő templomok, mint például I. Bazil császár Nea Bazilikája vagy a Manganai Szent György-templom.[2] A következő évek története azonban megmutatta, hogy az ostrom után még sok templom a keresztények kezén maradt, és látszólag érintetlen volt. A Szent Apostolok temploma, amely a Hagia Szophia után a második legnagyobb volt a városban, a szultán parancsára Gennadiosz pátriárkáé lett, benne az érintetlenül hagyott ereklyékkel. Erre következtethetünk abból, hogy amikor pár hónappal később Gennadiosz önként feladta az épületet, magával vitte ezeket az ereklyéket. A Pammakhrisztosz-templom, ahova akkor beköltözött, kolostori templomként működött, és itt az apácazárda érintetlen maradt. Amikor Gennadiosz átvette az épületegyüttest, az apácá-

kat ereklyéikkel együtt átköltöztette a közeli Kupolás Szent János templomba és kolostorba.[3] Nem messze, a Blakhernai negyed dombján, érintetlen volt Kanavou Szent Demeter temploma. A város egy másik részén, Pszamathiában a Peribleptos-templom egészen a XVII. század derekáig görög templom maradt, s Ibráhím szultán csak akkor adta át az örményeknek, hogy örmény kegyencnője, a Szekerparcse (Cukorfalat) névre hallgató kövér hölgy kedvében járjon. Bántatlanul fennmaradt a közeli Ciprusos Szent György-templom is. A lipsi templomok, a studioni Szent János-templom, és a Kriszei Szent András-templom keresztény használatban maradt, és csak későbbi uralkodók idejében alakították át ezeket a templomokat mecsetté. Müreleon kolostortemploma is működött még a XV. század végén.[4] Körülbelül abban az időben a hívek elhagytak egy Evangelista Szent Jánosnak szentelt templomot, mert túl közel volt egy újonnan épített mecsethez.[5]

Hogyan élhették túl az ostromot ezek a templomok? Hamarosan a törökök oldalát is furdalta a kíváncsiság. 1490-ben II. Bajazid kérte, hogy a pátriárka adja át neki a Pammakhrisztosz-templomot. I. Dionüsziosz pátriárkának sikerült bizonyítania, hogy annak idején a kérdéses templomot kifejezetten a pátriárkának adományozták. A szultán engedett, de elrendelte, hogy a kupola tetejéről vegyék le a keresztet. Meg is tiltotta tisztviselőinek, hogy újabb keresztény templomokat foglaljanak el.[6]

Körülbelül harminc évvel később I. Szelim szultán, aki nem kedvelte a keresztényeket, azt javasolta elszörnyedt nagyvezírjének, hogy térítsék erővel az iszlámra az összes keresztényt. Amikor megmondták neki, hogy ez az út nem lenne egykönnyen járható, elrendelte, hogy akkor legalább a keresztények templomait kobozzák el. A nagyvezír figyelmeztette I. Theoleptosz pátriárkát a veszélyre, aki egy bölcs törvénytudós, Xenakisz segítségével három janicsárt vitt a szultán elébe. A janicsárok mindegyike csaknem százesztendős volt. Theoleptosz elismerte, hogy nincs írott fermán a kezében, amely a templomok védelméről szólna, mert az elégett a pátriárkai hivatalokban pusztító egyik tűzvész alkalmával. A roskatag janicsárok megesküdtek azonban a Koránra, hogy annak idején a Hódító testőrei voltak, vele együtt várakoztak a diadalmas bevonulásra, és emlékeztek arra, hogy a város több negyedéből az elöljárók kulcsokkal a kézben keresték fel a szultánt a megadás jeleként. Mohamed cserében megengedte nekik, hogy megtartsák templomaikat. Szelim elfogadta a janicsárok tanúskodását, sőt megengedte, hogy a keresztények újra megnyissanak két-három templomot, amelyet az emberei bezártak.[7] (E templomok neve nem maradt fenn a feljegyzésekben.)

1537-ben Nagy Szulejmán alatt merült fel ismét a téma. I. Jeremiás pát-

riárka beszámolt a szultánnak Szelim határozatairól. Szulejmán tanácskozott a legfelsőbb muszlim törvényhatósággal, a főmuftival, aki a következőt jelentette ki: „mi úgy tudjuk, hogy a várost erővel vettük be. Az a tény azonban, hogy a keresztényeknek meghagyták a templomaikat, azt igazolja, hogy a város megadta magát". Szulejmán, aki maga is kiváló törvénytudós volt, elfogadta ezt az érvelést, és a templomokat ismét békén hagyták.[8]

Későbbi szultánok azután nem voltak ilyen elnézők. 1586-ban III. Murád elfoglalta a Pammakhrisztoszt, és a XVIII. századra csak három olyan templom volt a keresztényeké, amelyek már a hódítás előtt is fennálltak: a Ciprusos Szent György, Kanavou Szent Demeter (az elsőt hamarosan tönkretette egy földrengés, és a másodikat elpusztította egy tűzvész)[9] és a Mongolok Szűz Máriája, amelyet talán el is foglaltak a törökök a város bevételekor, de amelyet a Hódító görög építészének, Krisztodulosznak ajándékozott, aki azután visszaadta az épületet a görög egyházi hatóságoknak. Amikor III. Ahmed idejében a törökök el akarták ezt a templomot is foglalni, a pátriárka jogásza, Kantemir Demeter fel tudta mutatni Ali Köprülü vezírnek azt a fermánt, amely a keresztényekre ruházta a templomot.[10] Ez az épület mind a mai napig templom maradt, habár károkat szenvedett az 1955-ös görögellenes megmozdulások során.

Mennyire tekinthető hitelesnek az a tanúvallomás, amelyet Szelim előtt tettek az agg janicsárok? Kantemir Demeter, a nagy tudású görög, akinek tatár vér is folyt az ereiben, a XVII. század végén megírta az oszmán birodalom történetét. Ez igen fontos mű, mert a szerző főként török forrásokat használ, ha nem is nevezi meg azokat. Ebben a könyvben azt az elméletet állította fel, hogy Konstantinápoly megadta magát, amikor azonban a császár emberei bekísérték a szultánt a városba, a keresztények félreértették a helyzetet, rájuk lőttek, és a feldühödött törökök megrohamozták a falakat. A szultán ekkor úgy döntött, hogy mivel a város félig megadta magát, a keresztények a város egyik felében megtarthatják a templomaikat. A szóban forgó városrész az Akszerájtól (a marhapiactól) a falakig terjedt. A történet nyilvánvalóan kitalálás. Kantemir azt állítja, hogy török forrásból merítette, egy bizonyos Ali nevű történetírótól, de az elbeszélés szerepel már a *Historia Patriarchicá*ban is, amely egy századdal korábban keletkezett. A *Historia* szerzője azonban kételkedett a történet hitelességében. Valószínűleg egy török kísérletről volt szó annak a megmagyarázására, hogy a keresztények miként tarthattak meg egyes templomokat a városban. A történet felbukkan egy bizonyos Huszaín Hezarfenn munkáiban is, aki Kantemir kortársa volt, habár nála idősebb. Nem tudjuk azonban, hogy ő találta-e ki, vagy mindketten egy általuk ismert közös forrásból merítették-e.[11]

A történet meglehetősen abszurd, de abszurditása nem érvényteleníti az agg janicsárok vallomását. Fel kell idéznünk Konstantinápoly akkori állapotát. Nem olyan volt a város, mint egy mai, ahol ház ház mellett áll. Még Bizánc legvirágzóbb napjaiban is parkok és gyümölcsösök választották el egymástól az egyes városnegyedeket. 1453-ban, amikor a népesség a XII. századinak már csak egytizede volt, a város csak elkülönült települések összessége volt, és az egyes falvak között jelentős távolságok is lehettek. Valószínűleg minden egyes ilyen települést palánk és sánc vett körül. A Petrion negyedet már régóta saját városfala védte. Lehetséges volt tehát, hogy néhány ilyen település vezetői – amikor megtudták, hogy a törökök áttörték a nagy városfalat – azonnal megadták magukat a helyi török támadóknak. Minden elveszett, és már nem volt többé értelme az ellenállásnak. A helyi török parancsnok feladata volt azután, hogy a vezetőket biztonságos kísérettel a szultán elé vitesse, s bejelentsék a megadást a szultánnak, aki a falaknál várakozott. Mohamedről tudjuk, hogy néhány megbízható csapatát katonai rendőrségként működtette, ezek nem vettek részt a harcban, és bizonyos, hogy közülük küldött egységeket a magukat megadó városrészekbe, hogy azokat a fosztogatóktól megvédje. A janicsárok jelentése tehát igaz volt.

Az elbeszéléseket tényekkel is lehet bizonyítani. A XVII. század elején Evlija Cselebi feljegyezte, hogy a Petrion negyed halászai „azoktól a görögöktől származnak, akik megnyitották a Petrion kapuit II. Mohamed előtt", és akik „mindmáig mentesek mindenféle kötelesség alól, és nem fizetnek adót a halászati felügyelőnek".[12] A XVIII. században James Dallaway angol utazó feljegyzett egy hagyományt, amely szerint „amíg a derék Konstantin utolsó reményként a Szent Romanosz-kaput védte, az ostromlottak közül mások – vagy gyávaságból, vagy kétségbeesésből – megegyeztek a hódítókkal, és megnyitották előttük a Phanar-kaput. Ezért a környező városnegyed II. Mohamedtől bizonyos mentességeket kapott."[13] Ha megfigyeljük, hogy mely templomok élték túl a város elestét, akkor láthatjuk, hogy egy kivételével mind a Petrion, a Phanar és a Pszamathia negyedben találhatók, a város délnyugati részén. Ebből helyesen arra lehet következtetni, hogy ezek a negyedek időben megadták magukat, és így megőrizhették templomaikat. Az már kevésbé bizonyos, hogy a lakosok a házaikat és személyes javaikat is megtarthatták-e. Kritobulosznak a város kifosztásáról szóló leírása szerint az egész város fel lett dúlva, és az egész lakosságot rabságba vették. A város azonban óriási területen feküdt, talán néhány távoli negyed elkerülte a szerző figyelmét. Az bizonyos, hogy maradtak a városban olyan polgárok, akik képesek voltak még foglyok kiváltására is.

A szultán nem óhajtott egy teljesen lerombolt várost örökölni, és láthatóan azon igyekezett, hogy a görögök császára és a törökök szultánja legyen. Terveibe illett, hogy görög alattvalói számára megőrizzen néhány városrészt, és úgy intézkedjék, hogy ott templomaikat is megtarthassák. Kapóra jött hát, hogy a falakon belüli települések egyike-másika idejében megadta magát. Ez lehet talán a magyarázat a Szent Apostolok templomára is. Ez a nagy épület a mellett a főútvonal mellett áll, amelyen a törökök először hatoltak be a városba, hogy eljussanak a Szent Bölcsesség templomához, a lóversenypályához, meg a régi császári palotához. A Szent Apostolok temploma előtt számlálatlanul sok győztes török katonának kellett elvonulnia, és szinte hihetetlennek tűnik, hogy nem tértek be a templomba, és nem fosztották azt ki. Ez csak úgy történhetett meg, hogy valaki erővel megakadályozta a templom tönkretételét. Mohamed valószínűleg különleges őrséget állíttatott a templomhoz. Pusztán csak feltételezhetjük, hogy a szultán már előre eldöntötte, hogy a Hagia Szophia dzsámi lesz, a birodalom hivatalos egyházi központja, és ez is mutatni fogja, hogy a főhatalom immár a törököké. A görögök pedig, mint a birodalom második népe, megtarthatják maguknak a második legnagyobb templomot. Mohamed a város elestét követő egyik napon minden habozás nélkül a pátriárkára ruházta a Szent Apostolok templomát. Ebből a szempontból nincs jelentősége annak, hogy a pátriárka később, szabad akaratából, elhagyta ezt az épületet.

Kantemir elbeszélése Konstantinápoly feladásáról nyilvánvaló kitalálás, de Szulejmán törvénytudói se váltak nevetség tárgyává, amikor arra a következtetésre jutottak, hogy a város részben rohammal lett bevéve, és részben megadta magát.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

B. Z.	*Byzantinische Zeitschrift.* Lipcse, 1892– (folyamatban).
C. *S. H. B.*	*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.* Bonn, 1828–1897.
Migne: *G. P.*	Migne: *Patrologia Graeco-Latina.* Párizs, 1859–1866.
Muratori: *R. I. Sc.*	Muratori: *Rerum Italicarum Scriptores.* Milánó, 1723–1751.

1. fejezet / A HALDOKLÓ BIRODALOM

1. Adam of Usk: *Chronicon.* Thompson kiad. 57. o.; *Chronique du Réligieux de Saint-Denis.* Bellaguet kiad. 756. o. Manuél utazásának legjobb leírását lásd Vasziljev: II. Palailogosz Manuél bizánci császár utazása Nyugat-Európában (oroszul). *Journal of Ministry of Public Instruction,* N. S., XXXIX. 41–79. o., 261–304. o. Lásd még Andrejeva: Zur Reise Manuels II Palaiologos nach West-Europa. In *B. Z.* XXXIV. 37–47. o. Halečki: Rome et Byzance en temps du grande Schisme d'Occident. *Collectio Theologica,* XVIII. 514. skk. o. szerint Manuél 1402-ben találkozott IX. Bonifác pápával. A bizonyíték nem tűnik kielégítőnek, de Manuél 1404-ben követeket küldött a pápához; Adam of Usk: i. m. 96, 97. o.
2. A mai szóhasználat megkülönbözteti az alsóvárost, Galatát a dombon épült Perától. Ez a megkülönböztetés ismeretlen volt a középkorban. Mindkét nevet használták, de Perát tekintették a hivatalos elnevezésnek.
3. A korabeli általános helyzetről lásd Ostrogorsky: *History of the Byzantine State.* Hussey ford. 425. skk. o.
4. Ostrogorsky: i. m. 476–484. o.

5. Nicephorus Gregoras: Romaike Historia. In C. *S. H. B.* II. 797, 798. o.; Johannes Cantacuzenus: Historiae. In C. *S. H. B.* III. 49–53. o.; Bartholomaeus della Pugliola: Historia Miscella (In Muratori: *R. I. Sc.* VIII. 409. o.) azt állítja, hogy Konstantinápoly lakosainak a fele meghalt; Chronicon Estense (In Muratori: *R. I. Sc.* XV) szerint a lakosság nyolckilencede halt meg. A birodalom XV. századi kiterjedésével kapcsolatban lásd Bakalopulos: Les limites de l'Empire byzantin. In *B. Z.* LV. 2. 56–65. o.
6. A Palailogosz-kor művészetéről lásd Beckwith: *The Art of Constantinople,* 134. skk. o.
7. Gregoras: i. m. II. 788, 789. o.
8. Metokhiteszről és kora intellektuális életéről lásd Beck: *Theodoros Metochites*, passim.
9. Lásd Meyendorff: *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas,* és Beck: Humanismus und Palamismus, XIIe Congrès International des Études Byzantines. *Rapports,* III.
10. Halečki: Un Empereur de Byzance à Rome, 205. o.; Charanis: The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks. Byzantion, XVI. I. 287–293. o.
11. A teológiai különbségek rövid összefoglalóját lásd Runciman: The Schism between the Eastern and Western Churches. *Anglican Theological Review,* XLIV. 4. 337–350. o.
12. Küdonészről és hatásáról lásd Beck: *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich,* 732–736. o.
13. Schneider: Die Bevölkerung Konstantinopels im XV Jahrhundert. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen.* Phil.-Hist. Klasse, 1949, 233–244. o.
14. Ibn Battuta: *Voyages.* Defremery–Sanguinetti kiad. II. 431, 432. o.; Gonzales de Clavijo: *Diary.* Le Strange ford. 88–90. o.; Bertrandon de la Broquière: *Voyage d'Outremer.* Schéfer kiad. 153. o.; Pero Tafur: *Travels.* Letts ford. 142–146. o.; Gennadiosz, aki maga is konstantinápolyi volt, szegénység sújtotta városnak nevezi városát, amelynek nagyobb része lakatlan: *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios.* Petit és Tsai kiad. I. 287. o. és IV. 405. o.
15. Tafrali: *Thessalonique au quatorzième Siècle,* 273–288. o.; Zakynthios: *Le Despotat Grec de Morée.* II. 169–172. o.
16. Berger de Xivrey: *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'Empereur Manuel Paléologue* (1851) című műve óta nem jelent meg jelentős életrajz II. Manuélről. Lásd Ostrogorsky: i. m. 482–498. o. Boucicault küldetéséről

lásd Delaville le Roulx: *La France en Orient au XIVe siècle: Expéditions du Maréchal Boucicault.*

17. Heyd: *Histoire du Commerce du Levant* (1936-os kiadás), II. 266–268. o., utalásokkal. Lásd a továbbiakban 42. o. 1. sz.
18. Fuchs: *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter,* 73, 74. o.; Beck: i. m. 749, 750. o.; Pius, II.: *Opera Omnia,* 681. o.
19. Plethonról lásd Masai: *Plethon et le Platonisme de Mistra.*
20. Runciman: Byzantine and Hellene in the fourteenth Century. 27–31. o. Τόμος Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου
21. Ostrogorsky: i. m. 497, 498. o.; Tafrali: i. m. 287, 288. o.
22. Lásd Gill: *The Council of Florence* csodálatraméltó, becsületes beszámoló, bár szerintem nem mindig értékeli kellően a görög álláspontot. A pátriárka tudásával kapcsolatos gúnyolódásról lásd Oeuvres: *Complètes de Gennade Scholarios,* III. 142. o.
23. Gill: i. m. 349. o. Úgy tűnik, az anyacsászárné a későbbiekben változtatott ellenkezésén. Lásd John Eugenicos: Levelek. In Lambros: Παλαιολόγεια και; Πελοποννησιακά, I. 59, 125. o.
24. Lásd 46. o. 1. sz.
25. Lásd Diehl: De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople. In *B. Z.* XXX.; Vasiliev: Medieval Ideas of the end of the World. *Byzantion,* XVI. 2, 462–502. o. Gill: i. m. 378. o., azt hiszi, hogy Gennadiosz és barátai szerint közeledett a világvége. Szerintem Gill túlságosan szó szerint veszi nevezettek őszinte, fatalista meggyőződését, amely szerint az Antikrisztus – akin ők a szultánt értették – uralma elkerülhetetlen volt.
26. *Terre hodierne Graecorum et dominia secularia et spiritualia ipsorum.* Lambros kiad. Neos Hellenomnenon, VII. 360. skk. o.
27. Dukasz: *Historia Turco-Byzantina.* Grecu kiad. XXXVII. 329. o.; Zoras: Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεω, 9–70. o. Lásd a továbbiakban a 79. o.
28. János halálával kapcsolatban lásd az 61. oldalt. Az általa elvégeztetett faljavításokról lásd 97, 98. o. és van Millingen: *Byzantine Constantinople: The Walls of the City* (van Millingen Jánost VII. Jánosnak hívja). Egyes javítási munkákat a szerb despota, Brankovics György pénzén valósítottak meg.

2. fejezet / A FELLENDÜLŐ SZULTANÁTUS

1. A határ menti urak életéről lásd a rövid összefoglalót Vasiliev: *History of the Byzantine Empire*, 369–371. o.
2. Lásd Laurent: *Byzance et les Turcs Seldjoudices*, 27–44. o.
3. Lásd Houtsma: Tughrilbeg címszavát az *Encyclopaedia of Islam*ban, IV. 828, 829. o.
4. Laurent: i. m. 45–59. o.; Cahen: La Campagne de Mantzikert d'après les sources Mussulmanes. *Byzantion*, IX. 613–642. o.
5. Laurent: i. m. 61–101. o.; Cahen: *The Turkish Invasion: The Selchükids, A History of the Crusades*. Setton kiad. I. 135–176. o.
6. Wittek: *The Rise of the Ottoman Empire*, 18–20. o.; Köprülü: *Les Origines de l'Empire Ottoman*, 101–107. o.; Cahen: i. m. 138, 139. o.
7. Cahen: *The Selchükid State of Rum. A History of the Crusades*. Setton kiad. II. 675–690. o.
8. Cahen: *The Mongols and the Near East*, uo. II. 690–692. o., 725–732. o.
9. Wittek: i. m. 25–32. o. és *Das Fürstentum Mentesche*, 1–14. o.
10. Wittek: i. m. 34–37. o. és *Das Fürstentum Mentesche*, 15–23. o.; Lemerle: *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident*, 1–39. o.
11. Wittek: i. m. 4–15. o.; Köprülü: i. m. 82–88. o.
12. Nem túl fantasztikus Köprülünek az az állítása, hogy az ottomán dinasztiának komnenoszi-szeldzsuk ősei is voltak, de ha ez igaz, erre csak később került sor, amikor I. Bajazid feleségül vett egy germidzsán hercegnőt.
13. Wittek: i. m. 14, 15. o.
14. Wittek: i. m. 37–43. o.; Kramers, az 'Othman I' címszó az *Encyclopaedia of Islam*ból, III. 1005–1007. o.
15. Babinger, az 'Orkhan' címszó az *Encyclopaedia of Islam*ból, III. 999–1001. o.
16. A bizánci polgárháborúval kapcsolatban lásd Ostrogorsky: i. m. 444–475. o.
17. Babinger: i. h.; Köprülü: i. m. 125, 126. o. Orhán halálának az időpontja bizonytalan. Uzuncarsili, Osmanli Tarihi, 62. o. 1360-ra teszi. Wittek: i. m. 44, 54. o. 1362-re, s ebben a Βραχέα Χρονικά bizonyítékára támaszkodik.
18. Wittek: i. m. 42, 43; 50. o.
19. Köprülü: i. m. 131, 132. o.; Pears: The Ottoman Turks to the Fall of Constantinople. *Cambridge Medieval History*, IV. 664, 665. o.
20. Uzuncarsili: i. m. I. 61. skk. o.; Wittek: i. m. 44, 45. o.; Ostrogorsky: i. m. 478, 479. o.

21. Charanis: The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks. *Byzantion*, XVI. I. 288–300. o.
22. Köprülü: i. m. 129, 130. o.; Jireček: *Geschichte der Serben*, II. 87. skk. o.
23. Tafrali: *Thessalonique au quatorzième Siècle*, 283–285. o., Charanis: i. m. 301. o., Jireček: i. m. II. 99. skk. o., Ostrogorsky: i. m. 485. o.; Babinger: *Beitrage zur Frühgeschichte der Turkenherrscahft in Rumelien*, 65. skk. o.
24. Babinger: i. m. 1; 24. o.; Jireček: i. m. II. 119. skk. o. A rigómezei csata időpontja körül vita folyik, de a június 15-e látszik a helyesnek. Lásd Atiya: *The Crusade of Nicopolis*, 5. o. és Ostrogorsky: i. m. 486. o. 1. sz., a hivatkozásokért.
25. Az egész nikopoliszi hadjáratot leírta Atiya, i. m. Lásd még Inalcik, 'Bayazid I' címszó az *Encyclopaedia of Islam*ból, új kiadás, I. 117–119. o.
26. Lásd fent, 24. o.
27. Dukasz: i. m. XV. 89. o.
28. Tímurról lásd Grousset: *L'Empire des Steppes*, 486. skk. o.
29. Dukasz: i. m. XXIII. 177–179. o. Lásd fent . 24. o.
30. E korszak legjobb leírása Jorga: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I. 325. skk. o. Lásd még Kramers: 'Muhammad I' címszó az *Encyclopaedia of Islam*ból III. 657, 658. o.
31. Dukasz: i. m. 129–169. o.
32. Dukasz: i. m. XXXIII. 285. o.; Bertrandon de la Broquière, Voyage d'Outremer, 181, 182. o.; „Azt mondták nekem, hogy nem szereti a háborút, s ez igaznak látszik"; Laonikosz Khalkokondülasz: De Rebus Turcicis. In C. *S. H. B.* 351, 352. o. azt mondja, hogy Murád a várnai csata alkalmával kialakult válság idején fogadalmat tett, hogy egy szerzetesi rendbe lép. Semmi sem igazolja ezt a állítást, de ahogyan Murád a janicsárokkal bánt (lásd lejjebb, 39. j.), arra utal, hogy a bektasi renddel rokonszenvezett.
33. Dukasz: i. m. XXVIII. 229–237. o.; Khalkokondülasz, 231–235. o.; George Phrantzes: Chronicon. In C. *S. H. B.* 116, 117. o.; Jorga: i. m. I. 378. skk. o. John Cananus kortársként számol be az ostromról, számos csodával tűzdeli meg az írását, kiadva. In C. *S. H. B.* Phrantzes kötet, 467–479. o.
34. Dukasz: i. m. XXIX–XXXI. 245–270. o., Khalkokondülasz, 236–248. o.; Jorga: i. m. I. 236. skk. o.; Jireček: i. m. 174. skk. o. Thesszaloniki bevételének kortárs leírását, amelyet egy *monodia* (gyászdal) követ, John Anagnostes írta meg, kiadta In C. *S. H. B.* Phrantzes kötet, 483–534. o.
35. Szkander bég pályafutásáról lásd Radonic: *Djuradj Kastriot Skenderbeg i*

Albanija u XV veku, és Gegaj, *L'Albanie et l'Invasion Turque au XVe Siècle.*
36. Babinger: *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, 19–33. o. E jelentős könyv értékét erősen csökkenti, hogy teljesen mellőzi a forrásmunkák megjelölését. A várnai hadjárat legteljesebb leírását lásd Halečki: *The Crusade of Varna*, de ebben számos ellentmondó állítás van. Lásd Pall: Autour de la Croisade de Varna. *Bulletin Historique de l'Academie Roumaine*, XXII. 144. skk. o. és Babinger: Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna. *Oriens*, III. 229. skk. o.
37. Babinger: *Mehmed der Eroberer*, 51–55. o.
38. Uo. 42, 43. o.
39. Mortmann: 'Dewshirme' és Huart: 'Janissaries' cikkszó az *Encyclopaedia of Islam*ból, I. 962, 963. o. és II. 572–574. o. Lásd Birge: *The Bekhtasi Order od Dervishes*, 45–48. o., ír a janicsár egységek létrehozása s a bektasi rend közötti kapcsolatokról. Bartholomaeus de Jano: Epistola de Crudelitate Turcarum. In Migne: G. *P.* CLVIII. coll. 1065, 1066. o. azt állítja, hogy Murád 1438-ban újjászervezte az egységeket.
40. Dukasz: i. m. XXXIII. 285. o.; Khalkokondülasz: i. m. 375. o.; Phrantzes: i. m. 92, 211. o.

3. fejezet / A CSÁSZÁR ÉS A SZULTÁN

1. Phrantzes: i. m. 121, 122., 134. o.
2. Zakynthos: *Le Despotat Grec de Morée*. I. 165–174. o.
3. Zakynthos: i. m. I. 165–225; 299–303; 299–302. o. és II. 322–334. o. Phrantzes, akitől a legtöbb információt kapjuk Theodorról, nem szerette őt, mert Konstantin vetélytársa volt, s ezért következetesen igazságtalan vele.
4. Helena királynéról lásd Hill: *History of Cyprus*. III. 527–544. o.
5. Demetriosznak a firenzei zsinaton játszott szerepéről lásd Gill: i. m. 108, 109., 252; 262. skk. o. Házasságáról lásd Phrantzes, 193, 194. o. Korábban Zoe Papaszpondülesz volt a felesége, aki meghalt, mialatt ő Itáliában tartózkodott. Uo. 161; 191, 192. o.
6. Tamás korábbi pályafutásáról lásd Zakynthos: i. m. I. 241. skk. o.
7. Zakynthos: i. m. I. 204–240. o.
8. Phrantzes: i. m. 203. o. és 324, 325. o., ahol arra utal, hogy az a tény, hogy Konstantin nem vette feleségül a dózse lányát, megrontotta kapcsolatait Velencével. Egyetlen velencei forrás sem erősíti meg ezt a vélekedést.

Lásd még Lambros: O Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος, *Neos Hellenomnemon*, IV. 433–436. o.

9. Phrantzes: i. m. 202. o.; Khalkokondülasz: i. m. 342. o.; Krekić: Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age. *Regestes*, no. 1110. 349. o.
10. Phrantzes: i. m. 204–206. o.; Khalkokondülasz: i. m. 373, 374. o.
11. Dukasz: i. m. XXXIV. 293. o., azt állítja, hogy bár Konstantint császárnak nevezték, de sohasem lett megkoronázva. Lásd Voyatzidis: Τὸ ζήτημα τῆς στέψεὼ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, Λαογραφία, VII. 449–456. o.
12. Phrantzes: i. h.; Khalkokondülasz: i. h.
13. A korabeli szerzők, latinok, szlávok és görögök, kivétel nélkül tisztelettel szólnak Konstantinról. Nem maradt ránk korabeli hiteles arcképe, lásd Lambros: Αἱ εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, *Neos Hellenomnemon*, III. 229–242. o. és IV. 238–240. o.
14. Konstantin tanácsadóiról lásd Phrantzes, 229. skk. o. Emlékeztetni kell arra, hogy személyes ellenszenvvel viseltetett Lukasz Notarasz iránt.
15. Phrantzes: i. m. 217. o. Lásd Gill: i. m. 376. o. 3. sz.
16. Phrantzes: i. m. 206. skk. o.
17. Phrantzes: i. m. 211–213. o.
18. Babinger: *Mehmed der Eroberer*, 1–112. o., 22, 23. o.
19. Uo. 34–37. o.
20. Uo. 45–47. o.
21. E hölgy azonosságáról – akinek a neve Hadije (Khadidzsa?) volt – lásd Alderson: *The Structure of the Ottoman Dynasty*, 94. o. és a XXV., XXVI. és LIV. táblák. Dukasz: i. m. XXXIII. 287. o., Szinop ura, Spentiar (Isfendyar) lányának nevezi.
22. Babinger: i. m. 53. o.
23. Uo. 60. skk. o. A helyes időpontért lásd Inalcik: Mehmed the Conqueror (1432–1481) and his time. *Speculum*, XXXV. 411. o.
24. Babinger: i. m. 62–64. o.
25. Dukasz: i. m. XXXIII. 281–283. o., 287–289. o., eleven meggyőző elbeszélés. Asikpasadze: (Derwish Ahmed, genannt 'Asik-Pasa-Sohn'). *Denkwürdigkeiten und Zeitlaufte des Hauses Osman.* Kreutel kiad. és ford. 195–197. o.
26. A párizsi Bibliothèque Nationale (IIb kép) éremtárában őrzött medál fiatal emberként mutatja be Mohamedet, ezt valószínűleg nem sokkal 1453 után verték. Gentile Bellininek a British Museumban és Costanzo de Ferrarának Párizsban található érme 1480-ból és 1481-ből származik, Mohamed élete vége felé készült.

4. fejezet / A NYUGATI SEGÍTSÉG ÁRA

1. Dukasz: i. m. XXXIII. 289–291. o.; Khalkokondülasz: i. m. 375, 376. o.; Thiriet: *Regestes des Déliberations du Sénat de Venise concernant la Romanie,* III. no. 2862. 167, 168. o.; Babinger: *Mehmed der Eroberer,* 69, 70. o.; Hasluck: *Athos and its Monasteries,* 50. o.
2. Lásd Inalcik: *Fatih Devri üzerinde Tetikler ve Vesikalar,* 110, 111. o.
3. A nemzetközi helyzet rövid összefoglalóját lásd Gill: i. m. 382, 383. o.
4. Filelfo levelét Jorga közli, *Notes et Extraits pour servir à l'Histoire des Croisades,* IV.
5. Gill: i. m. 187. o.
6. Gill: i. m. 377–380. o., hivatkozásokkal.
7. Platrisz küldetéséről csodálatraméltó, részletes és hivatkozásokkal ellátott beszámolót olvashatunk Paulovánál, L'Empire byzantin et les Tcheques avant la chute de Constantinople. *Byzatinoslavica,* XIV. 158–225. o., 203–224. o. Az epizódról egyetlen kortárs nyugati író számol be, a bresciai Ubertino Pusculus, aki akkoriban Konstantinápolyban élt. Pusculus: *Constantinopoleos, Ellissenben, Anakleten der mittel- und neugriechischen Literatur,* 36, 37. o.
8. Dukasz: i. m. XXXIV. 291–293. o.; Khalkokondülasz: i. m. 376–379. o.
9. Dukasz: i. m. XXXIV. 293–295. o.
10. Dukasz: i. m. XXXIV. 295–297. o.; Khalkokondülasz: i. m. 380, 381. o.; Kritobulosz (Kritovoulos): *History of Mehmed the Conqueror.* Briggs ford. 15–20. o.
11. Dukasz: i. m. XXXIV. 301–303. o.; Khalkokondülasz: i. m. 380, 381. o.; Kritobulosz: i. m. 20–22. o.; Phrantzes: i. m. 233, 234. o. Lásd Inalcik: i. m. 121, 122. o.
12. Dukasz: i. m. XXXV. 309. o.; Nicolo Barbaro: *Giornale dell'Assedio di Constantinopoli.* Cornet kiad. 1–5. o.
13. Thiriet: *Regestes,* III. 2881, 2896, 2897, 173; 177, 178. o., Heyd: *Histoire du Commerce du Levant,* II. 302–305. o.; Thiriet: *La Romanie Vénitienne au Moyen Age,* 380, 381. o.
14. A dokumentumokat idézi Jorga: *Notes et Extraits,* II. 271–273. o.; Heyd: i. m. II. 285, 286. o.; Argenti: *Occupation of Chios by the Genoese,* I. 201, 202. o.
15. Krekić: *Dubrovnik (Raguse) e le Levant,* 59–62. o.
16. Gill: i. m. 378, 379. o.; Marinescu: Le Pape Nicolas V et son attitude envers l'Empire Byzantin. *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare,* X.

333, 334. o. és Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinpole. *Annuaire de l'Institut de Philologie ed d'Histoire Orientales et Slaves*, X. 419–428. o.; Guilland: Les appels de Constatin XI Paléologue à Rome et à Venise pour sauver Constantinople. *Byzantinoslavica*, XIV. 226–244. o.

17. Gill: i. m. 382–387. o., a megfelelő hivatkozásokkal. Lásd azonban Paulovát is, i. m. 192–203. o., hogy alaposabban megérthessük Gennadiosz lélekrajzát. Szerintem Gill leegyszerűsíti a témát azzal, hogy feltételezi: Konstantinápolyban mindenki úgy gondolta, hogy az egyházegyesítés megvalósítása nélkül semmilyen segítség sem érkezik nyugatról. Gennadiosz bizonyára megdöbbent, amikor látta, hogy nyugati katonák érkeznek. Úgy igyekezett lehűteni a nép lelkesedését, hogy kiemelten hangoztatta: a nyugati segítséggel az egyházegyesítés jár együtt, s hogy ezt nem lehet jó szándékkal vagy az üdvrend elvével megoldani, amint azt a jelek szerint Notarasz hitte. Gill nagyon helyesen hangsúlyozza Notarasz mérséklő hatását. Notarasszal nagyon igazságtalanul bánt Dukasz (aki leginkább genovai forrásokra támaszkodott; lásd 192. o.) és a nyugati szerzők is, különösen Leonardo híoszi érsek és Pusculus (aki kijelenti, hogy Notarasz gyűlöli a szépművészetet és egy halkereskedő unokája. Furcsa vádak ezek egy olyan ember ellen, aki előkelő születésű volt, s bár személyesen nagyon szerényen élt, egy közismerten csodaszép palotában lakott.). A tárgyalásokkal kapcsolatos főbb források a következők: *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*, III. 165–193. o.; Dukasz: i. m. XXXVI. 315–319. o.; Phrantzes, 325. o.; Híoszi Leonardo: Historia Constantinopolitanae Urbis Captae, *M. P. G.*, CLIX. coll. 929, 930; Isidore of Russia, levél a pápához, Jorga: *Notes et Extraits*, II. 522–524. o.; Pusculus: i. m. 21, 23. o.

5. fejezet / KÉSZÜLŐDÉS AZ OSTROMRA

1. Lásd feljebb, 67. o., 1. sz.
2. Dukasz: i. m. XXXV. 311–313. o.
3. Kritobulosz: i. m. 23–33. o., a szerző hosszú szónoklatot írt, ebben a szultán végigtekinti az egész oszmán történelmet, Taci Bey zade Cafer Celebi, Mahrusa-i Istanbul Fethnamesi, 1331-es kiadás, A. H., 6–8. o. egy rövidebb változatot ad, ezt is a szerző írta; lásd Inalcik: i. m. 125, 126. o.
4. Dukasz: i. m. XXXVII. 321. o.; Pusculus: i. m. 49. o., helytelenül azt

állítja, hogy Mezembria azon városok egyike volt, amelyek ellenálltak a töröknek.

5. Phrantzes: i. m. 234–236. o.; Khalkokondülasz: i. m. 381, 382. o.
6. A korabeli hadihajókról lásd Yule: *Travels of Marco Polo.* Cordier kiad. I. 31–41. o.; Pears: *The Destruction of the Greek Empire,* 232–235. o.; Sottas: *Les Messageries Maritimes de Venise,* 52–102. o.
7. Barbaro: i. m. 21, 22. o., tizenkét gályáról és hetven-nyolcvan hosszú hajóról beszél; Jacobo Tetaldi: *Informations,* Martene és Durand kiad. Thesaurus Novus Anecdotorum, I. coll. 1820-1, tizenhat-tizennyolc gályáról és hatvan-nyolcvan hosszú hajóról szól; Híoszi Leonardo, col. 930, hat háromevezősorosról és tíz kétevezősorosról, összesen kétszázötven hajóról; Phrantzes: i. m. 237. o., harminc nagyobb és háromszázharminc kisebb hajóról ír, de a 239–240. oldalon összesen négyszáznyolcvan hajóról, Dukasz: i. m. XXXVIII. 333. o. összesen háromszázról, Khalkokondülasz, i. m. 384. o., harminc háromevezősorosról és kétszáz kisebb hajóról; Kritobulosz: i. m. 37, 38. o., összesen háromszázötven hajóról, a szállító hajók kivételével. Kritobulosz hangsúlyozza, hogy Mohamed személyesen érdeklődött a flotta iránt.
8. Kritobulosz: i. m. 38. o.
9. A török sereg szervezeti felépítéséről lásd Pears: i. m. 222–231. o.; Babinger: *Mehmed der Eroberer,* 91, 92. o. A keresztény források közül Dukasz: i. m. XXXVIII. 333. o., a törökök összlétszámát több mint négyszázezerre teszi, Khalkokondülasz: i. m. 383. o., négyszázezerre, Kritobulosz: i. m. 38. o., háromszázezerre, de nem számítja be a tábort követőket; Phrantzes: i. m. 240. o. kétszázhatvankétezer emberről szól; Híoszi Leonardo, col. 927, háromszázezerről, beleértve tizenötezer janicsárt is; Tetaldi, col. 1820 kétszázezerről ír, beleszámítva hatvanezer embert, akik a táborral utaztak; Barbaro: i. m. 18. o., százhatvanezer emberről ír. A törökök nyolcvanezer emberről szóltak, lásd Khairullah Effendi: *Tarikh,* 61–63. o. Lásd Mordtmann: *Belagerung und Eroberung Konstantinopels,* 39. o. Babinger rámutat, hogy demográfiai okokból az oszmán birodalom nem állíthatott ki egyszerre nyolcvanezer főnél több embert a csatamezőre.
10. Oman: *History of the Art of War in the Middle Ages,* II. 205. skk. o.
11. Babinger: i. m. 88. o.
12. Dukasz: i. m. XXXV. 305–307. o.; Phrantzes: i. m. 236–238. o.; Khalkokondülasz: i. m. 385. o., Kritobulosz: i. m. 43–46. o.; Barbaro: i. m. 21. o.; Híoszi Leonardo, col. 927. Lásd Babinger: i. m. 86; 88. o.

13. Mordtmann: 'Constantinople' szócikk az *Encyclopaedia of Islam*ból, I. 867. o.; Hammer: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I. 397, 398. o.
14. Dukasz: i. m. XXXVII. 327. o.; Barbaro: i. m. 18. o.; Zorzo Dolfin: *Assedio i Presa de Constantinopoli*. Thomas kiad. 12, 13. o.; Phrantzes: i. m. 237. o., április 2-ára teszi a törökök érkezését, valószínűleg akkor ért oda az előőrs; Híoszi Leonardo, col. 927, április 9-ét ír, amikor, úgy látszik, további erősítés érkezett.
15. Kritobulosz: i. m. 35. o.
16. Kritobulosz: i. m. 34, 35. o. Híoszi Leonardo, col. 934., azzal vádolja a görögöket, hogy felhalmozzák a pénzüket. Számos görög gyászének, amely a város elvesztéséről szól, a fösvénységet jelöli meg mint a görögök egyik bűnét, amely miatt rájuk zúdult a szerencsétlenség, de ezek szónoki vádak, nem közölnek részleteket.
17. Lásd Marinescu: *Notes sur quelques ambassades*, 426, 427. o.
18. Thiriet: *Regestes*, III. 2905, 130. o.
19. Marinescu: i. m. 424, 425. o. és *Le Pope Nicolas V*, 336, 337. o.
20. Thiriet: i. m. 2909–2912, 2917, 2919, 182–184. o.
21. Lásd 106. o.
22. Csuday: *Die Geschichten der Ungarn*, I. 422–426. o. Phrantzes: i. m. 323–328. o. azt állítja, hogy a magyarok követséget küldtek a szultánhoz, és rámutattak, hogy ha megtámadja Konstantinápolyt, megromlik a magyarokkal fenntartott jó viszony, és hogy Hunyadi, segítsége fejében, Szelimbriát vagy Mezembriát kérte a császártól. Azt írja, hogy Aragóniai Alfonso hasonlóképpen Lemnoszt kérte magának.
23. Ostrogorsky: i. m. 492. o.
24. Jorga: *Histoire des Roumains*, IV. 124. skk. o.
25. Phrantzes: i. m. 325, 326. o. „A Lengyel Janicsár" leírja a szerb csapatok méltatlankodását, amikor megtudták, hogy a török sereghez kell csatlakozniuk. *Pamietniki Janczara Polaka Napisane*. Galezowski kiad. *Zbior Pisarzow Polskich*, V. 123. skk. o.
26. Lásd Miller: *The Latins in the Levant*, 407. skk. o.
27. Barbaro: i. m. 14–18. o.
28. Phrantzes: i. m. 241. o., Dukasz: i. m. XXXVIII. 331. o., Kritobulosz: i. m. 39, 40. o.; Barbaro: i. m. 13–15. o.; Híoszi Leonardo, col. 928; Dolfin: i. m. 14. o.; Tetaldi, col. 1821; Montaldo: Constantinopolitanum Excidium; Slavic Chronicle of the Siege of Constantinople. Desimoni kiad. *Atti della Società Ligure di Storia*, X. 334. o. Jorga kiad. Une source negligée de la prise de Constantinople. *Bulletin Historique de l'Académie Roumaine*,

XII. 91, 92. o. (orosz változat) és 78. o. (román változat); Historia Politica Constantinopoleos. In C. S. *H. B.* 18, 19. o., amely az alkalomra elegáns beszédet ad Giustiniani szájába. Lásd lejjebb, 194. o., a perai férfiakról.

29. Phrantzes: i. m. 252, 253. o.
30. Phrantzes: i. m. 256. o. Francisco azt állította, hogy I. Komnenosz Alexiosztól származott. Nem tudtam tisztázni származását.
31. Phrantzes: i. m. 244. o., Német Jánosnak hívja, Híoszi Leonardo, col. 928, a Grande (Nagy) ragadványnévvel emlegeti; Dolfin: i. m. 14. o. ezt Grando formában átvette.
32. Barbaro: i. m. 19. o.
33. Barbaro: i. m. 13, 14. o.; Phrantzes: i. m. 241. o. azt állítja, hogy egy csomó, mindenféle társadalmi osztályhoz tartozó görög család is elhagyta a várost, hogy elkerülje az ostromot.
34. Barbaro: i. m. 20. o.; Phrantzes: i. m. 238. o.; Dolfin: i. m. 20. o. Az általuk megadott számok nagyjából megegyeznek, Barbaro szolgál a legtöbb részlettel.
35. Phrantzes: i. m. 241. o. Tetaldi, col, 1820, hatezer és hétezer között adja meg a számot, az egyik kézirat szerint ennyi „és nem több"; Híoszi Leonardo, col. 933, és nyomában Dolfin: i. m. 20. o. hatezer görögről és háromezer olaszról beszél, az utóbbi számban bizonyára beleértették a Perában tétlenségre kárhoztatott harcképes férfiakat is. Tetaldi az egész város népességét harmincezer férfiban jelöli meg, nem lehet tudni, hogy miért akarta kizárni a nőket. Ha tekintettel vagyunk a nőkre, gyerekekre, idősekre és egyházi személyekre, ötezer fegyverforgató férfira lehet számítani egy negyven-ötvenezer fős népességből. Bár néhány szerzetest később besoroztak, de ők valószínűleg nem szerepeltek Phrantzes listáján. Kritobulosz: i. m. 76. o. azt állítja, hogy csaknem négyezer lakost öltek meg a város elestekor, és a többieket, több mint ötvenezer főt, rabságra vetették. Számadatai, mint a legtöbb középkori szerzőé, csaknem mindig túlzottak.

6. fejezet / AZ OSTROM KEZDETE

1. Kritobulosz: i. m. 40. o. Úgy tűnik, egyes árkokat vízzel töltöttek fel. Callistus: Monodia. *M. P. G.*, CLXI., col. 1124.
2. Barbaro: i. m. 15, 16. o.; Híoszi Leonardo, col. 930, Phrantzes: i. m. 238. o.; Dukasz: i. m. XXXVIII. 333. o.
3. Barbaro: i. m. 18–20. o.

4. A városfalak legteljesebb leírása még mindig van Millingennél található, Byzantine Constantinople: the Walls of the City. Elfogadom azonban habozás nélkül Pears véleményét, aki szerint az ostrom leírásaiban szereplő Romanosz kapu az ötödik katonai kapuval azonos. Amint rámutat, a régi „Pempton" név a hetedik század után többé nem merül fel, az ostrom leírásaiban viszont nem szerepel a későbbi név, a Szent Küriakosz kapu. Ugyanakkor a Likusz folyó völgyére ez az egyetlen kapu nyílik, s ez a falnak az a része, ahol a legvadabbul folytak a harcok. Úgy tűnik, abban a korban a kapu neve Szent Romanosz katonai kapu volt, s amikor a korabeli szerzők Romanosz kapuról szólnak, erre gondolnak, és nem a polgári Szent Romanosz kapura, a mai Top Kapura, amely délen egy dombon áll. Pears: *Destruction of the Greek Empire*, 429–435. o.
5. Híoszi Leonardo, col. 936, Khalkokondülasz: i. m. 384. o. Az 1422-től elvégzett faljavításokról – beleértve a felirattal ellátottakat, ahol például Iagrust említik – lásd van Millingen: i. m. 104–108; 126. o. Phrantzes: i. m. 225. o. nagy tisztelettel emlékezik meg Neophütoszról, és róla tudjuk, hogy nagyon kritikus volt mindenkivel szemben, akit hűtlenséggel gyanúsított.
6. Barbaro: i. m. 16–19. o.; Híoszi Leonardo, coll. 934, 935. o.; Phrantzes: i. m. 252–256. o., egybehangzóan számol be az eseményekről, bár Leonardo ahol lehet, kerüli a görögök emlegetését, és egyedül Phrantzes említi meg az Aranykapunál a genovai Manuélt. Phrantzes Notaraszt Petrionba helyezi, és Kantakuzenoszt, Nikeforosz Palaeologosszal a mozgó tartalékhoz. Talán Manuél helyébe lépett később Kantakuzenosz, s az is lehet, hogy Notarasz területe magában foglalta mind Petriont, mind Petrát. Csak Barbaro említi meg, hogy hol volt Orhán helye. Pusculus: i. m. 64, 65. o. és Dolfin: i. m. 23, 24. o. leírása az elhelyezkedésről némileg eltér egymástól, de az első emlékezetből dolgozott évekkel később, és az utóbbi nem volt jelen az ostromnál.
7. Lásd Pears: i. m. 251, 252. o.
8. Kritobulosz: i. m. 41, 42. o., Tetaldi, col. 1822. A török források nem szólnak arról, hogy az oszmán sereg hogyan helyezkedett el, hacsak nem számítjuk ide Evlija Cselebi kétszáz évvel később írt fantáziadús művét. Ebből fontos részletek szerepelnek Turkova: Le Siège de Constantinople d'après le Seyahatname d'Evliyá Celebi. *Byzantinoslavica*, XIV. 1–13. o., 7–9. o.
9. Kritobulosz: i. m. 42. o; Phrantzes: i. m. 240. o.; Barbaro: i. m. 21. o. A Kettős Oszlop (Diplokion) szerepel Buondelmonte Konstantinápoly-térképén (1422), annak a pataknak a túloldalán, amely egykor Takszim és

Macka között rohant le a völgyön, nagyjából ott, ahol ma a Dolma Bahcse palota délnyugati szárnya áll.
10. Barbaro: i. m. 19, 20. o.
11. Kritobulosz: i. m. 40, 41. o.
12. Barbaro: i. m. 18–20. o.
13. Kritobulosz: i. m. 47, 48. o.
14. Barbaro: i. m. 21. o.; Kritobulosz: i. m. 48, 49. o.; Phrantzes: i. m. 238, 239. o.; Dukasz: i. m. XXXVIII. 339. o.; Khalkokondülasz: i. m. 386, 387. o.
15. Barbaro: i. m. 21, 22. o.; Kritobulosz: i. m.. 50, 51. o. a találkozót a falak ellen intézett első támadás utánra teszi. A pontos időpontot világosan megadja Barbaro. Kritobulosz valószínűleg összetévesztette a zárólánc elleni támadást a Baltoglu által április 18-án megvalósított kisebb támadással.
16. Barbaro: i. m. 23. o.; Kritobulosz: i. m. 49, 50. o.

7. fejezet / AZ ARANYSZARV ELVESZTÉSE

1. Phrantzes: i. m. 247–250. o.; Kritobulosz: i. m. 52–55. o.; Dukasz: i. m. XXXVIII. 335. o.; Khalkokondülasz: i. m. 389, 390. o., Barbaro: i. m. 23–26. o.; Híoszi Leonardo, coll. 930, 931. o.; Dolfin: i. m. 17, 18. o.; Pusculus: i. m. 68, 69. o. Dukasz szerint négy genovai hajó volt, és egy császári, Khalkokondülasz szerint egy genovai és egy császári, a szemtanúk azonban megegyeznek abban, hogy három genovai és egy császári hajóról volt szó. Barbaro azt írja, hogy a genovaiakat csábította a császár ígérete, miszerint vámmentesen importálhatnak mindent, amire a városnak szüksége volt. Leonardo azt állítja, hogy hoztak katonákat, élelmet, pénzt a védelemnek. Kritobulosz szerint a hajókat a pápa küldte.
2. A sejk leveléről és az általános török reagálásról lásd Inalcik: Mehmed the Conqueror. *Speculum*, XXXV. 411, 412. o. és Fateh Devri, 217. o.
3. Barbaro: i. m. 26. o.; Kritobulosz: i. m. 55. o.; Dukasz: i. m. XXXVIII. 336. o.
4. Barbaro: i. m. 26. o.; Phrantzes: i. m. 246, 247. o.; Híoszi Leonardo, col, 931.
5. Barbaro: i. m. 277, 278. o.; Phrantzes: i. m. 250–252. o.; Kritobulosz: i. m. 555, 556. o., Híoszi Leonardo, col. 930, a velenceieket vádolja, hogy ötletet adtak a szultánnak; Tetaldi, coll. 1820, 1821; Pusculus: i. m. 69,

70. o.; Dolfin: i. m. 16. o.; „A Lengyel Janicsár", XXIV. fej.; Asikpasadze: i. m. 198. o.; Szaadaddín: *The Capture of Constantinople.* Gibb ford. 20, 21. o. Asikpasadze azt írja, hogy hetven hajót szállítottak át, bár Szaadaddín ennél sokkal kisebb számot jelöl meg; Evlija Cselebi ötven gályáról és ötven kisebb hajóról ír (Turkova: *Le Siège de Constantinople*, 5, 6. o.). A Lengyel Janicsár harminc hajót említ. A keresztény kortárs szerzők hatvanhét (Kritobulosz) és nyolcvan (Tetaldi) között emlegetik a hajók számát. Én követem Pearst (*The Destruction of the Greek Empire*, 443–446. o.), és úgy gondolom, hogy a hajókat a Tophane mögötti meredek, de rövid völgyön át szállították, és nem a szélesebb Sisli völgyön, amely sokkal hosszabb, és nem sokkal könnyebb útvonal lett volna.

6. Barbaro: i. m. 28–33. o.; Phrantzes: i. m. 257, 258. o.; Kritobulosz: i. m. 56, 57. o.; Híoszi Leonardo, coll. 932, 933; Tetaldi, col. 1821; Pusculus: i. m. 72–75. o.; Dukasz: i. m. XXXVIII. 347, 348. o. Kritobulosz információja valószínűleg török forrásból származik, Dukasz főként genovai forrásokra támaszkodott, s mindketten azt állítják, hogy a szultán Perából figyelmeztető üzenetet kapott. Barbarót gyanússá teszi, hogy gyűlölte a genovaiakat: ő azt állítja, hogy egyenesen a perai podestà üzent a szultánnak. Híoszi Leonardo, aki genovai volt, szintén arra utal, hogy a genovaiakat lehet kárhoztatni a történtekért.
7. A szultán és Pera kapcsolatáról lásd lejjebb 121. o.
8. Phrantzes: i. m. 252. o.; Kritobulosz: i. m. 57. o.; Barbaro: i. m. 43, 44. o., Híoszi Leonardo, col. 931; Dukasz: i. m. XXXVIII. 349. o.; Khalkokondülasz: i. m. 388. o.; Kodja Effendi: MS, 170. o., Lebeau idézi, *Histoire du bas Empire*, XXI, 265. o. Az az emléktábla, amelyet 1953-ban állítottak ott, ahol a híd elérte az isztambuli partot, rossz helyen áll. A híd bizonyára nem úgy épült, hogy egy keskeny partszakaszra vezessen, amely felett a Blakhernai erődítményei tornyosultak. Így Diedo csatornája elvágta volna a török sereg többi részétől a hidat. Bizonyára olyan helyen épült, hogy ne érhessék el a falakról az ostromgépekkel, amint az egy korabeli illusztráción is látható, amelyet e könyv címlapján is felhasználtunk. Barbaro azonban, aki a legjobb leírást adja a hídról, és befejezése időpontjáról, azt írja, hogy a karósánc alatt végződött, amin láthatóan a Blakhernai-falat értette.

8. fejezet / HALVÁNYULÓ REMÉNYEK

1. Phrantzes: i. m. 256. o.; Barbaro: i. m. 33, 34. o.; Híoszi Leonardo, col. 935.
2. Barbaro: i. m. 35. o.; Thiriet: *Regestes*, 2919–2923, 185, 186. o.
3. Uo. 2937, 186, 187. o.
4. Barbaro: i. h.; a *Slavic Chronicle*, 114. o. (orosz változat 95. o., román változat 79. o.), azt állítja, hogy a császár Moreából, egyes szigetekről és a frankok területeiről kért segítséget.
5. Phrantzes: i. m. 258. o.; Híoszi Leonardo, coll. 932, 933.
6. Erről az epizódról csak a Szláv Krónika számol be, de a beszámoló hitelesnek tűnik. *Slavic Chronicle*, 118. o. (orosz változat 95. o., román változat 79, 80. o.).
7. Phrantzes: i. m. 259, 260. o; Barbaro: i. m. 35, 36. o.; Dukasz: i. m. XXXVIII. 347. o.
8. Barbaro: i. m. 36, 37. o.; *Slavic Chronicle*, 118, 119. o. (orosz változat 95, 96. o., román változat 80, 81. o.) megemlíti Rhangabe hősiességét.
9. Barbaro: i. m. 37–39. o.
10. Barbaro: i. m. 39. o.; *Slavic Chronicle*, 119, 120. o. (orosz változat 96, 97. o., román változat 81. o.), eltúlzott, nem meggyőző történetet ad elő, amely szerint a császár a Szent Bölcsesség temploma portikusza alatt tartott tanácsülést, amikor meghallotta, hogy a törökök bejutottak a városba. Akkor odalovagolt, és visszaverte őket.
11. Barbaro: i. m. 39, 40. o.
12. Barbaro: i. m. 40–42; 44, 45. o.
13. Barbaro: i. m. 42, 43. o.; Phrantzes: i. m. 243–245. o.; Híoszi Leonardo, col. 936.
14. Barbaro: i. h., Phrantzes: i. m. 245. o.; Tetaldi, col. 1821; Híoszi Leonardo, col. 936; Khalkokondülasz: i. m. 388, 389. o.
15. Barbaro: i. m. 46, 47. o.
16. Barbaro: i. m. 47. o. Részletesen szól róla a 33, 34. oldalon, amikor elbeszéli a hajó indulását, ez mutatja, hogy átnézte eredeti naplóját, és úgy hivatkozott rá.
17. Barbaro: i. m. 46. o., a holdfogyatkozást május 22-ére teszi. A holdtölte és a holdfogyatkozás azonban május 24-én volt. Itt valószínűleg módosította eredeti naplófeljegyzését. A többi részletet Phrantzes adta, i. m. 264, 265. o., Pusculus: i. m. 79. o., Kritobulosz: i. m. 58, 59. o. és ismét Barbaro, 48. o., valamint a *Szláv krónika*, eltúlzott formában, 122. o.

18. Ez a történet csak a *Szláv krónikában* szerepel, 122, 123. o. (orosz változat 98. o., román változat 82. o.). Ha leszámítjuk az olyan képzelet szülte részleteket, mint például a pátriárka jelenléte, valószínűleg igaz.

9. fejezet / BIZÁNC UTOLSÓ NAPJAI

1. Kritobulosz: i. m. 60. o.
2. Phrantzes: i. m. 263, 264; 327. o.; Dukasz: i. m. XXXVIII. 341–343. o. A magyar követ hasznos tanácsokat adott a szultánnak a tüzérség alkalmazását illetően.
3. Khalkokondülasz: i. m. 390–392. o. részletesen beszámol Iszmail tárgyalásairól; Dukasz: i. m. XXXVIII. 345. o., 349. o.; Szaadaddín: i. m. 20. o.
4. Phrantzes: i. m. 265–270. o.; Híoszi Leonardo, coll. 937, 938; Tetaldi, coll. 1821, 1822.
5. Tetaldi: i. h.
6. Barbaro: i. m. 48, 49. o.; *Slavic Chronicle*, 124. o. (orosz változat 100. o., román változat 84. o.). Csak a szláv forrás említi Giustiniani sebesülését.
7. Phrantzes: i. m. 270. o.; Híoszi Leonardo, col. 938.
8. Barbaro: i. m. 48, 49. o.
9. Barbaro: i. m. 49–51. o.; Kritobulosz: i. m. 60. o., Dukasz: i. m. XXXIX, 351–353. o.; Híoszi Leonardo, col. 938; Dolfin, 20. o. egyedül említi a szultán látogatását Perában.
10. Kritobulosz: i. m. 60–65. o. jó hosszú beszédet közöl, olyant, amelyet szerint a szultánnak ilyen alkalomkor illett tartani. Bizonyára Hamza bejtől, a barátjától kapott információkat, aki jelen volt az eseményen. Ezért elképzelhető, hogy a szultán az általa előadotthoz valami hasonlót mondott el. Phrantzes 269, 270. o. rövid beszédet közöl.
11. Barbaro: i. m. 50. o.; Phrantzes: i. m. 262, 263. o.; Híoszi Leonardo, col. 937.
12. Phrantzes: i. m. 271–279. o., Híoszi Leonardo, coll. 938, 939.
13. Phrantzes: i. m. 279. o. Kritobulosz, Khalkokondülasz és a *Szláv krónika*, amikor a város kifosztásáról ír, megemlíti az egész éjszaka tartó istentiszteletet. Lásd lejjebb, 149. o.
14. Phrantzes: i. m. 280. o.; Andrea Cambini, Libro della Origine de Turchi (1529-es kiadás), 8–10. o.
15. Phrantzes: i. m. 280. o. A görög népköltészetben jelen van a császár fehér lábú kancája, például 'O Θάνατος τοῦ Κωνσταντίου Δράγαζη, Legrand: *Recueil de chansons populaires grecques*, 74. o.

10. fejezet / KONSTANTINÁPOLY ELESTE

1. Kritobulosz: i. m. 66, 67. o.
2. Ezt az elbeszélést több forrásra támaszkodva írtam meg: először a szemtanúkat vizsgáltam meg, Phrantzes: i. m. 280–287. o.; Barbaro: i. m. 51–57. o.; Híoszi Leonardo, coll. 940, 941; Tetaldi, coll. 1822, 1823; Pusculus: i. m. 80, 81. o.; Montaldo: i. m. 335–338. o.; Riccherio: *La Presa di Constantinopoli*, Sansovinonál: *Dell'Historia Universale*, II. 64–66. o.; A Lengyel Janicsár, 132–134. o. Kritobulosz: i. m. 67–71. o. és Dukasz: i. m. XXXIX, 351–361. o. az ostrom után, szemtanúk előadására támaszkodva írtak. A török források csak rövid összefoglalókat adnak, mint amilyent Szaadaddín is átvett, 21–28. o. Khalkokondülasz: i. m. 354, 355. o. rövid elbeszélésében nincs semmi többlet. A *Szláv krónika*, 124, 125. o. a harcokról zavaros leírást ad. Csak Dukasz beszéli el részletesen a behatolást Kerkoportánál, előadását röviden megerősíti Szaadaddín. A Kerkoporta pontos elhelyezkedéséről lásd van Millingen: *Byzantine Constantinople*, 89–94. o. A források nem egyeznek meg, amikor Giustiniani sebesüléséről van szó. Phrantzes szerint a lábán sérült meg, Khalkokondülasz szerint a kezén, Leonardo szerint e nyíl fúródott a hónaljába, és Kritobulosz szerint egy golyó átütötte a mellvértjét. Barbaro, aki nem szerette a genovaiakat, nem is említi a sebesülést, csak annyit mond, hogy dezertált, elhagyta a helyét. Ettől eltekintve figyelemreméltóan megegyeznek a leírások.
3. Phrantzes: i. m. 287, 288. o.; Barbaro: i. m. 57, 58. o. Phrantzes megemlíti Paolo és Troilo megmenekülését, de nem szól Antonióról; a perai polgármester a genovai kormányhoz írt levelében, de Sacy kiad. *Notices et Extraits des Manuscripts de la Biibliothèque du Roi*, XI, I. 77. o., azt mondja, hogy Paolo megpróbált elrejtőzni, de elfogták és elpusztult. Phrantzes tehát valószínűleg összetévesztette Paolót Antonióval.
4. Szaadaddín: i. m. 23. o. Lásd Ahmed Muktar Pasha: *The Conquest of Constantinople*, 228. o. A petrioni halászokról lásd lejjebb, II. függelék, 203. o.
5. Barbaro: i. m. 59; 61. o., Phrantzes: i. m. 293. o.
6. Lásd lejjebb, II. függelék, 200. o.
7. Kritobulosz: i. m. 74, 75. o.; Dukasz: i. m. XXXIX, 379. o.; Khalkokondülasz: i. m. 398. o.
8. Híoszi Leonardo, col. 943; a perai podestà, 77. o.
9. Riccherio: i. m. 66. o.; Rapporto del Superiore dei Franciscani. Idézi:

Cronica di Bologna. Muratori: *R. I. Ss.*, XVIII. 701, 702. o.; Khalkokondülasz: i. m. 399. o. A ferrarai bíboros három Rómába küldött levele, Jorga: *Notes et Extraits*, II. 518–520. o., a történetet részletesen meséli el. Tetaldi, amikor jelentését írta, azt hitte, hogy a bíboros meghalt.

10. Barbaro: i. m. 57, 58. o.; a perai podestà, 75. o., Dukasz: i. m. XXXIX. 371–373. o. azt állítja, hogy csak öt genovai hajó menekült meg.
11. Barbaro: i. m. 58, 59. o.; Dukasz: i. m. XXXIX, 373. o.
12. Phrantzes: i. m. 387, 388. o. Lásd lejjebb, 148. o.
13. A hagyomány szerint a török zászlón azért szerepel a holdsarló, ívében egy csillaggal, mert ilyen csillagállásban vonult be a szultán a városba: ez megmagyarázza, hogy miért fogyó a holdsarló. A hold akkor a harmadik negyedben volt.
14. Dukasz: i. h. Lásd lejjebb, II. függelék, 198. o. A perai polgármester nem írja meg világosan, hogy személyesen ment-e el a szultánhoz, ahogyan Dukasz állítja (a perai polgármester, 84. o.).
15. Phrantzes: i. m. 290, 291. o.; Dukasz: i. m. XL. 377. o.; Khalkokondülasz: i. m. 399. o.; *Historia Politica*, 23. o.; Barbaro: i. m. 53. o.; Tetaldi, col. 1823; Pusculus: i. m. 81. o.; Montaldo: i. m. 338. o.; Szaadaddín: i. m. 31. o.; *Szláv krónika*, 126. o. (orosz változat 102. o., román változat 87. o.) azt állítja, hogy a fejét a Szent Bölcsesség oltára alatt, a testét Perában temették el. A „Lengyel Janicsár", 133. o. azt írja, hogy egy András nevű paraszt felismerte a fejet. A Vefa Meidanban mutogatott úgynevezett császársírnak nincs történelmi alapja.

11. fejezet / A LEGYŐZÖTTEK SORSA

1. Barbaro: i. m. 55. o.; Phrantzes: i. m. 288, 289. o.; Kritobulosz: i. m. 71–73. o. A Mongolok Szűz Máriája templomot a törökök hagyományosan Kan Kilissze, a Vér Temploma néven ismerik, mert a petrai magaslatról ott folyt le a vér az utcákon.
2. Dukasz: i. m. XXXIX. 363. o.
3. Dukasz: i. m. XXXIX. 369. o.
4. A régészet bebizonyította, hogy a Pantokrator templomot kifosztották, s azután ideiglenes katonai szállásnak használták. Gennadiosz ott volt szerzetes, őt valószínűleg a cellájában fogták el. Gennadiosz korábban visszavonult a kharszianita monostorba (lásd Beck: *Kirche und teologische Lite-*

ratur, 760. o.), de 1452–1453 telén a Pantokratorban élt (Dukasz: i. m. 315. o.).

5. Dukasz: i. m. XXXIX. 365. o.; Kritobulosz: i. m. 75. o.
6. Phrantzes: i. m. 290. o., Kritobulosz: i. m. 75, 76. o.; Híoszi Leonardo, coll. 941, 942. o.
7. Barbaro: i. m. 57. o.; Kritobulosz: i. h.; Dukasz: i. h.; ferences jelentés, coll. 701, 702.
8. Kritobulosz: i. m. 76. o., négyezer megölt emberről és 50 000 fogságba esettről szól. Híoszi Leonardo, col. 942, hatvanezer fogolyról ír. Mindkét fogolylétszám túlzott, hiszen a város egész lakossága valószínűleg nem érte el az ötvenezer főt. A ferences jelentés (i. h.) háromezerre teszi a megöltek számát.
9. A *Szláv krónika*, 127. o. (orosz változat 105. o., román változat 86, 87. o.) olyan részleteket beszél el, amely szemtanútól származhat, bár szerepel benne a képzelt pátriárka; Dukasz: i. m. XXXIX. 375. o. ír arról a török katonáról, aki felhasogatta a templom padozatát, de harmincra teszi a szultán látogatását (ha akkor ment volna, bizonyára valóban felhasogatták volna már a padlót); Phrantzes: i. h. Asikpasadze: i. m. 199. o. csak annyit mond, hogy a rá következő pénteken muszlim istentiszteletet tartottak az épületben.
10. Kantemir: *History of the Othman Empire*. Tinda ford. 102. o. perzsául adja meg az idézetet, de nem jelöli meg a forrást.
11. Phrantzes: i. m. 291, 292. o.; Híoszi Leonardo, col. 942; Kritobulosz: i. m. 83. o.
12. Barbaro: i. m. 57–61. o.; A perai polgármester, 77. o.; Híoszi Leonardo, col. 943. Ferences jelentés, col. 702. Izidor kalandjaira a hivatkozások lásd fent, 143. o. 9. sz. jegyzet
13. Matthew Kamariotesz: De Constantinopoli Capta Narratio Lamentabilis. *M. P. G.*, CLX. coll. 1068, 1069.
14. Dukasz: i. m. XL, 381. o. és Khalkokondülasz: i. m. 402, 403. o., az ő elbeszélését követtem. Dukasz nem kedvelte Notaraszt, elbeszélése tehát annál inkább meggyőző. Kritobulosz: i. m. 83, 84. o., nem szól a szultán bujaságáról, mert gondosan őrködik a szultán jó hírnevén. Híoszi Leonardo megemlíti a szultán bujaságát, de olyan változatot ad elő, amelyben az általa gyűlölt Notarasz valaki mást vádol a történtekért (col. 943). Phrantzes: i. m. 291–293. o. egy eltérő és Notarasszal szemben nagyon ellenséges történetről számol be. Montaldo: i. m. 339. o., Notaraszt árulással vádolja, de megemlíti a fiával történteket.

15. Dukasz: i. m. XLII. 395. o. Notarasz feleségének azonossága ismeretlen. A Notaraszhoz írt levelekben, pl. amilyent Gennadiosz is intézett hozzá (például *M. P. G.*, CLX. col. 747.) „a császár vejének" nevezik – γαμβρὸς τοῦ Βασιλέω. Ha a felesége II. Manuél és Helena császárné leánya lett volna, lehetetlen hogy Phrantzes, aki a családról minden részletet tud, ne említette volna ezt meg. A hölgy 1400 után születhetett, mert a fia 1453-ban tízes évei elején járt. Valószínűtlen, hogy Manuél, aki hűséges férj volt, házassága után törvénytelen gyermeket nemzett volna. A bizánciak véleményem szerint különben sem használták volna a „vő" megjelölést általánosságban, valamilyen házasságon keresztüli rokoni kapcsolatra. A hölgy tehát VII. János császárnak, Manuél unokaöccsének lehetett a lánya. VII. János egy Gattilusi hercegnőt vett el, akitől fia bizonyosan nem született, de születhetett egy leánya, törvényes vagy törvénytelen kapcsolatból. Papadopoulos: *Versuch einer Geneologie der Palaiologen,* 90. o. szerint Notarasz felesége Demetriosz Palailogosz Kantakuzenosz leánya volt, de Phrantzes erről nem tesz említést. Nem tudom, hogy Lambros, Συνθήκη, 153, 170. o. milyen bizonyítékokra támaszkodva írt a Notaraszok családfájáról.
16. Lásd 86. o. Sathas: *Monumenta Historiae Hellenicae,* IX. vi. o. azt állítja, hogy Anna egy időben Konstantin császár jegyese volt. A bizonyíték nem tűnik elegendőnek.
17. Phrantzes: i. m. 309, 310; 383; 385. o.
18. Kritobulosz: i. m. 76, 77; 85. o.; Dukasz: i. m. XLII. 395. o.; ferences jelentés, col. 702; a perai polgármester, 76, 77. o., június 23-án azt írta, hogy a szultán az előző éjszaka elutazott. Babinger: *Mehmed der Eroberer,* 107. o.
19. Lásd fent, II. függelék.
20. Lásd fent, II. függelék.
21. Phrantzes: i. m. 304–307. o., *Historia Politica,* 27, 28. o.; Historia Patriarcica. In *C. S. H. B.* 79–81. o.; Kritobulosz: i. m. 94, 95. o.; Kantemir: i. m. 104. o. Lásd még Papadopoullos: *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination,* 1–85. o., teljes körű, de némileg zavaros elbeszélését.
22. Lásd fent, II. függelék.
23. Phrantzes: i. m. 307. o.; *Historia Politica,* 28, 29. o.; *Historia Patriarchica,* 82, 83. o., és megadja Gennadiosz egyezményeinek a szövegét (83–93. o.)
24. Kritobulosz: i. m. 82, 83. o.; Asikpasadze: i. m. 124–126. o.; Dukasz: i. m.

XLII. 393. o.; *Historia Politica*, 25. o. A trapezunti kényszerelvándorlásról lásd 176. o. A Havasalföldre menekült püspökök 1454-ben írt levele harmincezer családot említ, akiket Konstantinápolyban telepítettek le. Jorga: *Notes et Extraits*, IV. 67. o. szerint négyezer személyt erőszakkal telepítettek be, és négyezer ember jött az „anyaországból", azaz Thrákiából.

25. Cristobal de Villalon spanyol utazó, aki 1550 körül írt, azt állítja, hogy látta Konstantinápoly városa hivatalos jegyzékeit, amely szerint ott hatvanezer török háztartás volt, negyvenezer görög és örmény, tízezer zsidó, négyezer háztartás volt Perában (görög vagy nyugati), és tízezer görög háztartás a külvárosokban. Villalon: *Viaje de Turquia*, II. 255. skk. o. Lásd Jorga: *Byzance après Byzance*, 45–52. o.

12. fejezet / EURÓPA ÉS A HÓDÍTÓ SZULTÁN

1. Tomadakis idézi a „Répercussion immédiate de la prise de Constantinople"-ban ezt a feljegyzést, amely egy aragathoszi monostor kódexében található, *Cinq-centième Anniversaire de la prise de Constantinople*, Athén, 1953.
2. Thiriet: *Regestes*, 2928, 187. o. Lásd Pastor: *History of the Popes*. Antrobus ford. II. 271–274. o.
3. Tetaldi, col. 1823, úgy gondolta, hogyha a flotta időben odaért volna, nem esett volna el város.
4. Kritobulosz: i. m. 81. o.; Thiriet: *La Romanie Vénitienne*, 383. o.
5. Thiriet: *Regestes*, 2929–2936, 187–190. o.
6. A perai polgármester (podestà), 76–78. o., Montaldo: i. m. 342. o.; Dukasz: i. m. XLII. 393. o.; Kritobulosz: i. m. 76. o. A podestà neve Lomellino volt, lásd Desimoni bevezetőjét Montaldóhoz, 306, 307. o.
7. Heyd: *Histoire du Commerce du Levant*, II. 382–407. o. Az az irat, amely a Consiliónak átengedi Kaffát, megtalálható a *Notices des Manuscripts de la Bibliothèque du Roi*, XI. I. 81–89. o.
8. Lásd Argenti: *The Occupation of Chios by the Genoese*, I. 205–208. o.
9. Heyd: i. m. II. 308. o. és 4. sz.. Tetaldi, col. 1823 az anconaiak veszteségét több mint húszezer dukátra becsüli.
10. Heyd: i. m. II. 308; 336–338. o. Tetaldi: i. h. a firenzeiek veszteségét húszezer dukátra becsüli.
11. Heyd: i. m. II. 308; 348. o.

12. Krekić: *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 62. o. és Thiriet: *Regestes*, 1279 és 1364, 383; 398. o.
13. Uo. 2955, 2956, 3021, 194, 195; 212, 213. o.
14. Raynaldi: *Annales*, X. 2, 3. o.
15. Jorga: *Notes et Extraits*, II. 518. o.
16. Uo. IV. 90, 91; 101, 102; 111–113. o.
17. Pius, II.: *Opera Omnia*, 716, 717. o.
18. Grunzweig: Philippe le Bon et Constantinople. *Byzantium*, XXIV. 51, 52. o.
19. Olivier de la Marche: *Mémoires*. Beaune et d'Arbaumont kiad. II. 381, 382. o.
20. Kritobulosz: i. m. 119–121. o.; Dukasz: i. m. XLV. 423. o. Lásd Miller: *Essays on the Latin Orient*, 340–343. o. hivatkozásokkal.
21. Lásd Atiya: *The Crusade in the Later Middle Ages*, 236–240. o.
22. Olivier de la Marche: *Mémoires*, II. 336, 337. o.
23. Jorga: *Etudes et Extraits*, IV. 126, 127. o.
24. Khalkokondülasz: i. m. 403. o.
25. Pius, II.: *Opera Omnia*, 394. o.
26. Dukasz: i. m. XLII. 395. o.; Kritobulosz: i. m. 85. o.; Babinger: *Mehmed der Eroberer*, 108, 109. o.
27. Kritobulosz: i. m. 86, 87. o.; Dukasz: i. h.; Miller: *Essays on the Latin Orient*, 334, 335. o.
28. Phrantzes: i. m.. 293, 294. o.; Kritobulosz: i. m. 87, 88. o.; Khalkokondülasz: i. m. 403, 404. o., Híoszi Leonardo, col. 943, Asikpasadze: i. m. 197–199. o. Lásd Inalcik: *Fatih Devre*, 134–136. o. Asikpasadze elbeszélése rendkívül ellenséges Khalíllal szemben, de későbbi oszmán történetírók, Khalíl családja, a Csandarli család rehabilitálása után már kedvesebben bánnak vele. Lásd Inalcik: *Fatih Devre*, 132–136. o. Valószínű, hogy Notarasz kegyvesztettsége és halála kapcsolódik Khalíléhoz. Asikpasadze azt állítja, hogy Notarasz megvesztegette Khalílt, a pénzt egy halba rejtve küldte el neki. A két férfi kétségkívül jó viszonyban volt egymással.
29. Lásd Jireček: *Geschichte der Serben*, II. 201. skk. o.; Miller: *Essays on the Latin Orient*, 456, 467. o. és The Balkan States. *Cambridge Medieval History*, IV. 575–582. o.; Babinger: *Mehmed der Eroberer*, 112. skk. o.
30. Kritobulosz: i. m. 105–111; 138, 139. o.; Dukasz: i. m. XLIV. 419. o., XLV. 423, 427. o.; Híoszi Leonardo: *De Lesbo a Turcis Capta*, Hopf kiad. passim, Miller: *Essays on the Latin Orient*, 335–352. o.
31. Miller: *The Latins in the Levant*, 435–441; 456, 457. o.

32. Kritobulosz: i. m. 126–137. o., 149–153. o.; Dukasz: i. m. XLV. 423–425. o.; „A Lengyel Janicsár", 155–165. o.; Asikpasadze: i. m. 210–213. o. Lásd Zakynthos: *Le despotat Grec de Morée*, 247–284. o.
33. Kritobulosz: i. m. 163–174. o.; Phrantzes: i. m. 413. o.; Dukasz: i. m. XLV. 429–431. o., Khalkokondülasz: i. m. 490–497. o.; „A Lengyel Janicsár", 165–173. o.; Asikpasadze: i. m. 218–227. o. Lásd Miller: *Trebizond, the Last Greek Empire*, 97–104. o.
34. Kritobulosz: i. m. 175–177. o.; *Historia Politica*, 36, 37. o.; Miller: *Trebizond*, 105–108. o.
35. Phrantzes: i. m. 308. o.; Kritobulosz: i. h.; Miller: i. h.
36. Miller: i. h. Legrand közli a *Recueil de chansons populaires grecques*-ben (78. o.) A kordülei leány balladáját.
37. Ballada Trapezunt elestéről. Legrand: *Recueil de chansons populiares greques*, 76. o.
38. Jorga: *Histoire des Roumains*, IV. 131. skk. o.
39. Lásd Medlin: *Moscow and East Rome*, 75–95. o.

13. fejezet / A TÚLÉLŐK

1. Phrantzes: i. m. 395, 412, 413, 449. o.; Kritobulosz: i. m. 58, 59. o.; *Historia Politica*, 35, 36. o. Helena hercegnő halálát egy gyászdal panaszolja el, Lambros: Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, IV. 221–229. o.
2. Phrantzes: i. m. 410–415. o.; Miller: *The Latins in the Levant*, 453, 454. o.; Zakynthos: *Le Despotat Grec de Morée*, I. 287–290. o. Phrantzes azt állítja, hogy Tamás felesége hetvenéves korában halt meg. Ez bizonyára tévedés, mert amikor három évvel később Tamás meghalt, csak ötvenhat éves volt, és legfiatalabb gyermekük, Zoé nem születhetett 1456 előtt. Tamás 1430-ban vette el Caterinát. Ha akkor tizenöt éves volt a hölgy, negyvenhét volt halálakor.
3. Phrantzes: i. m. 202, 413, 450. o. Lásd Lascaris: *Vizantiske Princeze u Srednjevekovnoj Srbji*, 97–123. o.
4. Tamás fiainak pályafutását bemutatja Zakynthos: *Le despotat Grec de Morée*-ben I., 290–297. o. és Typaldos: Οἱ ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων μετὰ τῆν ἅλωσιν, Δελτίον τῆς 'Ιστορικῆς και; 'Εθνολογικῆς 'Εταιρίας τῆς 'Ελλάδος, VIII. 1129–1154. o. Zoé-Zsófia életéről lásd Medlin: *Moscow and East Rome*, 76, 77, 79, 86, 87. o. Első házasságáról Phrantzes: i. m. 424, 425. o.

5. A XVII. században Cornwallban élt Palailogosz családról, amely később Barbadosban halt ki, lásd Leigh Fermor: *The Traveller's Tree*, 144–149. o. és Zoras, Περὶ τῆν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεω, 287–295. o. A család azt állította, hogy Tamás egyik fiától származik, akit Jánosnak hívtak. Ha ez a fiú létezett volna, lehetetlen, hogy Phrantzes, aki jól ismerte az egész családot, és érdeklődött sorsuk iránt, ne tett volna róla említést. Beszarion sem említi ezt a fiút, amikor utasításokat ad Tamás két fia nevelőjének. Lehet, hogy Tamásnak volt egy János nevű fattyú fia. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a cornwalli Palailogosz család a számos oldalág valamelyikéből ered, de ezek nem törvényes császári vérből valók. VIII. Mihály, az első Palailogosz császár férfiági leszármazása teljes mértékben ismert, és egyáltalán nem valószínű, hogy bárki is elkerülte volna a szakemberek figyelmét. A cornwalli Landulph templomában a Theodor Palailogosz sírjára vésett patetikus kétfejű sasnak sajnálatos módon nincs ott jogos helye.
6. Lásd Miller: *Essays on the Latin Orient*, 502–507. o. Úgy tudjuk, hogy Helena császárné mély gyászt öltött Konstantinápoly eleste hírére, és szívesen fogadta a menekülteket. Makhairas: *Chronicle*, I. 682. o.
7. Szkander bég leszármazottairól lásd Gegaj: *L'Albanie et l'Invasion Turque au XVe Siècle*, 161, 162. o.
8. Phrantzes: i. m. 413, 414. o.; Khalkokondülasz: i. m. 497, 498. o.; *Historia Politica*, 38. o.; Miller: *Trebizond*, 108–111. o.
9. Filelfo levelét közli Legrand: *Cent-dix Lettres Grecques de Fr. Philelphe*, 62–68. o.
10. Phrantzes: i. m. 408, 411, 424, 425, 429–446, 451–453. o.
11. Sathas, Μνημεῖα 'Ελληνικῆς 'Ιστορίας, IX, vi–xi. o.
12. Lásd Brehier: 'Bessarion' címszó Baudrillart: *Dictionnaire d'histoire et de geógraphic ecclésiastique*, VIII., coll. 1185–1194; Miller: *Essays on the Latin Orient*, 348, 349. o. Híoszi Leonardo: *De Lesbo a Turcis Capta*, Hopf kiad. passim. Izidorról azt állították, hogy idős korára nem volt már egészen normális. Lásd Pastor: *History of the Popes*, Antrobus for., II. 323. o.
13. Kritobulosz: i. m. 117. o.; *Ecthesis Chronica*. Lambros kiad. 26–28, 36. o., *Historia Politica*, 38, 39. o.; *Historia Patriarchica*, 96–101. o. Lásd Tomadakis: 'Ετούρκευσεν ὁ Γεώργιος 'Αμιρούτζης; in 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, XVIII. 99–143. o., aki – szerintem sikertelenül – megpróbálja tisztára mosni Amiroutzeszt.
14. Lásd fent, 155–159. o.

I. függelék / A LEGFONTOSABB FORRÁSOK KONSTANTINÁPOLY ELESTE TÖRTÉNETÉHEZ

1. Phrantzestől a Bonni Corpusban megjelent szöveget használtam, mert még nem jelent meg művei kiemelkedő részeinek kritikai kiadása. A Chronicon Majus szerzőjéről lásd Loenertz: Autour du Chronicon Maius attribué a Georgios Phrantzes. *Miscellanea Mercati*, III. Igazi nevéről lásd Laurent: Sphrantzes et non Phrantzes. *B.Z.*, XLIV.
2. Dukasztól a Grecu-féle új kritikai kiadást (Bukarest, 1958) használtam (ez román fordítással együtt jelent meg, ami a nyugati kutatók számára nem sokat mond), és nem a régi bonni kiadást, bár ez utóbbi előnye, hogy tartalmazza a mű régi olasz fordítását is. Én nem tekintem Dukaszt olyan elsőrendű forrásnak, mint Grecu, lásd Grecu: Pour une meilleure connaissance de l'historien Dukasz. *Memorial Louis Petit.*
3. Khalkokondülaszról nem sikerült megszereznem J. Darko budapesti, 1922-es kiadását, így azután a bonni kiadásra támaszkodtam. Élete rövid összefoglalását lásd Vasiliev: *A History of the Byzantine Empire*, 693. o.
4. Kritobulosztól a Princetonban 1954-ben megjelent angol fordítást használtam. Ez nem az eredeti görög alapján készült, de összevetve a Müller által 1883-ban kiadott eredetit a Dethier-féle francia fordítással, megbízhatónak tűnik. Kritobuloszról röviden lásd Pears: *The Destruction of the Greek Empire*, x, xi. o. Törökbarát nézetei miatt a modern görög történészek hajlamosak alábecsülni Kritobuloszt.
5. E krónikákkal kapcsolatban lásd Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I. 128, 129, 159, 246–248. o. Hierax verses krónikája, amelyet Sathas adott ki, Μεσαιωνικη; Βιβλιοθήκη I., csekély értékű történelmi forrás.
6. A Krónikát G. Zoras adta ki, a kritikai kiadásból kiderül, hogy a szerző Híoszi Leonardo adósa: a város ostromáról és elestéről az ő írása alapján szól.
7. A különféle gyászdalokról teljes beszámoló található Zoras: Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεὼ, 157–283. o.
8. Ezeket a leveleket teljes mértékben felhasználta Gill: i. m. 366. skk. o.
9. A *Szláv krónika* kérdésével kapcsolatban lásd Unbegaun: Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople. *Revue des Etudes Slaves*, IX. és Jorga: Une source négligée de la prise de Constantinople. *Académie Roumaine*, Section Historique, XIII.
10. Barbaróról rövid beszámolót lásd Pears: *The Destruction of the Greek Empire*, ix, x. o.

11. A hivatkozásokhoz Leonardo jelentése latin változatát használtam, ahogyan Migne *Patrológiájá*ban található. Van egy olasz változat is, Sansovino *Historia Universalé*jában, III., ami kisebb részletekben eltér a latin változattól, és időben valamivel későbbi.
12. Izidor jelentésének is két változata van, mint Leonardóénak. A pápához írt latin levél Migne *Patrologiá*jában szerepel, és olasz változata, amelyet „minden hívőnek" címzett, Sansovinónál, III. Valószínűleg a pápához írt levelet némileg megváltoztatták, hogy egész Itáliában terjeszthessék. Izidor írásairól lásd Mercati: Scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno. *Studi i Testi*, XLVI.
13. A podestàt általában Zaccariának nevezik, de Desimoni a Montaldóhoz írt eloszavában (306, 307. o.) rámutat, hogy abban az időben a podesta neve Lomellino volt.
14. A bibliográfiában, lásd lejjebb, 232–235. o., megadom azokat a kiadásokat, amelyeket a különféle szerzők esetében használtam.
15. A török történetírókról lásd Babinger: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Az általam említettek ábécésorrendben megtalálhatók a többi ottomán szerző között, valamint H. Inalcik és V. L. Menage által írt fejezetekben a *Historians of the Middle East*ben (A Közép-Kelet történetírói), B. Lewis és P. M. Holt kiadása. Lásd még Inalcik: Mehmed the Conqueror. *Speculum*, XXXV. passim.
16. Evlija Cselebi javára meg kell említeni, hogy saját kora Konstantinápolyáról értékes és megbízható leírást adott.

II. függelék / KONSTANTINÁPOLY TEMPLOMAI A HÓDÍTÁS UTÁN

1. Lásd fent, 148. o. A petrai Szent János-templomot később Mahmúd pasa keresztény anyjának adományozták, és újra felszentelték.
2. Olyan zarándokok említik meg ezeket az itt említett templomokat, mint az orosz Szmolenszki Ignác (1390 körül), a szintén orosz Alexander (1393) és az a névtelen orosz, aki 1440 táján látogatott el Konstantinápolyba. De Kithrovo: *Itineraires Russes en Orient*, 138, 162, 233, 234. o.
3. Phrantzes: i. m. 307. o.; *Historia Politica*, 28, 29. o.; *Historia Patriarchica*, 82. o.
4. Ezekről a templomokról lásd van Millingen: *Byzantine Churches in Constantinople*, 49, 113, 128. o. és Janin: *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, III. I. 33, 75, 95, 224, 228, 319, 365, 366, 447. o.

5. Ez valószínűleg a dippioni Szent János-templom volt, nem messze a lóversenypályától. A XVI. század derekán állatseregletet őriztek ebben a templomban. Janin: i. m. 273, 274. o.
6. Hypsilantes: Τά μετὰ τὴν 'Αλωσιν 62, 91. o.
7. *Historia Patriarchica*, 158. skk. o.; Kantemir: *History of the Othman Empire*, 102–105. o. Lásd a következő jegyzetet.
8. *Historia Patriarchica*, i. h.; Kantemir: i. h.; Hypsilantes: i. m. 50–52. o. A *Historia Patriarchica* egybeötvözi a két epizódot, de nyilvánvaló, hogy a janicsároknak a Theoleptosz-epizódban volt szerepük, hiszen 1537-ben, nyolcvan évvel a város eleste után nem valószínű, hogy éltek volna még olyanok, akik részt vettek az ostromban.
9. Janin: i. m. 75, 95. o.
10. Kantemir: i. m. 105. o.
11. Kantemir: i. m. 102–105. o.; *Historia Patriarchica*, i. h. Gibbontól kezdve a történészek hajlamosak voltak elvetni az egész történetet, mint teljességgel lehetetlent, és nem is vizsgálták, mi lehet mögötte. Lásd J. H. Mordtmann fontos és igazságtalanul mellőzött cikkét: Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453. In *B. Z.* XXI, 129. skk. o. Mordtmann megvizsgálja és azonosítja Kantemir forrásait.
12. Evlija Cselebi: *Travels*. Hammer ford. I. 159. o.
13. Dallaway: *Constantinople Ancient and Modern*, 98, 99. o.
14. Ha a fent említett Szent János-templom (198. o.) a dippioni Szent János, akkor újabb probléma jelentkezik, hiszen az olyan területen állt, ahol, úgy tűnik, egyetlen más templom sem maradt fenn.

BIBLIOGRÁFIA

RÖVIDÍTÉSEK

C. *S. H. B. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.* Bonn, 1828–1897
Migne: *P.* G. Migne: *Patrologia Graeco-Latina.* Párizs, 1859–1866
Muratori: *R. I. Sc.* Muratori: *Rerum Italicarum Scriptores.* Milánó, 1723–1751

1. FORRÁSGYŰJTEMÉNYEK

Ellissen, A.: *Anakleten de mittel und neugriechischen Literatur.* 5 kötet. Lipcse, 1855–1862.

Giese, F.: *Die altosmanischen anonymen Chroniken.* Breslau, 1922.

Jorga, N.: *Notes et extraits pour servir à l'Histoire des Croisades au XVe siècle.* 6 kötet. Párizs–Bukarest, 1899–1916.

Khitrowo, B.: De Itineraires russes en Orient, Société de l'Orient latin, série géographique 5. Genf, 1889.

Krekić, B.: Regestes des Archives de Raguse, in Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen age. Lásd Bibliográfia III.

Lambros (Lampros), S. P.: Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά. 4 kötet. Athén, 1912–30.

Legrand, E.: *Recueil de chansons populaires grecques.* Párizs, 1874.

Leunclavius (Löwenklaw), J.: *Annales Sultanorum Othmanidarum.* Frankfurt, 1588.

Leunclavius (Löwenklaw): *Historiae Musulmanae Turcorum.* Frankfurt, 1591.

Martene, E. – Durand, U.: *Thesaurus novus anecdotorum.* 5 kötet. Párizs, 1717.

Migne, J. P.: *Patrologiae cursus completus. Series Graeco-Latina.* 167 kötet. Párizs, 1857–1876.

Müller, C.: *Fragmenta historicorum Graecorum.* 5 kötet. Párizs, 1878–1885.

Muratori, L. A.: *Rerum Italicarum Scriptores.* 25 kötet. Milánó, 1723–1751.

Notices et extraits des manuscripts de la bibliothèque du Roi (la Bibliothèque Nationale). Párizs, 1977–.

Raynaldi, O.: *Annales ecclesiastici.* Baronius *Annales Ecclesiastici*ja folytatása. 15. kötet. Lucca, 1747–1756.

Sansovino, F.: *Historia universale dell'origine et imperio de' Turchi.* 3 kötet. Velence, 1646.

Sathas, K. N.: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκμ. 7 kötet. Athén, 1872–1894.

Thiriet, F.: *Regestes des deliberations du Senat de Venise cocnernant la Romanie.* 3 kötet. Párizs–Hága, 1959–1961.

II. EGYÉNI FORRÁSOK

Ábrahám, az Örmény: Mélodie Elégiaque sur le prise de Stambol. M. Brosset ford. In Lebeau: *Histoire du Bas-Empire,* Saint-Martin kiad. XXI. 1836. Lásd lent Bibliográfia III.

Adam of Usk: *Chronicon.* E. M. Thompson kiad. London, 1904.

Alexandre írnok: *Voyage à Constantinople* (1393). Khitrovo, Itinéraires russes en Orient.

Ali: *Kühn-ul-Akhbar.* 4 kötet. Isztambul, A. H. 1284, 1867. Αλωοις τῆσ Κορδύλησ, in Legrand: *Recueil de chansons populaires grecques,* n. 51. Αλωοις τῆσ Τραπεζοῦντοσ, Legrand: *Recueil de chansons populaires grecques,* n. 49.

Anagnostes, Joannes: *De Thessalonicensi excidio narratio.* Lásd lent, Phrantzes.

„Anonymous Giese" *Tarih Ali Osman,* Giese: *Die altosmanischen anonymen Chroniken.*

Asikpasadze (Ahmed devis, Asik pasa fia): *Von Hirtenzelt zur Hohen Pforte.* Kivonat Tari Ali Osmanból. R. F. Kreutel ford. és kiad. Graz, 1959.

Barbaro, N.: *Giornale dell'assedio di Constantinopoli.* E. Cornet kiad. Bécs, 1856.

Bartholomaeus de Jano: Epistola de Crudelitate Turcorum. In Migne: *P. G.* CLVIII. 1866.

Bartholomaeus della Pugliola: Historia miscella Bononiensis. In Muratori: *R. I. Sc.* XVIII. 1731.

Besszarion bíboros: Levél a velencei dózséhoz, in Jorga: *Notes et Extraits*, II. 1899.

Callistus, Adronicus: Monodia de Constantinopoli Capta. In Migne: G. *P.* CLXI. 1866.

Cambini, A.: *Della origine de' Turchi et Imperio delli ottomanni.* Firenze, 1537.

Cananus, Joannes: *De Constantinopoli Oppugnata.* Lásd Phrantzes, lent.

Cantacuzenus, Joannes: Historia. L. Schopen kiad. In C. *S. H. B.* 1828–1832.

Chronica Minora (Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων). S. Lambros kiad. Athén, 1932.

Chronicon Estense. In Muratori: *R. I. Sc.* XV. 1729. Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων G. T. Zoras kiad. Athén, 1958.

Clavijo, R. Gonzales de: *Diary.* G. Le Strange ford. London, 1928.

Description de Constantinople (1424–53). Khitrowo, Itineraires russes en Orient.

Dolfin, Zorzi: *Assedio e presa di Constantinopoli nell'anno 1453.* G. M. Thomas kiad. München, 1868.

Dukasz Mihály (?): *Historia Turco-Byzantina.* V. Grecu kiad. Bukarest, 1948; és még E. Becker kiad. In C. *S. H. B.* 1834.

Ecthesis Chronica. S. Lambros kiad. London, 1902.

Eugenicus, Joannes: Varia. Lambros: Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, I. 1912.

Evlija Cselebi: *Seyahatname, Narrative of Travels.* 2 kötet. J. von Hammer ford. London, 1834; és még részletek Turkovánál: Le siège de Constantinople. Lásd Bibliográfia III. lent.

Ferences atya Jelentése. In Muratori: *R. I. Sc.* XVIII. 1731.

Filelfo (Philelphus), F.: *Cent-dix lettres grecques de Francois Philelfe.* E. Legrand kiad. Párizs, 1892.

Filelfo (Philelphus), F.: Levél a francia királyhoz. In Jorga: *Notes et extraits.*

Frigyes, III., császár: Levelek a szultánhoz. In Jorga: *Notes et Extraits.* II. 1899.

Gennadiosz, Scholariosz György: *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios.* 8 kötet. L. Petit, X. A. Sidéridès, M. Jugie kiad. Párizs, 1928–1936.

Hierax: Chronicon. In Sathas: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοσήκη. I. 1872.

Historia Politica e Patriarchica Constantinopoleos. E. Bekker kiad. In C. *S. H. B.* 1849.

Ibn Battuta: *Voyages.* 4 kötet. C. Defrémery, B. R. Sanguinetti kiad. Párizs, 1893.

Izidor, Oroszországi bíboros: Levél V. Miklós pápához. In Migne: G. *P.* CLIX, 1866; Levél minden hívőhöz, Sansovinónál: *Historia Universale.* III.

Kamariotesz Máté: De Constantinopoli capta narratio lamentabilis. In Migne: *P.* G. CLX. 1866.

Khalkokondülasz, Laonikosz: De origine ac rebus gestis Turcorum. E. Bekker kiad. In C. *S. H. B.* 1843.

Kritobulosz: De rebus gestis Mechemetis. In Müller: *Fragmenta historicorum.*,

V. 1883; és még Kritoboulos: *History of Mehmed the Conqueror.* C. T. Riggs ford. Princeton, 1954.

La Marche, Olivier de: *Mémoires.* 4 kötet. H. Beaune, J. d'Arbaumont kiad. Párizs, 1883–88.

Lengyel Janicsár, A (Michael Constantinovic of Ostrovica): Memoirs (ószláv nyelven). In A. Galezowsky: *Zbior Pisarzow Polskieh.* V. Varsó, 1929.

Leonardo, Híoszi, Mitülene érseke: Epistola ad papam Nicolaum V. In Migne: G. *P.* CLIX. 1866. Olasz változata Sansovinónál: Historia Universale. III.

Leonardo, Híoszi: *De Lesbo a Turcis Capta.* C. Hopf kiad. Regensberg, 1866.

Montaldo, A. de: *Della Conquista di Constantinopoli per Maometto.* II. C. Desimoni kiad.; *Atti della Società Ligure della Storia Patria.* X. Genova, 1874.

Nestor Iskander: The Tale of Tsargrad (ószláv nyelven). Leonid archimandrita kiad. *Memoirs of Ancient Literature and Art.* Society of Amateurs of Ancient Literature. Szentpétervár, 1886.

Notarasz, Lukasz: Epistolae. In Migne: G. *P.* CLX.

Notitiae de Portis Constantinopolitanis. Preger–Benescevic kiad. In *B. Z.* XXI., XXIII. 1921, 1923.

Phrantzes (Sphrantzes) György: Chronicon. E. Bekker kiad. In C. *S. H. B.* 1838. Megvan Anagnostesnél és Cananusnál is. Lásd fent.

Pius, II., pápa: *Opera Omnia.* Bázel, 1551.

Podestà, Perai: Epistola de excidio Constantinopolitano. S. de Sacy kiad. *Notices et Extraits de la Bibliothèque du Roi,* XI. 1827.

Pusculus, Ubertino: Constantinopoleos libri IV. In Elissen: *Anakleten der mittel- und neugriechischen Literatur.* III. 1857.

Riccherio, Cristoforo: La presa di Constantinopoli. In Sansovino: *Historia Universale.* III.

Sanudo, M.: Vitae Ducum Venetorum. In Muratori: *R. I. Sc.* XXII. 1733.

Spandugino Cantacusino, T.: Discorso dell'origine de Principi Turchi. In Sansovino: *Historia Universale.* II.

Szaadaddín: *The Capture of Constantinople from the Taj-t-Tevarikh.* E. J. W. Gibb ford. Glasgow, 1879.

Szláv krónika (ószláv nyelven), *Conquest of Tsarigrad.* J. J. Sreznevsky kiad. Publications of the Academy of Science of St. Petersburg, 2nd Division, I. Szentpétervár, 1854, orosz és román változat Jorga: 'Une source négligée de la prise de Constantinople". Lásd Bibliográfia III. lent.

Taci Beyzade: Fethname-i Istanbul. *Revue Historique publiée par l'Institut d'histoire Ottomane,* IV. Istanbul, 1913.

Tafur, Pero: *Travels.* M. Letts kiad. és ford. London, 1926.

'Terre hodierne grecorum et dominia secularia et spiritualia ipsorum', S. Lambros kiad. *Neos Hellenomnemon,* VII. Athén, 1910.

Tetaldi, Jacobo (Edaldy, Jacques): Informations envoyées tant par Francisco de Franc a Mgr. le Cardinal d'Avignon, que par Jehan Blanchin et Jacques Edaldy, marchant florentin, de la prise de Constantinople, á la quelle le dit Jacques etoit personellement. In Marthéne–Durand: *Thesaurus novus anecdotorum.* I. 1717.

Θάνατος τοῦ Κωνοταντίνου Δράγαζη. In Legrand: *Recueil de chansons populaires grecques,* n. 48.

Tursun Bey: Chronicle. Mehmed Arif kiad. *Revue Historique publiée par l'Institut d'Histoire Ottomane,* 26–38. Istanbul, 1914–16.

Villalon, C. de: *Viaje de Turquia.* 2 kötet. A. G. Solalinde kiad. Madrid–Barcelona, 1919.

III. MODERN MŰVEK

Ahmed Muktar Pasa: *The Conquest of Constantinople and the establisment of the Ottomans in Europe.* London, 1902.

Alderson, A. D.: *The Structure of the Ottoman Dynasty.* Oxford, 1956.

Amantos, C.: La prise de Constantinople. *Le Cinq-Centième Anniversaire de la Prise de Constantinople. L'Hellénisme Contemporain, fascicule hors série.* Athén, 1953.

Andrejeva, M.: Zur Reise Manuels II Paalaiologos nach West-Europa. In *B. Z.* XXXIV. 1934.

Argenti, P.: *The Occupation of Chios by the Genoese.* 3 kötet. Cambridge, 1958.

Atiya, A. S.: *The Crusade in the later Middle Ages.* London, 1938.

Atiya, A. S.: *The Crusade of Nicopolis.* London, 1934.

Babinger, F.: *Beitrage zur Frühgeschichte der Turkenherrscahft in Rumelien.* Brünn–München–Bécs, 1944.
Babinger, F.: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke.* Lipcse, 1927.
Babinger, F.: *Mehmed der Eroberer und seine Zeit.* München, 1953.
Babinger, F.: Az 'Orkhan' címszó az *Encyclopaedia of Islamból,* III.
Babinger, F.: Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna. *Oriens,* III. Leyden, 1950.
Bakalopulos, A.: Les limites de l'Empire Byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'á sa chute. In *B. Z. LV.* I. 1962.
Baudrillart, Vogt – Rouziers: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique.* Párizs, 1911, folyamatban.
Beck, H. G.: Humanismus und palamismus. *XII Congrés International des Études Byzantines. Rapports,* III. Ohrid, 1961.
Beck, H. G.: *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich.* München, 1959.
Beck, H. G.: *Theodoros Metokites.* München, 1952.
Beckwith, J.: *The Art of Constantinople.* London, 1962.
Berger de Xivrey, M.: *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'Empereur Manuel Paléologue.* Párizs, 1861.
Birge, J. K.: *The Bektashi Order of Dervishes.* London, 1937.
Bratianu, G.: *Études Byzantines d'histoire économique et sociale.* Párizs, 1938.
Brehier, L.: A 'Bessarion' címszó Baudrillart: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiquében.* Lásd fent.
Brehier, L.: *Le Monde Byzantin.* I. Vie et mort de Byzance. Párizs, 1947.
Cahen, C.: *La campagne de Mantzikert d'après les sources mussulmanes. Byzantion,* IX. Brüsszel, 1934.
Cahen, C.: 'The Mongols', in *History of the Crusades.* Setton kiad. II. Lásd lent.
Cahen, C.: 'The Selchukid state of Rum', in *History of the Crusades.* Setton kiad. I. Lásd lent.
Cahen, C.: 'The Turkish invasion: the Selchukids', in *History of the Crusades.* Setton kiad. II. Lásd lent.
Cambridge Medieval History. IV. *The Eastern Roman Empire, 717–1453.* Cambridge, 1923.
Charanis, P.: The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks. *Byzantion,* XVI. I. Boston, 1944.

Concasty, M. L.: Les „Informations" de Jacques Tedaldi. *Byzantion,* XXIV. Brüsszel, 1954.
Csuday, F.: *Die Geschichten der Ungarn,* Zool. Berlin, 1899.
Cuspinian, J.: *De Turcarum origine.* Leyden, 1634.
Dalloway, J.: *Constantinople ancient and modern.* London, 1797.
Delaville le Roulx, J.: *La France en rient au XIVe siècle.* 2 kötet, Párizs, 1886.
Diamantopoulos, A. N.: 'Γεννάδιοσ ὁ Σχολάριοσ ὡσ ἱστορικὴ πηγὴ τῶν περὶ τὴν ἅλωσιν χρόνων'. Ελληνικ, IX. Athén, 1926.
Diehl, C.: De qualques croyances byzantines sur la fin de Constantinople. In *B. Z.* XXX. 1930.
Encyclopaedia of Islam. 4 kötet. Houtsma–Arnold–Basset kiad. Leyden–London, 1913–34.
Encyclopaedia of Islam. Új kiadás. Lewis–Pellat–Schacht kiad. Leyden–London, 1955 (folyamatban).
Finlay, G.: *A history of Greece,* III. H. F. Tozer kiad. Oxford, 1877
Fuchs, F.: Die höheren Schulen von Konstantinopel in Mittelalter. *Byzantinische Archiv,* VIII. Lipcse–Berlin, 1926.
Gegaj, A.: *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle.* Párizs, 1937.
Gibbob, E.: *Decline and Fall of the Roman Empire.* 7 kötet. J. B. Bury kiad. London, 1896–1900.
Gill, J.: *The Council of Florence.* Cambridge, 1959.
Grecu, V.: La chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine. *Byzantinoslavica,* XIV. Prága, 1953.
Grecu, V.: Pour une meilleur connaissance de l'historien Doukas. *Memorial Louis Petit,* Bukarest, 1948.
Grunzweig, A.: Philippe le Bon et Constantinople. *Byzantion,* XXIV. Brüsszel, 1954.
Guilland, R.: Les appels de Constantin XI Paléologue à Rome et à Venise pour sauver Constantinople. *Byzantinoslavica,* XIV. Prága, 1953.
Gyllius, P.: *De topographia Consantinopoleos.* Lyon, 1561.
Halečki, O.: Rome et Byzance au temps di Grand Schisme d'Occident. *Collectio Theologica,* XVIII. Lwow, 1937.
Halečki, O.: *The Crusade of Varna.* New York, 1943.
Halečki, O.: *Un Empereur de Byzance à Rome.* Varsó, 1930.
Hammer-Purgstall, J. von: *Geschichte des Osmanischen Reiches.* 10 kötet. Pest, 1827–1835.
Hasluck, F. W.: *Athos and its Monasteries.* London, 1924.

Heyd, W.: *Histoire du commerce du Levant au moyen age.* Új kiad. 2 kötet, Lipcse, 1936.
Hill, G.: *A History of Cyprus.* 3 kötet. Cambridge, 1940–48.
Historians of the Middle East. B. Lewis, R. M. Holt kiad. London, 1962.
History of the Crusades. K. M. Setton kiad. Philadelphia, 1955 (folyamatban).
Hopf, C.: *Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelaltes bis auf unserer Zeit.* 2 kötet. Lipcse, 1870–71.
Houtsma, M. T.: A 'Tughrilbeg' címszó az Encyclopaedia of Islamból, IV.
Huart, C.: *A* 'Janicsárok' címszó az *Encyclopaedia of Islam*ból, II.
Huber, A.: *Geschichte Österreichs.* 5 kötet. Gotha, 1885–96.
Hypsilantis, A. C.: Τὰ ηετὰ τὴν ἅλωσιν. A Germanos kiad. Konstantinápoly, 1870.
Inalcik, H.: A 'Bajazid I' címszó az *Encyclopaeedia of Islam*ból (új kiadás), I.
Inalcik, H.: *Fatih Devri üzerinde tetikler ve vesikalar.* I. Ankara, 1954.
Inalcik, H.: Mehmed the Conqueror (1432–1481) and his time. *Speculum,* XXXV, Cambridge, Mass., 1960.
Inalcik, H.: Ottoman methods of conquest. *Studia Islamica,* II. Párizs, 1954.
Janin, R.: Constantinople Byzantine. La géographie ecclésiastique de l'empire byzantine. Pt., I., iii, *Les églises e les monastères.* Párizs, 1953.
Jireček, K.: *Geschichte der Serben.* 2 kötet. Gotha, 1911–15.
Jorga, N.: *Byzance après Byzance.* Bukarest, 1935.
Jorga, N.: *Geschichte des Osmanischen Reiches.* 2 kötet. Gotha, 1908–09.
Jorga, N.: *Histoire des Roumains.* 4 kötet. Bukarest, 1937.
Jorga, N.: Una source négligée de la prise de Constantinople. *Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique,* XIII. Bukarest, 1927.
Kantemir, D.: *History of the Ottoman Empire.* N. Tindal ford. London, 1734.
Khairullah Effendi: *Ta'rikh.* Istanbul. 1851.
Kolias, G.: Constantin Paléologue, le dernier defenseur de Constantinople. *Le Cinq-centième Anniversarire de la prise de Constantinople. L'Hellénisme Contemporain, fascicule hors série.* Athén, 1953.
Köprülü, M.: *Les origines de l'empire ottoman.* Párizs, 1935.
Kramers, J. H.: Az 'Othman I' címszó az *Encyclopaedia of Islamból,* I.
Kramers, J. H.: A 'Muhammad I' címszó az *Encyclopaedia of Islamból,* III.
Krause, J. H.: *Die Eroberung von Konstantinopel im 13 und 15 Jahrhunderts durch die Kreuzfallen, durch die nicaeischen Griechen und durch die Turken.* Halle, 1870.
Krekić, B.: *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen age.* Párizs–Hága, 1961.

Kyrou, A.: Βηοοαρίων ὁ Ελλην. 2 kötet. Athén, 1947.
Lambros, S.: Ο Κωνσταντῖνοσ Παλαιολόγοσ ὡσ σύζνγοσ. In *Neos Hellenomnemon*, IV. Athén, 1907.
Lambros, S.: Αἱ εἰκόνεσ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου. In *Neos Hellenomnemon*, III–IV. Athén, 1906–07.
Lambros, S. Συνθήκη ηεταξὺ Ιωάννου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ δουκὸσ τῆσ Βενετίασ Φραγκίσκου Φόσκαρη. In *Neos Hellenomnemon*. I. Athén, 1904.
Lascaris, M.: *Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbji*. Belgrád, 1926.
Laurent, J.: *Byzance et les Turcs Seldjoucides jusq'en 1081*. Nancy, 1913.
Laurent, J.: Sphrantzes et non Phrantzes. In *B. Z.* XLIV. 1951.
Lebeau, C.: *Histoire du Bas-Empire*. 21 kötet. J. Saint-Martin kiad. Párizs, 1824–36.
Leigh Fermor, P.: *The Traveller's Tree*. London, 1950.
Lemerle, P.: *L'Emirat d'Aydin: Byzance et l'Occident*. Párizs, 1937.
Loenertz, R. J.: Autour du Chronicon Maius attribué à Georgios Phrantzes. *Miscellanea Mercati*, III. *Studi e Testi Vaticani*, CXXIII. Róma, 1946.
Loenertz, R. J.: Pour la biographie du Cardinal Bessarion. *Orientalia Christiana Periodica*, X. Róma, 1944.
Marinescu, C.: Le pape Callixte III. Alphonse V d'Aragon, roi de Naples, et l'offensive contre les Turcs. *Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique*, XIX. Bukarest, 1935.
Marinescu, C.: Le Pape Nicolas V et son attitude envers l'empire byzantin. *Bulletin de l'Institut archéologique Bulgare*, X. Szófia, 1935.
Marinescu, C.: Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople sous les Turcs. *Annuaire de l'Institut de Philologie et de l'Histoire Orientales et Slaves*, X. Brüsszel, 1950.
Masai, F.: *Phleton et le Platonisme de Mistra*. Párizs, 1956.
Masso Torrents, J.: 40 Octaves à la porte de Constantinople. Εἴς μνήμην Σ. Λάμπρου, Athén, 1938.
Medlin, W. K.: *Moscow and East Rome*. Genf, 1952.
Mercsti, G.: Scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno. *Studi e testi*, XLVI. Róma, 1926.
Meyendorff, J.: *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*. Párizs, 1959.
Mijatovich, C.: *Constantine, last Emperor of the Greeks*. London, 1892.
Miller, W.: *Essays on the Latin Orient*. Cambridge, 1921.
Miller, W.: *The balkan States*. Cambridge Medieval History, IV
Miller, W.: *The Latins in the Levant*. London, 1908.

Miller, W.: *Trebizond, the last Christian Empire*. London, 1926.
Moravcsik, G.: *Byzantino-Turcica*. 2 kötet. Budapest, 1942–43.
Mordtmann, A.: A 'Dewshirme' címszó *az Encyclopaedia of Islam*ból, I
Mordtmann, A.: Die letzten Tage von Byzanc. *Mitteilungen des deutschen Exkursion-Klub*, Istanbul, 1893 és 1895.
Mordtmann, A.: *Esquisse topographique de Constantinople*. Lille, 1892.
Mordtmann, A. D.: *Die Belagerung und Eroberung Constantinoples durch die Türken im Jahre* 1453. Stuttgart–Augsburg, 1858.
Moschopoulos, N.: La prise de Constantinople selon les sources turques. *Le Cinq-centième Anniversaire de la prise de Constantinople. L'Hellénisme Contemporain, fascicule hors série*. Athén, 1953.
Norden, W.: *Das Papsttum und Byzanc*. Berlin, 1903.
Oman, C. W. C.: *History of the art of war in the Middle Ages*. 2 kötet. 2. kiadás London, 1924.
Ostrogorsky, G.: *History of the Byzantine State*. J. Hussey ford. Oxford, 1955
Pall, F.: Autour de la Croisade de Varna. *Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique*, XXII. Bukarest, 1941.
Papadopoulos, A. T.: *Versuch einer Genealogie des Palaiologen*. Amsterdam, 1962.
Papadopoulos, T. H.: *Studies and documents relating to the history of Greek church and people under Turkish domination*. Brüsszel, 1952.
Paspates, A. G.: Πολιορκία καὶ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Athén, 1890.
Pastor, L.: *History of the Popes from the close of the Middle Ages*. 5 kötet. F. I. Antrobus ford. London, 1891–98.
Paulová, M.: L'Empire byzantin et les Tcheques avant la chute de Constantinople. *Byzantinoslavica*, XIV, Prága, 1953.
Pears, E.: *The destruction of the Greek Empire and the story of the capture of Constantinople by the Turks*. London, 1903.
Pears, E.: The Ottoman Turks to the fall of Constantinople. *Cambridge Medieval History*, IV.
Radonic, J.: *Djuradj Kastriot Skenderbeg i Albanija*. Belgrád, 1942.
Runciman, S.: *Byzantine and Hellene in the fourtenth century*. Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου. Szaloniki, 1952.
Runciman, S.: The schism between the Eastern and Western Churches. *Anglican Theological Review*, XLIV. 4. Evanston, 1962.
Schlumberger, G.: *Le siège, la prise et le sac de Constantinople en 1453*. Párizs, 1926.

Schneider, A. M.: Die Bevölkerung Konstantinoples im XV Jahrhundert. *Nachichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse*. Göttingen, 1949.

Sottas, J.: Les *Messageries Maritimes de Venise au XIVe e XV siècles*. Párizs, 1938.

Stasiulevich, M. M.: The siege and capture of Byzantium by the Turks (oroszul). *Memories of the Imperial Academy of Science*. 2nd division, I. Szentpétervár, 1854.

Tafrali, O.: Le siège de Constantinople dans les fresques des églises de Bukovine. *Mélanges G. Schlumberger*, II. Párizs, 1924.

Tafrali, O.: *Thessalonique au quatorzième siècle*. Párizs, 1913.

Thiriet, F.: *La Romanie Vénétienne au moyen age*. Párizs, 1959.

Tomadakis, N. B.: 'Ετούρκευσεν ὁ Γεώργιος Αμιρούτζης' in 'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, XVIII. Athén, 1948.

Tomadakis, N. B.: *Répercussion immédiate de la prise de Constantinople. Le Cinq-centième Anniversaire de la prise de Constantinople, L'Hellénisme Contemporain, fascicule hors série*. Athén, 1953.

Typaldos, T. E.: 'Οἱ ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων μετὰ τὴν ἅλωσιν'. Δελτίον τῆς Ιστορικῆς καὶ Εθνολογικῆς Εταιρείας τῆς Ελλάδος VIII. Athén, 1922.

Ulgen, Ali Saim: *Constantinople during the era of Mohammed the Conqueror*. Ankara, 1939.

Unbegaun, B.: Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople. *Revue des Etudes Slaves*, IX. Párizs, 1929.

Üzüncarsili, I. H.: *Osmanlî Tarîhî*. 3 kötet. Ankara, 1947–51.

Van Millingen, A.: *Byzantine Churches in Constantinople*. London, 1910.

Van Millingen, A.: *Byzantine Constantinople: the walls of the City*. London, 1899.

Vasziljev, A. A.: *A History of the Byzantine Empire, 324–1453*. Madison, 1952.

Vasziljev, A. A.: Medieval ideas of the end of the world. *Byzantion*, XVI. 2. Boston, 1944.

Vasziljev, A. A.: The journey of the Byzantine Emperor Manuel II Palaeologus in Western Europe (oroszul). *Journal of the Ministry of Public Instruction, N. S.* XXXIX. Szentpétervár, 1912.

Vast, H.: *Le Cardinal Bessarion (1403–72)*. Párizs, 1878.

Voigt, G.: *Enea Silvio Piccolomini als Papst Pius II und sein Zeitalter*. 3 kötet. Berlin, 1856–63.

Voyadzitis, J.: 'Tò ζήτημα τῆς οτέψεως Κωνοταντίνου τοῦ Παλαιολὸγου, Λαογραφία VII. Athén, 1923.

Walter, G.: *La Ruine de Byzance.* Párizs, 1958.

Wittek, P.: *Das Fürstentum Mentesche: Studien zur geschichte Westkleinasiens im 13–15 Jahrhundert.* Istanbul, 1934.

Wittek, P.: *The rise of the Ottoman Empire.* London, 1938.

Yule, H.: *The travels of Marco Polo.* 3 kötet. H. Cordier kiad. London, 1902–20.

Zakynthos, D.: La prise de Constantinople et la fin du Moyen Age; La prise de Constantinople, tournant dans la politique et l'économie européennes. *Cinq-centième Anniversaire de la prise de Constantinople, L'Hellénisme Contemporain,* fasciscule hors série. Athén, 1953.

Zakynthos, D.: *Le Despotat grec de Morée.* 2 kötet. Párizs, 1932–55.

Ziegler, A.: Isidore de Kiev, apotre de l'Union florentine. *Irenikon,* XIII. Chevetogne, 1936.

Zoras, G.: Περὶ τὴν ἅλωοιν τῆς Κωνοταντινουπόλεως. Athén, 1959.

NÉVMUTATÓ

4. térkép
A görög világ a XV. században

Osiris Kiadó, Budapest
A kiadásért felel az Osiris Kiadó igazgatója
Tipográfus Környei Anikó
A térképeket rajzolta Sebők László
Szöveggondozó Gál Mihály
A szedés és tördelés az Osiris Kft. munkája
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte a Szegedi Nyomda Kft., Szeged
Felelős vezető Gera Imre ügyvezető igazgató

ISBN 963 379 910 4